
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

---

136. évfolyam

2025

4. szám

Kemecsi Lajos

A néprajztudomány akadémiai kutatásának és a Néprajzi Múzeum tudományos műhelyének története

KUTATÁSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia alapításának kétszázadik évfordulójával összefüggésben került meghirdetésre 2025-ben a Magyar Tudomány Éve. Ez az alkalom felerősítette a különböző tudományágak és szakok eredményei iránti érdeklődést. Az MTA által szervezett látványos és komplex program számos eleme közvetlenül kapcsolódik a néprajztudományhoz.¹

A magyar néprajztudomány művelői számára egyértelmű a kulturális örökség nemzetstratégiai jelentősége. Az autonóm kutatóműhelyek által gyarapított néprajznak, mint nemzeti tudománynak nélkülözhetetlen a szerepe ennek az örökségnek a megőrzésében és kiaknázásában. Azonban a bölcsészet- és társadalomtudományok – köztük a hazai néprajztudomány – folyamatos öngazoló küzdelmet folytatnak még a Magyar Tudományos Akadémián belül is, mivel a természettudományok szemlélete, publikációs gyakorlata és innovációhoz való kapcsolódása viszonylag könnyen értelmezhető, de jelentősen különbözik a bölcsészeti tudományokétól. A politikai kormányzati szféra által képviselt tudomány és az alapkutatás sajátos és napjainkban igen virulens innovációorientált értelmezése különösen káros hatású.² A néprajztudomány helyzetéről, kutatási irányairól és hasznáról az utóbbi másfél évtizedben aktívan értekezett Balogh Balázs.³ A néprajztudomány szerepvállalása a nemzeti identitás és értékrend alakításában és megszilárdításában, hagyományaink megőrzésének és ápolásának feladataiban a múltban gyökerező és napjainkban is erőteljes küldetésként él. Ezzel is összefüggésben fogalmazódott meg a szándék, egy – a téma jellegéből adódóan ter-

---

¹ Az MTA I. osztály és a Néprajztudományi Bizottság tevékenységét bemutató időszaki tárlat a MTA székházában 2025. június 6-án nyílt meg. Kemecsi 2025. https://mta.hu/esemenynaptar_mta200?search_text=&event_type=12&genre=&science=23&organizer=&date_from=&date_till=&order=time&block_id=7138&limit=30&page=1#events_search. (Letöltés: 2025. 05.08.)

² Vö. Freund – Oberfrank 2025: 9. illetve Cseh 2020.

³ Balogh 2010., 2011., 2019., 2020. Balogh – Borsos 2013.

mésztesen messze nem teljeskörű – összefoglaló jellegű tömör tanulmány megírására a szaktudomány központi folyóirata, az *Ethnographia* számára.

Természetes igény, hogy minden szaktudomány számára időről időre szükséges a feladatok új meghatározása, a szemlélet és a módszerek megújítása. A néprajztudomány akadémiai kutatásának és a Néprajzi Múzeum tudományos műhelyének történetéről jelen tanulmány keretei között nem lehetséges enciklopédikus teljességgel, hanem csak egy esettanulmány gondolatmenetéhez kapcsolódva összefoglaló szándékkal szólni. Ezt a megoldást elősegíti, hogy a magyar néprajzi kutatások történetét hosszabb-rövidebb formában már többen megírták. Elsőként monografikusan, sajátos módon angolul,⁴ míg a legteljesebb és leginkább mértékadó munka Kósa László *A magyar néprajz tudománytörténete* című kötete, amely bővített kiadásban is megjelent.⁵ Ezen két munka viszonyával összefüggésben Kósa László egy interjúban tisztázta, hogy „Sozan könyve egy hazai összefoglaló megírására ösztönzött bennünket”.⁶ Eltérő szempontokat hangsúlyozva Paládi-Kovács Attila a *Magyar Néprajz* alapmű *I.1. Táj, nép, történelem* című kötetében készítette el összefoglalását.⁷ Paládi-Kovács írta a Magyar Tudományos Akadémia és a hazai néprajzi kutatások korai történetéről is az első elemzést.⁸ Tanulmányok sorozata tárgyalta a néprajztudomány aktuális helyzetét az elmúlt évtizedekben.⁹

A Néprajzi Múzeum előtörténete és az első évtizedek komplex folyamatai az utóbbi évtizedben különösen alapos kutatásokat inspiráltak.¹⁰ Az intézmény történetét szinte minden korábban működött vezetője a múzeumnak törekedett hosszabb-rövidebb formában megírni.¹¹ 2022-ben napvilágot látott egy összefoglaló szándékkal készült kötet, melyben az utóbbi harminc év múzeumi tevékenységének tömör elemzését rendkívül részletes adatsorok egészítik ki.¹²

A szembenézés segít az elkövetkező időszakra kijelölni a szaktudomány követendő útját, feladatait és ennek révén a szak nagyobb eséllyel tud reflektálni a világ változásaira, kihívásaira is. Ilyen szembenézés céljával készült Paládi-Kovács Attila *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970-80-as években* című munkája.¹³ A néprajz és az antropológia szak aktuális helyzetének fölmérése és elemzése 2018 tavaszán Kósa Lászlónak és Paládi-Kovács Attilának kezdeményezésére indult. A kibontakozó, kiválóan szervezett konferencia sorozatként megvalósuló elemzés eredményei magyarul 2020-ban, míg angolul 2023-ban láttak napvilágot kiérlelt kötetekben.¹⁴ Egyetemi tankönyvként jelent meg a közelmúltban Keményfi Róbert *Néprajztudomány* című kötete

⁴ Sozan 1977.

⁵ Kósa 1989a., 2001.

⁶ Tóth 2025: 112.

⁷ Paládi-Kovács 2011.

⁸ Paládi-Kovács 2012.

⁹ Például Szabadfalvi 1991.; Paládi-Kovács 1978., 1990., 1995., 1998., 2002. 2019.; Kósa 2000.

¹⁰ Vö. például Fejős 2020.; Gyarmati 2016., 2018., 2020.

¹¹ Vö. például Balassa 1954.; Bátty 1926.; Gráfik 1997.; Hoffmann 1974.; Jankó 1900., 1902a., 1902b.; Selmeczi 1989.; Szemkeő 1997., 2002.

¹² Kemecci 2022.

¹³ Paládi-Kovács 1990.

¹⁴ Cseh – Mészáros – Borsos 2020.; Borsos – Cseh – Mészáros 2023.

Debrecenben, melyben a magyar néprajz és örökség kutatásának fő irányait foglalja össze, kritikai olvasatban.¹⁵

A 21. század harmadik évtizedében érzékelhető, hogy a tudománytörténet egyre inkább minden szaktudomány egyik meghatározó területévé válik. A tudománytörténet elmúlt évtizedeit új kérdésfeltevések, egyre kiforrottabb módszerek jellemzik. A hangsúly rendszerint kezdetben azokra a folyamatokra, módozatokra és szereplőkre került, amelyek/akik létrehozták, megteremtették az egyes tudományszakokat. A történetiségben kibomló intézményesülési folyamat éppúgy tanulságos a jelenben, mint akár a kultúrpolitikai befolyás hatásmechanizmusainak elemzése az utóbbi évszázad intézményeinek működése során. A tudományos kutatást jellemző orientációs pontok, a kapcsolódások pl. más szakterületekkel többször megváltoztak, rendszeresen megfigyelhető, hogy korábban domináns tudományos kérdések visszaszorultak vagy jelentőségüket veszítették. A múlt különféle tényeinek megismerésén túl a tudománytörténeti vizsgálódás olyan fölismerésekhez vezet, melyek a szakmai kontinuitás fenntartását és tudatos építését is szolgálják.

Ahhoz, hogy értékén kezeljük a hazai néprajztudomány elmúlt évtizedeinek teljesítményeit, illetve reálisan értékeljük adottságait és lehetőségeit, tudnunk kell, hogy merre tart az európai néprajztudomány.¹⁶ Ezzel a címmel hangzott el Paládi-Kovács Attila előadása még 2002-ben az MTA tagjaként tartott székfoglalójaként.¹⁷ A kétszáz éves hazai néprajztudományág, hasonlulva az európai irányokhoz folyton versenyben van a múlt idővel. A hagyományos kultúra letéteményese eredendően – a közvélekedés szerint – a parasztság volt. Többen vélték úgy – hazai és külföldi kutatók –, hogy a társadalom átforgatólódása a néprajzi kutatások végét jelenti.¹⁸ Ezen folyamatok is indokolták a fentebb említett 2018 és 2020 között lezajlott tematikus konferencia sorozat létjogosultságát és az elhangzott előadások többségének tanulmánnyá formált közreadását.¹⁹

NÉPISMERET – NÉPKUTATÁS AKADÉMIAI VONATKOZÁSAI

A Magyar Tudományos Akadémiának és egyes tagjainak alapításától fogva meghatározó szerepe volt a népismeret, a néprajz különböző ágainak fejlesztésében és formálásában. Fennállásának első évtizedeiben az Akadémia – 1849-ig élő megnevezéssel a Magyar Tudós Társaság – olyan vállalkozások munkálatait indította el melyek egyértelműen a hazai néprajztudomány kezdeteiként értékelhetőek. Szeder Fábián 1819-ben megjelent palócokról írt cikke a tájismertetések hosszú sorát kezdte meg. Az Akadémia elszánt törekvése a tudományos szaknyelv magyarosítására – mely kérdéskörnek napjainkban is aktualitása van – szorosan kapcsolódott a néprajzi kutatásokhoz,

¹⁵ Keményfi 2022: 33–120.

¹⁶ Vö. Gunda 1991.

¹⁷ Paládi-Kovács 2005. Előzményeként értékelhető: Paládi-Kovács 1999.

¹⁸ Vö. viták a néprajztudományról, illetve az antropológia vagy a szociológia – mikrotörténelem szerepéről az 1990-es évek közepén.

¹⁹ Cseh – Mészáros – Borsos 2020.; Borsos – Cseh – Mészáros 2023.

így a népdalok, népszokások gyűjtéséhez is.²⁰ A magyar nyelvű szakirodalomban 1822-ben az elfogult magyarbarátsággal nem vádolható Johann von Csaplovics használta először az etnográfia elnevezését a tudományszaknak.²¹ Az etnográfia jelen volt a leíró statisztika, a topográfia szakirodalmában – tudományos formálódásában is.²² A néprajz honismereti, táj- és népkutató vonulata a 19. század második felében is folytatódott.²³ Ennek az irányzatnak egyik utolsó nagy személyiségeként alkotott Orbán Balázs a hatkötetes *A Székelyföld leírása* monumentális mű írója (1863–1873). Az Akadémia a kezdetektől figyelemmel kísérte a magyar nép és nyelv korai történetére és rokonságára irányuló kutatásokat. Reguly Antal 1839–1847 között megvalósított őshaza- és rokonkereső vállalkozásának eredményeként az Akadémiára hazajuttatott hat ládányi tárgygyűjteménye gyakorlatilag a Nemzeti Múzeumban 1872-ben megalakult Néprajzi Tár nulladik gyűjteményeként értékelhető. Hunfalvy Pál alkotó életének utolsó húsz esztendejét az 1870-es évektől az etnográfiai és történeti kutatásainak szentelte. 1876-ban megjelent *Magyarország ethnographiája* a tudományszak szempontjából alapműként értékelendő. A Magyar Néprajzi Társaság ügyvezető alelnökeként is aktív Munkácsi Bernát kutatásait, gyűjtőútjait és publikációit egyaránt az akadémiai támogatásra építve valósította meg a 19. század végén és a 20. század elején.²⁴

Hazánkban az első hivatásos etnográfusnak a kelet-ázsiai gyűjtőútja gazdag kollekciójából rendezett sikeres kiállítást (1871) megvalósító Xántus Jánost tekinthetjük, akit 1872-ben neveztek ki az újonnan felállított Néprajzi Tár múzeumőrének.²⁵ Fordulópontként, az intézményesülés egyik meghatározó időpontjaként célszerű a Nemzeti Múzeumon belüli Néprajzi Tár létesítésének dátumát értékelnünk. A tudománytörténet művelői a tárgyi néprajz hazai megteremtőjének általában Herman Ottót tartják. Az általa írt *A magyar halászat könyve* (1887–1888) valóban korszakos teljesítmény az anyagi kultúra néprajzi kutatásának történetében.

A magyar etnográfia akadémiai rangra emelésében a fiatalon elhunyt múzeumőr Jankó János teljesítménye egyedülálló. Jankó Herman Ottó egyénien értelmezett, a magyar nép anyagi kultúrájának történetére alkalmazott evolucionizmusát folytatta, de lényegesen szigorúbb módszerességgel. A legkorszerűbb módszertanra építve azon fáradozott, hogy a néprajzi gyűjtemények a tudományos kutatások forrásaivá, támaszaivá váljanak. A hazai múzeumhálózat kialakításában a múzeumegyesületek játszottak jelentős szerepet.²⁶ A nagy kultúrtörténeti múzeumok a kezdetektől kutató intézmények voltak. Az egyetemi vonatkozó tudományágak születése idején természetes volt a szimbiózis a múzeumokkal. Később átkerült a hangsúly az egyetemekre,

²⁰ Paládi-Kovács 2016: 26–27.

²¹ Vö. Paládi-Kovács 2012: 143. 146.

²² Például Magda Pál, Fényes Elek munkásságát tekintve.

²³ Vö. Prónay Gábor, Galgóczy Károly, Kövály László, Gegő Elek, Petrás Ince munkássága Paládi-Kovács 2012: 150–152.

²⁴ Munkácsi mintegy 15 évig szerkesztette az *Ethnographia*-t meghatározva annak tudományos irányultságát. Kósa 1989b: 31, 108–109. idézi Paládi-Kovács 2012: 155.

²⁵ Gyarmati 2020.

²⁶ Szabadfalvi 1991: 22.; Bodó 2023: 26–36.

majd a kutatóintézetekre. S a kutatás is megváltozott: háttérbe szorult az anyagi kultúra, a történetitől a kortárs, empirikus tudástól az elméletek felé mozdult a tudomány.

A 19. században a néprajzi kutatások akadémiai támogatásában hangsúlyos szerepe volt a könyv- és folyóirat kiadásnak éppúgy, mint a Magyar Néprajzi Társaság létrejöttében, hiszen az alakuló közgyűlés is a Magyar Tudományos Akadémia épületében zajlott 1889-ben. Az Akadémia támogatásával megjelent könyvek közül több is csak utólag számítható a néprajztudományok érdekkörébe.²⁷ Az egyesület működése több szálon (rendezvényi helyszínek, támogatások) kapcsolódott az Akadémiához. A 19. század második fele, a pozitívizmus időszaka a szakosodás kora volt a tudomány világában. A Magyar Tudományos Akadémián az 1850-es évektől létesültek új bizottságok, de Néprajzi Bizottság felállítására – több kísérletet követően – csak 1929-ben került sor. Akadémiai néprajzi bizottság hiányában a szakosodást a Néprajzi Tár (1872), a Magyar Néprajzi Társaság (1889) szerveződő szakosztályai és folyóiratának az *Ethnographiának* (1890) évfolyamai segítették elő. Az Akadémia a 19. század folyamán változó intenzitással fordult a néprajztudomány területe felé. Főlhívásai, jutalomtétellei, díjai, tudományos kutatóutakra, könyv- és folyóirat-kiadásra fordított összegei, kérdőívei, könyvtára jelentősen befolyásolták a néprajzi kutatásokat.²⁸

Az első világháborút követő években a néprajzi kutatások intézményi háttere meggyengült. Az egyetemi oktatás feltételei nem erősödtek. A Néprajzi Múzeum 1900-tól megjelenő évkönyve a Néprajzi Értesítő 1916 és 1926 között nem jelent meg és a múzeum elhelyezése évtizedeken keresztül megoldatlan maradt. 1925-től működött a Népliget szomszédságában ideiglenesnek szánt megoldásként megkapott tisztviselőtelepi gimnázium épületében. A szak tudományközi helyzete is megromlott. A korábbi antropológiai szemléletet a német Volkskunde szűkebb, etnocentrikusabb nézőpontja váltotta fel. Az etnológia és a nemzetiségi kutatások háttérbe szorultak, a terepmunkák korábbi lehetőségei ebben az időszakban fájdalmasan hiányoznak.

AZ AKADÉMIAI INTÉZMÉNYESÜLÉS ELSŐ LÉPCSŐFOKAI

A kedvező változások csak az évtized végén indultak meg, amikor 1929-ben Solymossy Sándor a néprajz első nyilvános rendes tanára lett a szegedi egyetemen. S ebben az esztendőben alakulhatott meg az *Akadémia Ethnographiai és Folklorisztikai Bizottsága* is.²⁹ Paládi-Kovács Attila adatgazdag tanulmányában közli az MTA 1936. évi alapszabályából a Néprajzi (Néptudományi) Bizottság feladatait: „...célja a magyar nép tudományos megismerését előre vinni, az eredményeket tudományos munkákban közrebocsátani. Távolsági célja a magyarral rokon, továbbá a szomszédos népeket tanulmányozni a kölcsönhatások szempontjából. E célból ... néprajz anyagot gyűjt, azt feldolgoztatja és kiadja. Gyűjtéseket, szakmunkákat segítyez. Hivatalos kiadványa a *Monumenta Hungariae Ethnologica*, melyben egyes tárgykörök vagy területek

²⁷ Paládi-Kovács 2012: 160.

²⁸ Paládi-Kovács 2016: 46.

²⁹ Paládi-Kovács 2002: 41.

néprajzi anyagát bocsátja közre.”³⁰ A bizottság 1936 és 1946 között évi ezer pengővel támogatta az *Ethnographia* megjelenését is.³¹ A néprajzi folyóiratok orientációja érzékelhetően megváltozik ezekben az években. Más szak művelője ritkán kap teret bennük. Tudományközi kapcsolatként a földrajz antropogeográfiai ágazata marad virulens. A magyar tudományosság östörténeti irányultsága az 1920-30-as években különösen erős volt.

A bizottsági tagok közül Viski Károly és Györffy István az összefoglaló igényű négykötetes *A magyarság néprajzának* lettek a megvalósítói. Viski a Néprajzi Múzeum bázisára építve koordinálta a munkát. Bartók Béla és Kodály Zoltán a *Magyar Népzene Tár* ügyében tevékenykedett. Az összefoglaló vállalkozás harmadik főszereplője a múzeumot 1920 és 1934 között igazgató és újra tudományos műhellyé formáló Bátky Zsigmond 1933-ban publikálta *Tárgyi néprajzi feladataink és Akadémiánk* címmel a múzeum Néprajzi Értesítőjében a szaktudomány aktuális feladatairól és terveiről készített tanulmányát. Programadó írásában hangsúlyozta a terepkutatások jelentőségét és ebben a múzeum mellett az akadémiai szerepvállalás fontosságát is.³² A tudományos műhelymunka megkönnyítése végett vetette fel a magyar néprajzi bibliográfia összeállítását és a magyar tárgyi néprajz kézikönyvének kiadását. Ez utóbbi *A magyarság néprajza I.* köteteként már 1933 végén meg is jelenhetett az Akadémia támogatásában. A korszakos jelentőségű három kiadásban is napvilágot látott népszerű alapmű, *A magyarság néprajza* négy kötete az Akadémia támogatásával született meg. A vállalkozás jelentőségét érzékelteti, hogy úttörő jellegű kiadvány volt, hiszen addig egyetlen európai nép hagyományos anyagi és szellemi műveltségéről sem adtak ki hasonló terjedelmű és mélységű összefoglalást.³³

A hosszú hányattatás után új épületben elhelyezett, a gyűjteményeit rendező és átgondoltan gyarapító, könyvtárát gyorsan fejlesztő Néprajzi Múzeum fokozatosan vált tudományos kutatóhellyé és a magyar néprajztudomány legjelentősebb intézménye lett. Az anyagi kultúra emlékeinek gyűjtését és tudományos kutatását a századelőn a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársai végezték.³⁴ Egyetemi tanszék hiányában az etnográfus szakemberek utánpótlását, képzését is felvállalta az intézmény.³⁵ A korszak néprajzkutatói tudtak élni az Akadémia által felkínált lehetőséggel, sikerrel valósították meg a szak első nagyvállalkozását.

A korszerű tudományos tevékenységet összefogó néprajzi kutatóintézet ötlete már az 1910-es években felmerült. Róheim Géza az 1919-es 9 fős direktórium tagjaként képviselte ezt a kezdeményezést. Sebestyén Gyula 1921-ben már részletesen kidolgozott tervezetet is készített a *Magyar Néptudományi Intézet* működésére vonatkozóan. A korszakban ugyan az akadémiai bizottság önálló intézet alapításához nem rendelkezett elegendő támogatottsággal és forrással, de 1933-ban megalakulhatott a *Néptudományi Bizottság folklorisztikai albizottsága*. Ennek szerepvállalása tette lehe-

³⁰ Paládi-Kovács 2002: 44.

³¹ Paládi-Kovács 2002: 46.

³² Paládi-Kovács 2018: 300.

³³ Paládi-Kovács 2002: 47.

³⁴ Szabadfalvi 1991: 25.

³⁵ Paládi-Kovács 2011: 85.

tővé Bartók Béla tudományos kutatói működését is. A kutatóintézeti intézményesülés részleges megoldásaként értékelhető a néprajz markáns szerepvállalásának is teret kínáló 1938-as létrejötte a *Táj- és Népkutató Központ*ban, illetve az 1939-es alapítású *Magyarságtudományi Intézet*ben. Előbbiben a kiterjedt terepmunka kutatások mellett 1945-49 között önálló részleg működött *Néptudományi Osztályként*, amely kiadta a *Magyar Népkutató Kézikönyve* füzeteit és a *Néprajzi Tanulmányok* című sorozatot is. 1946 januárjától működött a *Teleki Pál Tudományos Intézet* keretében a *Néptudományi Intézet*.³⁶ Az intézetek kutatási programjaiban az etnográfusok történészekkel és nyelvészekkel, szociográfusokkal és gazdaságföldrajzosokkal együttműködve fejtették ki tevékenységüket. Szoros munkakapcsolatban álltak antropológusokkal, régészekkel, zenekutatókkal is.

Az 1949. évi tudománypolitikai fordulat, a tudományos élet átszervezése a néprajztudományt hátrányos helyzetbe hozta, egy időre eltérítette a szakot legfontosabb feladataitól.³⁷ Megszűnt a két fent említett intézet és államosították a múzeumokat is. Félbeszakadtak a Néptudományi Kézikönyv munkálatai, megszűntek a szervezett táj- és népcsoportkutatások, elakadtak a csoportos terepmunkák és a dokumentációs tevékenység folyamatai is. 1950-ben újjáalakult az *MTA Állandó Néprajzi Bizottsága* (később *Főbizottság*), mint a szakterület legfőbb elvi irányítója. Ellenőrző szerepe kiterjedt a szaktudomány minden intézményére és irányára – egyértelműen a legfontosabb irányító szervként működött. A források feletti ellenőrzést is gyakorolta, ezáltal kutatásokra, könyv- és folyóirat-kiadásra szolgáló támogatásokat is az MTA illetékes bizottságai osztottak. Meghatározó jelentőséggel bírt az 1950. novemberében Siófokon tartott konferencia, amely munkaközösségeket és munkacsoportokat állított fel és azok tervtémáit finanszírozta is. Így létrejött a nagylétszámú *Gazdálkodási Munkaközösség*, az *Anyagi kultúránk a XV. században* elnevezésű munkaközösség már 1951-től. A következő évben alakult a *Bél Mátyás munkacsoport*. Olyan kiemelt jelentőségű vállalkozások indultak el, illetve nyertek új lendületet, mint a *Néprajzi Lexikon* vagy a *Néprajzi Atlasz* ügyei.³⁸ A bizottság mellett a Néprajzi Múzeum is törekedett intézményi háttérrel biztosítani a különböző vállalatoknak, azonban erre fordítható erőforrásai elégtelenek voltak és 1956 után a tervmunkák zöme abbamaradt.³⁹ Az „eszmei harcot” az Akadémián, „a néprajztudomány helyzetéről” rendezett vitán folytatták 1953. november 7-én.⁴⁰

A MTA I. Osztály és a Néprajzi Bizottság 1950 után elsősorban néprajzi publikációkat támogatott eredményesen. Az *Ethnographia* mellett az 1950-ben alapított *Acta Ethnographica* folyamatos kiadását tette lehetővé ez a szerepvállalás, illetve az Ortutay Gyula által szerkesztett *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozat köteteinek és koráb-

³⁶ Szabadfalvi 1991: 26.

³⁷ A valóságos változás 1948. június 22-én a Magyar Néprajzi Társaság ülésén elmondott beszédével kapcsolódik össze Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Vö. Szabadfalvi 1991: 26

³⁸ A Lexikon megvalósításáról különösen tanulságosak a főszerepet betöltő Kósa László ismeretei. Például Keményfi 2005: 58., 60.

³⁹ Paládi-Kovács 2002: 50.

⁴⁰ Vö. Paládi-Kovács 1991: 33.

ban ismeretlen intenzitással monográfiák, tanulmánykötetek és idegen nyelvű kötetek létrejöttét. A magyar néprajztudomány nemzetközi elismertségét nagyban emelték az 1960-as 70-es években gyorsan gyarapodó monográfiák és idegen nyelvű kötetek.

ÚJ LENDÜLET AZ AKADÉMIAI TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGBEN

Az 1960-as évek elejére azonban egyértelművé lett, hogy a korábban elindított majd megfeneklett kiemelt tudományos nagyprojektek megvalósítása elképzelhetetlen önálló tudományos intézmény, kutatóhely hiányában. Ez a felismerés vezetett előbb tanszéki kutatócsoport (1963), majd az önálló Néprajzi Kutatócsoport (1967) felállításához. Ezáltal a Magyar Néprajzi Atlasz, a néprajzi lexikon, az új néprajzi szintézis, a népköltészeti műfajok katalógusainak elkészítése az új intézmény munkatervi feladatává alakult.⁴¹ Az atlasz az egész magyar nép tradicionális kultúrájáról kívánt kartografikus áttekintést adni, ezáltal a szükséges kiterjedt terepmunka (1959-1965 között) az egész magyar nyelvterületet érintette. A kontrollgyűjtések, a kiegészítő kutatások, a szerkesztési munkálatok egészen 1991-ig húzódtak. A megvalósult mű dokumentatív ponttérképei európai összehasonlításban is a legszakoszerűbb, leghitelesebb néprajzi térképek közé tartoznak.

A hetvenes években további jelentős eredmények születtek a néprajztudomány különböző területeivel összefüggésben. Ebben az időszakban megerősödik a szociológia kihívása és vonzása, erőteljesen zajlanak az anyagi kultúra különböző területeinek és a helytörténetnek az etnográfiai szempontú kutatásai. Az 1970-es évekre teljesedett ki Fél Edit és Hofer Tamás Átányon végzett monografikus igényű munkája. A több évtizedes átgondolt kutatás és múzeumi tárggyűjtés egyedülálló eredményeket hozott a hazai és a nemzetközi néprajzi irodalomban. A mentalitást, a lokális társadalom struktúráját, a társadalmi kapcsolathálókat és rétegződést, a falusi közösséget szervező intézmények működését teljességre törekvő módon történő leírás, formai és funkcionális jellemzés rendkívüli nemzetközi visszhangra talált a három idegen nyelven megjelent páratlan kötet révén.

Komoly intézményi pozicionálásként értékelhető, hogy a Néprajzi Múzeum a Könyves Kálmán körúti ideiglenes 50 évnyi működést követően a Kossuth térre az Igazságügyi Palota épületébe költözött. A Néprajzi Múzeumtól függetlenül, önálló országos intézményként (1975) folytatta működését az 1967-ben múzeumi osztályként alapított szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, a korszakban még elsősorban a hagyományos népi építkezés és lakáskultúra területeire koncentráló tudományos és kiállítási projektekkel. A Néprajzi Múzeum tudományos tevékenységét is formálta az önállósodó egykori Falumúzeumi osztály intézményesülési folyamata. Megállapítható, hogy meglehetősen nagy terhet rótt a Szabadtéri Néprajzi Múzeum kiválása után megcsappant szaktudományos állományra. A kedvezőbb feltételeket kínáló akadémiai munkahelyek további elszívó hatását a múzeum nem tudta ellensúlyozni, így az 1980-as évek közepére egykori szakemberei nagyobb részét elvesztette. Ennek ered-

⁴¹ Paládi-Kovács 2002: 51. Vö. Kósa László visszaemlékezése lásd: Tóth 2025: 78–79.

ményeképpen a tudományos kutatómunkában is mind erőteljesebben érvényesült a fiatalabb generáció kezdeményezése. A korábbi egyéni monografikus kutatások helyébe új szemléletmódú és módszertani kísérletező vállalkozások léptek, jobbára pályázati rendszerben támogatott kutatások képében.

A szaktudományon belül erősödött a folklorisztika és az etnológia, napirendre került a társadalomnéprajz ügye is. A néprajz tárgyról és módszertanáról hazánkban nem robbantak ki olyan heves viták, mint Nyugat-Európa több országában. Az 1970-es évtizedben a néprajzi jelenkutatás, a folklorizmus és a nemzetiségi néprajz tematikája révén a szak társadalomtudománnyá válása erősödött, tudományközi helyzete némileg módosult. Ebben az időszakban a néprajz hagyományosnak tekinthető tudományközi kapcsolatai meglazultak. Az irodalomtudomány és a nyelvészet, a régészet és a földrajz némileg háttérbe szorult.

A korszak legjelentősebb néprajzi teljesítménye a *Magyar Néprajzi Lexikon* öt kötetének létrehozása volt. A korai előzmények után 1967-től lendületet kapott, széleskörű szakmai összefogással megvalósuló kötetei 1977-1982 között jelentek meg, komoly elismerést elérve. Megjelenése után több szomszédos és közeli ország etnográfusai tekintették mintának ezt a művet, de hasonló komplexitású és méretű munka nem készült sehol. Ez a sikeres nagyprojekt alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy „a Kutatócsoport idővel átvette a központi irányító, mintaadó szerepet a Néprajzi Múzeumtól, amely korábban a szakmai irányításban kulcsszerepet játszott” – ahogy Kósa László fogalmazott egy interjúban.⁴²

A nyolcvanas években tovább formálódott és alakult a néprajzi kutatások tárgyának felfogása, elmélete és módszertana. A központi intézmények pozícióinak erősödésével és a vidéki néprajzi műhelyek (tanszékek, nagyobb múzeumok) aktivizálódásával párhuzamosan az 1980-as 90-es évek elején jelentős kézikönyvek, forrásközlő gyűjtemények publikálása bontakozott ki. A szak nagy vállalkozásai közül megvalósult a *Magyar Néprajzi Lexikon* I-V. kötete, a *Magyar Néprajzi Atlasz* I-IX. kötetei, a *Magyar Népmesekatalógus* I-XII. kötete, a *Magyar Néprajz* szintézis 4 kötete is ebben az időszakban látott napvilágot. Folytatódott az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*.

A komplex népcsoportvizsgálatok közül kiemelkedik az 1967-1988 között folytatott palóckutatás, melynek eredményei négy kötetben jelentek meg 1989-ben. Jelentős egyéni teljesítményekről tanúskodnak a korszakban megjelent tematikus monográfiák. Önálló könyvsorozatok jelentek meg a magyarországi nemzetiségek több csoportjáról is. A politikai körülményekre reagálva látványosan erősödött a határokon túli magyarság néprajzi kutatása is. A magyarországihoz hasonló szintézisek, kézikönyvek és korpuszok Nyugat-Európában csak kis számban készültek, ezáltal a fenti eredmények egyértelműen erősítették a nemzetközi elismertséget a szaktudománynak. A korszak szaktudományi helyzetét összefoglaló írásában Paládi-Kovács Attila is hangsúlyozta, hogy a magyar kutatók legjobbjai a nemzetközi trendekkel lépést tartanak, sőt esetenként kezdeményező szerepet játszanak (pl. az etnicitás, a népi és a nemzeti kultúra kapcsolata, a neofolklorizmus témáiban).⁴³

⁴² Tóth 2025: 61.

⁴³ Paládi-Kovács 2002: 99.

Az 1990-es években a néprajztudomány művelőinek zöme országos, megyei és helyi múzeumokban, egyetemi tanszékeken és akadémiai intézetekben dolgozott. A legtöbb szakember muzeológus, aki a vidéki múzeumokban lévő különböző feldolgozottságú gyűjteményekért volt felelős és a tudományos tevékenységet a közművelődési feladatok kihívásaival és az erőforrások szűkülésével párhuzamosan tudta korlátozottan folytatni. A két országos múzeum (Néprajzi Múzeum, Szabadtéri Néprajzi Múzeum) számára is számos más, a fenntartó állami elvárásokhoz igazodó tevékenység mellett kellett törekedni minőségi tudományos kutatások folytatására. Az egyetemi tanszékek száma 1990 után érdemben növekedett. Szakos képzés indult a debreceni és budapesti bázisok mellett a pécsi, a szegedi és a miskolci egyetemeken is. Kulturális antropológia szak létesült az ELTE-n és Miskolcon. A kilencvenes évek második felétől azonban a tanszéki erőforrások is radikálisansökkentek és a tudományos műhelyek tevékenysége meggyengült.

A Nyelvtudományi Intézet munkatársaival való együttműködés viszont erősítette ezekben az években a szaktudomány interdiszciplináris jellegét. Az akadémiai kutatóintézeti kutatók többsége külső óraadóként kapcsolódott a felsőoktatási intézményekhez, s néhányan a múzeumi, közművelődési intézményrendszerben is szerepet vállaltak tudományos működésük mellett.

EREDMÉNYEK ÉS VÁLSÁGTÜNETEK

A néprajzi tudományos könyv- és folyóiratkiadás helyzete az 1990-es évek második felétől válságosnak volt ítéltető. Az akadémiai szubvenció reálértéke radikálisan lecsökkent. Az *Ethnographia* és az *Acta Ethnographica* megjelentetése is különleges kihívást jelentett ezekben az esztendőben. A különböző múzeumi évkönyvek többkevesebb rendszerességgel és minőségben jelentek meg. Eredményként értékelték az időszak elemzői a szomszédos országok magyar kutatói számára publikációs fórumként létrehozott *Néprajzi Látóhatár* című publikációs fórumot. A magyar néprajztudomány változatlanul kötelezettségének tekintette a hazai nemzetiségek, etnikai és egyéb kisebbségek, valamint a határon túl élő magyar népcsoportok kulturális hagyatékának feltárását és megőrkítését. A Magyar Néprajzi Társaság nemzetiségi szakosztályának köszönhetően 1993 és 2010 között több mint száz nemzetiségi kötet jelent meg. A határon túli magyarság néprajzi kutatása önálló sorozatokat, számos monográfiát, hiánypótló eredeti forrásközlést eredményezett. A határon túli terepmunkáknak és a szomszédos országokban megerősödő magyar néprajzi kutatásnak fontos szerepe volt abban, hogy a 21. század első évtizedeiben is folytatni lehetett a szak bevált kutatási hagyományait. Egyértelmű tendencia az utóbbi két évtizedben, hogy a táj- és népkutatás láthatóan visszaesett, a klasszikus néprajzi tájmonográfiák sorozata megszűnt és néhány gyűjteményes kötet képviseli elsősorban ezt az irányzatot.

Az ezredfordulón a magyar etnográfusok és folkloristák a magyar néprajztudomány egységének fennmaradásáért, az európai mértékkel is jelentős eredmények megtartásáért, munkánk, kutatásaink társadalmi hasznosságának elfogadtatásáért küzdöttek. Legfontosabb eredményként értékelhetjük, hogy a magyar néprajztudomány megőrizte identitását, folytatta, továbbfejlesztette a nagy elődök törekvéseit. Identitásának

megőrzésében jelentős szerepet játszott a nemzetiségi kutatásoktól a vallási néprajzig vagy a nemesség, a kézművesek, a munkásság vizsgálatáig terjedő tematikai bővülés.

A szak az aggasztó kiadói viszonyok ellenére nagy erőfeszítéseket tett, hogy kutatási eredményeit bevigye a hazai és nemzetközi tudományos vérkeringésbe. A nemzetközi kapcsolatrendszer a múzeumi területen elsősorban a két országos intézmény képviselte, míg a legkiterjedtebb hálózattal az akadémiai intézetek rendelkeztek. S a nemzetközi kapcsolatok visszajelzései alapján a külföldi szakmai közvélekedés a számos súlyos gond, a forráshiányos helyzet ellenére is a magyar néprajztudományt eredményessége és színvonala alapján az európai országok élbolyába sorolta. A magyar néprajztudomány európai rangjának megtartásához hozzájárult a SIEF 7. kongresszusának megrendezése 2001-ben Budapesten. Az *Idők, helyek, átmenetek. Etnológiai közéletések az évezredben* című kongresszus.⁴⁴

A *Magyar Néprajz* című sorozat megvalósításának tanulságos története gyakorlatilag alkalmas a hazai néprajztudományi folyamatok és jellemző körülmények esettanulmányi elemzésére. A Paládi-Kovács Attila főszerkesztésével elkészült szintézis első tervezetét 1976-ban vetették papírra, összhangban a Magyar Tudományos Akadémia által ösztönzött társadalomtudományi kézikönyvek megvalósításának programjával. A szintézis előtörténeteként indokolt az 1945-49 közötti előmunkálatokat, a különböző kezdeményezéseket (1955, 1965) is jelezni, miként ezt a megvalósulás tanulságait összefoglaló Paládi-Kovács Attila tette 2011-ben, az utolsóként napvilágot látott kötet (*Magyar Néprajz I. I. Táj, nép, történelem*) előszavában.⁴⁵ A sorozat kötetei nem a kötetek számozásának, tematikájának rendjében, hanem a szövegek elkészülésének, a kiadást támogató források megszerzésének az időrendjében jelentek meg 1988 és 2011 között. A megjelenés az 1990-es években lelassult, párhuzamosan a szak általános helyzetét jellemző elbizonytalanodással, mely érintette az akkor az akadémiai intézet működését, a válságba került a hazai tudományos könyvkiadás. A sorozatról megállapítható, hogy nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló, mert miként Kósa László fogalmaz méltatásában: „ilyen terjedelmű, adatokban ennyire gazdag, egy adott népi kultúrát teljességre törekvően bemutató szintézis sehol sem született”.⁴⁶

Az összefoglaló kézikönyv köteteinek megjelenésével párhuzamosan és azon túlmutatóan is a regionális kutatások eredményei napjainkig gyarapodnak. A magyar tájakra és népcsoportokra vonatkozó ismeretek érdemben gazdagodtak az utóbbi két évtizedben. A gazdaságnéprajzi kutatások az 1980-as években kibontakozva, a parasztgazdaságokat, az üzemszervezést és a háztartások, a termelés és fogyasztás kérdésköreit elemző monográfiákat eredményeztek, melyek sora a napjainkban zajló változásokra is érzékenyen reagáló aktuális munkákat is ösztönzött. Az utóbbi időszakban megjelent művek új szempontokat, ismereteket hoztak a 20. századi magyar parasztság gazdaság- és társadalomnéprajzának összképébe. A történeti néprajz területével összefüggő kutatások az utóbbi két évtizedben a nagy hagyományokkal bíró, forrásfeltáró publikációk mellett számos gyűjteményes kötetet eredményeztek.

⁴⁴ Paládi-Kovács 2004.

⁴⁵ Paládi-Kovács 2011: 5–9.

⁴⁶ Kósa 2000: 14.

Szintén közel fél évszázados kezdeményekre építve formálódik a napjainkban minden korábbinál aktuálisabb ökológiai szemlélet térhódítása. A természetben élő embert és tevékenységét vizsgáló kutatások a környezet és hagyomány viszonyát elemző kutatások is komoly eredményeket hoztak. Az etnográfia is hatott a történeti földrajz irányzata melynek hatásai a történeti táj kutatás mellett a történeti demográfia és a kartográfia, az etnikai térszerkezet történeti változásait feltáró és elemző kutatásokat is inspiráltak. Ezen a területen a szak kiemelt jelentőségű nagy vállalkozásának a Magyar Néprajzi Atlasz anyagának korszerű elemzését, klaszteranalízisét végezte el Borsos Balázs, eredményeiben a makro- és mezorégiók meghatározását is tisztázza.⁴⁷

A 21. századi hazai néprajzi tudományos kutatások fontos bázisaként működött a két országos közgyűjtemény a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a Néprajzi Múzeum is. Előbbiben Cseri Miklós főigazgató agilitásával összhangban 2000 és 2010 között minden korábbi időszaknál intenzívebbé váltak az állandó kiállítási tájegység építési projektek és természetes módon az ezzel összefüggő tudományos kutatások. Az intézmény korábbi építészeti centrikus tudományos műhely jellegét életmód tematikájú és a társadalmi múzeumi küldetéssel összefüggő tudományos kutatások bővítették.

Sajátos állapot, hogy a néprajzkutató nem a tudomány tárgyát tekinti a tudomány legsajátosabb alapjának, hanem azt a vizsgálati módszert, amellyel a tárgyat megközelíthetjük. A hagyományos módszerek napjainkban már kiegészülnek másokkal, s az így megismert eredményeket az életmód dokumentált változásaival kapcsolatban konfrontálni kell a többi társadalomtudomány eredményeivel. Hoffmann Tamás a Néprajzi Múzeum főigazgatójaként már 1970-ben így fogalmazott: „Több mint valószínű, hogy a szabadtéri néprajzi múzeumok fejlesztésével kapcsolatban nyílik a legjobb alkalom a néprajzi ismeretek és a társadalomtudományok egyéb ágai elméleti–módszertani konfrontációjára. Ez az ága a néprajzi muzeológiának komplexitásával, azzal, hogy nagyon adekvát és sűrített képet kell adnia igen nehéz feladat. Talán éppen ez az a területe a néprajzi muzeológiának melyen a nemzeti és európai történelem lényeges összefüggéseit a legjobban le lehet mérni”.⁴⁸ Rímél erre a megállapításra egy közel negyven esztendővel később megjelent, a szabadtéri múzeumok általános működését elemző monográfia szerzőjének megállapítása, mely szerint a szabadtéri néprajzi múzeumok egyedi kulturális intézmények, hiszen teljes skálán mutatják be a dolgokat, természet és kultúra, spirituális és materiális, elmélet és gyakorlat együtt jelenik meg bennük, teljes élményt nyújtva, a látogató bevonásával.⁴⁹

A NÉPRAJZI MÚZEUM TUDOMÁNYOS MŰHELYE – ESETTANULMÁNY

A néprajztudomány akadémiai kutatási eredményeinek mégoly vázlatos összefoglalására tett kísérlet sem nélkülözheti az esettanulmányi szintű elemzéseket. Ilyen rész-

⁴⁷ Vö. Borsos 2011: 2013.

⁴⁸ Hoffmann 1970: 11–12.

⁴⁹ Rentzhog 2008: 11.

egységként értékelem a továbbiakban a Néprajzi Múzeum tudományos műhelyének történetével kapcsolatos megállapításokat.

Úton a professzionalizálódás⁵⁰ felé

A Néprajzi Múzeum épületének története végig kísérte az intézmény másfél évszázados működésének teljes időszakát. Az intézmény 153 évre visszanyúló történetében gyakorlatilag 2022-ig küzdött a saját múzeumépület megvalósításáért. A néprajzi gyűjtemény zaklatott története során alapításától 1872-től 1892-ig a Magyar Nemzeti Múzeum épületében működött méltatlan körülmények között. 1892-ben átmeneti megoldásként a Várkert Bazárba költöztették. 1893-ban az alkalmatlan Várkert Bazárból a tárgyakat a Csillag utca 8. szám alá menekítették. A bérház lakásaiban működött egyre növekvő alapterületen és itt készült első állandó kiállítása is. Ekkor zajlott az intézmény történetének Jankó János által irányított alapvető jelentőségű folyamata, melynek eredményeként újradefiniálta magát, küldetését és koncepcióját a múzeum.

A magyar etnográfia akadémiai rangra emelésében a fiatalon elhunyt múzeumőr Jankó János teljesítménye egyedülálló, annak ellenére, hogy soha nem lett a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Jankó a legkorszerűbb módszertanra építve azon fáradozott, hogy a néprajzi gyűjtemények a tudományos kutatások forrásaivá, támaszaivá váljanak. A Néprajzi Múzeum Jankó János átgondolt koncepciójának és szervezőképességének köszönhetően rendkívül rövid idő alatt, kis és elhanyagolt intézményből nemcsak a tárgyak számát tekintve, hanem azok minőségét is nézve Európa legjelentősebb néprajzi múzeumai közé lépett elő. Jankó múzeumigazgatói működésével túlzás nélkül megalapozta a tudományos igényű magyarországi néprajzi muzeológiát. Átgondolt programja eredményeként rendkívül rövid idő alatt valódi tudományos kutatóhellyé szervezte az addig korszerűtlen szemlélettel vezetett Néprajzi Múzeumot. Jankó felismerte azt is, hogy a vidéki gyűjtemények szakmai színvonala érdekében elengedhetetlen egy útmutató kidolgozása. Tisztában volt azzal, hogy a tárgyi néprajz anyagának egybegyűjtése szorgosan és szakszerűen dolgozó vidéki központok, múzeumok nélkül elképzelhetetlen. Sajnos, ez a terve korai halála miatt nem sikerült, és azt tanítványa és munkatársa, Bátty Zsigmond valósította meg néhány év múlva részben más formában.⁵¹

Jankó János önálló múzeumi folyóirat indításával kapcsolatban már 1896-ban felvetette az Ethnographiától különválás kérdését, döntésre azonban csak 1899-ben kerül a sor. Ekkor úgy határozott a Néprajzi Társaság, hogy az Értesítő külön, de mint az Ethnographia melléklete jelenjék meg. A Néprajzi Értesítő megindulását követően a tárgyi vonatkozású cikkek ezután a múzeumi kiadványba kerültek és az Ethnographia hosszú időn keresztül anyagi kultúrát érintő tanulmányokat nem, vagy csak elvétve közölt. A Néprajzi Értesítő fontos tényezőt jelentett a múzeum tudományos műhelylé válásában, összefogva és az intézményhez kapcsolva a tárgyi érdeklődésű kutatók szakmai tevékenységét.

⁵⁰ Vö. Fejős 2018.

⁵¹ Balassa 1968: 25.

Az állandó folyóirat mellett Jankó a múzeum egyre növekvő értékes anyagának katalógusszerű kiadását is megindította. A *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei* című sorozat első száma 1899-ben látott napvilágot. A Jankó muzeológusi működéséről alkotott képet kiteljesíti, hogy rövidere szabott életében számos jelentős kiállítást szervezett és készített. Már 1894 elején átdolgozta Xántus János korábbi kiállítási tervét és a rendelkezésre álló szűkös helyen a múzeum anyagából válogatott tárlatot hozott létre. Az általa megvalósított 1896-os Millenniumi Kiállítás olyan mennyiséggel növelte a Múzeum állományát, hogy egy új, általánosabb kiállítás megrendezése feltétlenül szükségessé vált. A Millenniumi Falu kiállításai megmutatták azt az utat, amely kivezethetett a kor jellemző zsúfolt kiállításainak szintjéről.

Az új állandó tárlat Jankó tervei szerint, de munkatársainak (Semayer Vilibáld, Bátky Zsigmond) végrehajtásában 1898-ban nyílt meg. A múzeumi tárlat egész felosztásán a korabeli múzeumi kiállítás felfogása érződik, melyet a német (elsősorban: Hamburg, Berlin) és a skandináv múzeumokban alkalmaztak. Kétségtelen, hogy ehhez Jankó a maga gyakorlatából sokat tett hozzá (pl. a viseletek nemenként és korosztályok szerinti kiállítása, a munkaeszközök erőteljes hangsúlyozása stb.) így ez a kiállítás nemcsak korának európai szintjét érte el, hanem sok esetben azt túl is szárnyalta. A tárlat olyan hatással volt a néprajzi kiállítások rendezésére, hogy a Néprajzi Múzeum a második világháborúig (1943) ezt a mintát követte.⁵²

Korábban már jeleztük, hogy az első világháborút követő években a néprajzi kutatások intézményi háttere meggyengült. A kedvező változások csak az évtized végén indultak meg. Ezekben meghatározó szerepe volt Bátky Zsigmondnak, aki Néprajzi Múzeumba történő 1896-os napidíjas munkatársi belépésétől, igazgatói működésének 1919-től 1934-ig tartó időszakán keresztül, egészen 1939-ben bekövetkezett haláláig szorosan kötődött az intézményhez.

Bátky Zsigmond 1898-ban Jankó János távollétében fontos szerepet játszott a Néprajzi Múzeum első állandó kiállításának megvalósításában. A Jankó Jánostól megörökölt feladatot, az *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* című kötetet az eredeti elgondolás szerint, táblákba szerkesztett tárgyrajkok és azokhoz fűzött rövid szövegek, meghatározások, a tárgyak készítésére, használatára és elterjedtségére vonatkozó magyarázatok közreadásával oldotta meg. Rendszerbe foglalta a múzeumi megőrzésre, bemutatásra érdemes tárgyi világot, felvázolta a bontakozó néprajzi muzeológia egy-egy szemléletű programját.

A Néprajzi Tár költözése a városligeti Iparcsarnok épületének keleti szárnyába egy időre véget vetett Bátky tudományos kutatásainak. 1909-ben elhagyta a néprajzi területet és átkerült a könyvtári részlegre, ahol egészen 1919-ig dolgozott. Létszám problémákkal küszködve kellett az alkalmatlan és tűzveszélyes Iparcsarnok épületéből való kiköltözést megoldania. Az épületet és a gyűjteményt ért viharok miatt 1924-ben költözött a múzeum a Tisztviselőtelepi Gimnázium üres épületébe.⁵³ A népligeti iskolaépületben (Könyves Kálmán körút 40.) 1929-től harminc teremben tárta a múzeum a látogatók elé rendkívül gazdag anyagát a magyar népi kultúráról és a világ népeiről.

⁵² Kósa 2001: 108.

⁵³ Selmeczi-Kovács 1989: 15.

Az új helyszínen a Néprajzi Múzeum egyértelműen a magyar néprajz vezető tudományos intézménye lett Bátky Zsigmond igazgatása idején, egy újabb meghatározó stratégiai irányváltást is megvalósítva. Fontos orgánummá tette igazgatása alatt a Néprajzi Értesítőt, a legaktívabb szerzőként publikálva a múzeumi kiadványba és hangsúlyt fektetett a gyűjteményfeltáró katalógusok kiadásának folytatására is. Komoly eredményként jelent meg a Magyar Népművészet című sorozat 11 kötete. Szintén jelentős volt igazgatóként szerepe a múzeumi szakkönyvtár gyarapításában és a fonográfhengeter gyűjteményében, ahol drága eszközöket is beszerezett Lajtha László és tanítványai vidéki gyűjtőútjainak támogatására.

Györffy István tudományos tevékenysége számos területen kapcsolódott a Néprajzi Múzeumhoz. 1906-tól hosszan egészen 1912-ig ún. napidíjas gyakornokként dolgozott a múzeumban. Neki megadatott az a kihívás, hogy két múzeumi költözésben is tevékeny szerepet vállalt! A Csillag utcai lakóházból az Iparcsarnokba költözés és az alkalmatlan épülethől a Könyves Kálmán körüti gimnáziumba költöztetés rendkívüli feladatokként teljesültek. Györffy sokágú tudományos munkásságának mintegy tematikus összefoglalását végezte el a harmincas évek elején, mikor két tudóstársával, Bátky Zsigmonddal és Viski Károllyal megvalósította a régóta tervezett, nagyszabású szintézist, a négy kötetes *Magyarság Néprajzát*, amely jelentős részben a Néprajzi Múzeum akkori gyűjteményeire épült. Az intézményi modernizálás lépéseként hozták létre az Ethnológiai Adattárat skandináv minták alapján. Az adattár nemcsak a különböző archivális szakterületeket fogta össze, hanem kezdetektől a néprajzi gyűjtőhálózat szervezése is feladatkörébe tartozott.

Önállósodás és irányított útkeresés

A múzeum formális önállóságát 1947-ben nyerte el, amikor szervezetileg is kivált a Nemzeti Múzeum kötelékéből, és országos hatáskörű önálló intézmény lett. Az 1949. évi tudománypolitikai fordulat, a tudományos élet átszervezése a néprajztudományt hátrányos helyzetbe hozta, egy időre eltérítette a szakot legfontosabb feladataitól. A kötelező éves- és ötéves munkaterv készítése Balassa Iván főigazgatósága idején kezdődött el a Néprajzi Múzeumban 1951-ben. A Néprajzi Múzeum munkatársai elsősorban munkaközösségi feladatrendben tevékenykedtek az adott időszakban.⁵⁴ Ezzel is igazodva a korszakban megbélyegzett „*burzsoá individualizmus*” egyéni kutatásai helyett hangsúlyozott kollektív vállalkozások szelleméhez.⁵⁵ A múzeum 12 munkatársa vett részt például a „*tiszaigari munkaközösség*” komplex feladatrendjének megvalósításában. Egyértelműen leszögezhető, hogy a magyar néprajz addigi legnagyobb történeti és jelenkutató vizsgálata zajlott Tiszaigaron. A több fórumon is emlegetett elkészült összegző kézirat azonban már nem jelenhetett meg. A tudományos szakmai munka azonban számos esetben egyértelműen alárendelődött a politikai/ideológiai szempontoknak.

⁵⁴ Tálasi 1955.

⁵⁵ Selmeczi-Kovács 1989: 20.

1949-ben nyílt meg a korábbinál kisebb alapterületen az új állandó kiállítás a Néprajzi Múzeumban. A korábbi 30 terem helyett 8-ra csökkent az állandó tárlat alapterülete és további 3 teremben valósították meg a sztálinista ideológia térnyerését is tükröző időszak kiállításait. A különböző műfajú kiállítások mellett a múzeumi gyűjtemény értékeit, illetve a kutatások eredményeit változatos módon adta közre a Néprajzi Múzeum a vizsgált időszakban. A *Néprajzi Értesítő* mellett új orgánumokat is létrehoztak, illetve korábbiakat újra indítottak. A Néprajzi Értesítő utoljára 1943-ban jelent meg és újraindítása 1954-ben komoly fegyvertény volt.⁵⁶ Az intézmény elsőrendű alaptevékenysége az évszázados elmaradások felszámolására irányult, miközben a gyűjtemények tárolásának kihívásaira is igyekezett választ adni ezáltal a tudományos munka a háttérbe szorult. A gyűjtemények folyamatos gyarapodása, a sokrétűbbé váló muzeológiai tevékenység oda vezetett, hogy az 1969-ben főigazgatónak kinevezett Hoffmann Tamás bezáratta a kiállításokat, hogy a zsúfolt raktári helyzeten változtasson. Hoffmann Tamás főigazgató aktív szerepvállalása eredményezte, hogy az intézmény 1975-ben beköltözött az Igazságügyi Palota volt épületébe a Kossuth téren. A főigazgató már 1969-ben elhangzott iránymutató előadásában jelezte a megítélése szerint korszerűtlenné vált tudományos szemlélet átalakításának igényét és irányát is.⁵⁷ Hoffmann Tamás azt a nézetet képviselte, hogy a néprajz az iparosodás előtti világ történettudománya. A Néprajzi Múzeumban a nagy történeti folyamatok dokumentálását és rekonstruálását tekintette kiemelt feladatnak. A Hoffmann főigazgató által irányított Kossuth térre költözést követő időszak az intézmény új funkciójának kidolgozását igényelte. A gyűjteményfejlesztésben és a tudományos munkában erőteljesen érezte hatását a hosszú ideig elhúzódó költözködés, majd a nyomában járó állományrendezési feladatok terhe, továbbá a napi múzeumi köteleességek ellátásának új követelményei és a kiállítások számának növekedése. A korszak zárásaként is értékelhető a több évtizedes hiány pótlásaként nehéz és sok vitával is terhelt előkészítési folyamat eredményeként 1991-ben megnyílt új magyar állandó tárlat, *A magyar nép hagyományos műveltsége* címmel. Ez a kiállítás több megújítás és egy műtárgyösvénnyel való kiegészítést követően az épület látogatók előli bezárásáig, egészen 2017. decemberéig volt látogatható.

Az intézmény kiállításain, kutatási irányain nyilvánvalóan érződött, hogy Hoffmann Tamás saját érdeklődésének egyik alapproblémája volt a termelés és a fogyasztás viszonyának kérdésköre. Számos kísérletet tett az irányítása alatti évtizedekben annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a parasztságnak a 19. század közepéig tartó kisüzemi termelése és társadalmi modernizációja az iparosítás és technikai újítások hatására hogyan alakul át. További erőteljes kiállítási és kutatási tematika volt az életmód és a mindennapi élet ábrázolása. Ehhez szorosan kapcsolódik az archívumi kutatásokat évtizedekre formáló hosszútávú inventárium kutatások elindítása (1978) és folytatása a Néprajzi Múzeumban. Több mint tízezer inventárium teljes anyaga került a gyűjteménybe és 1988-tól a feltárt anyag publikálása is megindult. A számítógépes anyagfeltárás végső céljaként a program eredetileg a történeti források alapján kimu-

⁵⁶ Paládi-Kovács 2011: 97.

⁵⁷ Hoffmann 1970.

tatható tárgyi felszereltség sokszempontú elemzése, illetve annak összevetése volt a recens, muzeális gyűjteményi anyaggal.

„Új helyek, új metaforák”⁵⁸

Hofer Tamás 1992-ben vette át az intézmény vezetését Hoffmann Tamástól. Komoly várakozás előzte meg érkezését és vezetői ciklusát mindvégig a kényszerű kompromisszumok és feszítő külső feltételek szorításában volt kénytelen megélni. Vezetői működése a kiterjedt és széleskörű nemzetközi ismereteire is építő újrapozicionálási szándékkal értékelhető. A Néprajzi Múzeum küldetésének modernizálásához kézenfekvő eszközként fordult az általa otthonos és ismert társadalmi-történeti kérdésekre reagáló időszak kiállítások megoldásához. Tudományos kutatási műhelyként nem kezdeményezett radikálisan új irányokat és a publikációs formák terén is megmaradt a hagyományos értékek megőrzésének szándékánál. A néprajz és antropológia tudományos diskurzust igénylő folyamataiban személye kiválóan megfelelt a konszenzust teremteni képes és elfogadott mérvadó szereplő helyzetének. Irányítása alatt indult el a Néprajzi Múzeum a fölismerhető egyre gyorsuló pályán a korszerű közgyűjteményi szerepvállalás felé, a modern múzeumi küldetést támogató feladatvállalással. Hofert leginkább a nemzeti kultúra megkonstruálásának folyamata, a népi kultúra kialakítása, ennek a nemzeti kultúrába való beépítése érdekelte. Ezen problémakör számára nem szűkölt le csupán a magyar gyűjteményekre, hanem szélesebb összefüggésekre is nyitott volt. Ezzel összefüggésben értelmezhető az ezekben az esztendőkből megélnéknél nemzetközi anyagokat is feltáró tudománytörténeti időszak kiállítások számának gyarapodása.

Hofer Tamás nyugdíjba vonulását követően, hozzá hasonló komoly várakozás előzte meg Fejős Zoltán főigazgatói működését. A szintén korábbi évtizedes közvetlen munkahelyi tapasztalattal rendelkező Fejős Zoltán jogosan fogalmazott 2000-ben, hogy az intézmény, amely egyfelől jellegében, másfelől a neki tulajdonított szerepében a korábbiakhoz képest sokszorosán megváltozott, a 20. század végén ismét a szakma „frontvonalába” került. Ezt elősegítette, hogy a tudományos preferenciák között megkülönböztetett szerepet kapott a kultúra reprezentációjának kérdése, ami a múzeumi tevékenység széles skáláját érintette. A vidéki múzeumhálózat átalakulásaival párhuzamosan zajló kultúrpolitikai folyamatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a Néprajzi Múzeum, mint országos szakmai irányító, koordinációs központ viszonylagos elsőbbséget élvezett. Ez a helyzet az 1997-es kulturális törvényig maradt fenn, mely megszüntette az országos múzeumok, így a Néprajzi Múzeum irányító szerepét még a szakfelügyelet terén is. Ezt követően az intézmény gyakorlatilag a 21. század második évtizedéig hivatalos, jogi és szervezeti háttér nélkül, gyakorlati tevékenysége, kiterjedt tudományos, közművelődési, állományvédelmi tevékenységével, országos muzeológusi konferenciák szervezésével töltötte be szerepét.⁵⁹

⁵⁸ Fejős 2017.

⁵⁹ Fejős 2000a. 41.

Nemzetközi téren is ismert az a jelenség, hogy az egyes önmagukat újrafogalmazni kívánó múzeumi intézmények mintegy szimbolikus fordulópontként kezelnek egy-egy időszaki vagy állandó kiállítást. A magyarországi múzeumi közvélemény számára ilyen határköként volt értékelhető a Néprajzi Múzeum „*Időképek*” című, Fejős Zoltán főrendező-főigazgató irányításával megvalósított tárlata 2001-ben. A kiállítás hatása messze túlmutatott a Néprajzi Múzeum falain, tevékenységének erőteljes változásán. Az ezredfordulót követően lényegesen fölerősödik az intézményi kiállítási projektek tervezettsége, stratégia mentén formálódó átgondolt megvalósításának igénye. A Fejős Zoltán főigazgatói irányításával fémjelezhető másfél évtized időszaki tárlatai között erőteljes vonalat képviselt a gyűjteményfeltáró tevékenységhez, a gyűjteményi katalógusokhoz szorosan kötődő kiállítások sorozata.

A 21. században a magyar paraszti élet és a távoli kontinensek kultúrájának bemutatása mellett hangsúlyos lett a kortárs társadalmi jelenségek dokumentálása is. Érzékelhető hangsúlyváltásként felgyorsult az egyes gyűjtemények feldolgozása és digitalizálása. A múzeum számos új könyvsorozatot indított el, kutatási programokat szervezett, sikeres hazai és nemzetközi kiállításokat rendezett, népszerű múzeumpedagógiai programokat szervezett. 1998 óta *Tabula* néven jelent meg a Néprajzi Múzeum új periodikája, melyben a közkultúra, a jelenkor tömegkultúrájának, divatjainak problematikáját elemző írások is helyet kapnak. Hasonló irányultságúak, de a múzeumi funkciókhoz szorosabban kapcsolódó kiadványok a *MaDok Könyvek* és *MaDok Füzetek* című, a jelenkor tárgyi világát dokumentáló új sorozatok is. Fejős Zoltán kiemelt szerepvállalása mellett a múzeumi kollektíva kiemelkedő vállalkozása és eredménye a szerzeményezés történetét, a tárgykollekciók születését, gyarapodását egyenként és külön-külön elemző, dokumentáló *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei* című kötet.⁶⁰ Megjelentek a *Néprajzi Értesítő* kötetei, és 2003-ban kiadták az 1900-2000 közötti évfolyamok, kötetek teljes repertóriumát. Országos szintű intézményi szerepvállalásként indult 2002-ben és teljesedett ki az egyértelműen Fejős Zoltán főigazgatóhoz kötődő korszerű nemzetközi mintákat is figyelembe vevő komplex program a *MaDok*.⁶¹ A Néprajzi Múzeum a *MaDok-program* keretében több, mint két évtizede kínál segítséget a kultúrtörténeti, társadalmi múzeumok és szakemberek számára a jelenkutatás koordinálásában. Fejős Zoltán három cikluson keresztül 1997-től 2013-ig vezette a Néprajzi Múzeumot. Az ezredfordulótól kezdve a Néprajzi Múzeum a muzeológiai kutatások és a néprajzi múzeumi reprezentáció megújításának egyik legfontosabb magyarországi intézményévé vált.

„Örökség és változás”⁶²

A korszerű múzeumi tudományos kutatás két meghatározó területe a gyűjteményi anyag feldolgozása és kutatása, illetve új, a gyűjteményekhez is kapcsolódó (terep)

⁶⁰ Fejős 2000b.

⁶¹ Fejős 2017.

⁶² Kemecsi 2022.

kutatások, tárgy- és dokumentumgyűjtések megvalósítása és feldolgozása. A Néprajzi Múzeumban alapkutatás jelleggel működött a vizsgált időszakban a gyűjteményi anyag feldolgozása. A gyűjteményfeltáró program számos gyűjteményi egységet érintett, és célja a tárgyleírások, tárgypublikálások tudományos kérdéseinek tisztázása volt az anyagközlésen túl. A konkrét feldolgozások és kötetek egy-egy jellemző megközelítési módot valósítottak meg, egyesítve az elméleti szempontokat a leíró részekkel.

A múzeum kitüntetett kutatási témájaként értékelhető az elmúlt évtizedekben az anyagi kultúra, ezen belül pedig a kortárs anyagi kultúra vizsgálata. Előbbi esetében alapkutatások és esettanulmányok egyaránt folytak. Az intézményi tudományos szerepvállalás mindezen területeken kimagasló eredményességgel zajlott. A Néprajzi Múzeum megítélése a hazai közgyűjtemények között kiemelkedőnek ítéltető a megújulást eredményező szakmai kezdeményezések és a tudományos tevékenység alapján.⁶³

2013-tól lett Kemecsi Lajos a múzeum főigazgatója. Az utóbbi évtized legfontosabb történései az intézmény megújulásának szó szerint teret kínáló új épületek tervezésével, kivitelezésével, a költözés rendkívül bonyolult feladatainak kihívásaival és nem utolsósorban az új állandó tárlat megvalósításával összefüggésben zajlottak. A kortárs tudományos kutatásokkal összefüggésben új kitörési pontok és stratégia kialakítása vált szükségessé. 2013-ban a MaDok Programban kiemelt szerepet kapott az oktatás. A kortárs kutatások országos kompetenciaközpontként kibontakoztatható fejlesztése a Néprajzi Múzeum kultúrstratégiai intézményi működésének (2019) az egyik szándékolt irányaként értékelhető aktuálisan is. Kemecsi Lajos főigazgatói ki-nevezését követően széleskörű munkatársi közreműködésre épülő középtávú időszak kiállítási program készült. Az útkeresés, az új épületekbe költözés és az ezzel párhuzamosan meginduló új állandó tárlat szakmai-tudományos előkészítése komplex múzeumi működést tett szükségessé.

Az első kiemelt feladat a Néprajzi Múzeum költözése volt, ami szorosan kapcsolódott az intézmény tudományos tevékenységéhez. A Néprajzi Múzeum új főépülete a Liget Budapest projekt részeként a városligeti Ötvenhatosok terén épült fel. A múzeum gyűjteményei pedig a Szabolcs utcában felépült Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központba kerültek. A kényszerű bezárás, illetve a rendkívül összetett nyilvántartási-állományvédelmi-logisztikai-digitalizálási feladatrend elsősorban az időszak kiállítások terén jelentett átmeneti intenzitás csökkenést 2018 és 2022 között. A tudományos munka folyamatosan zajlott és éppen a költözésnek köszönhetően olyan, a gyűjteményeket feltáró és azok megismerését és kutatását érdemben elősegítő eredmények születtek, melyek minden korábbinál jobban biztosítják a tudományos kutatási bázis működőképességét. A sikeresen lebonyolított költözés eredményeként ma túlzás nélkül az országos múzeumok közül a legjobban nyilvántartott, digitalizált és rendezett gyűjteménnyel rendelkezik a Néprajzi Múzeum. Ezáltal a másik kiemelt jelentőségű feladat, a gyűjteményi állandó kiállítás 2024 októberi megnyitásával párhuzamosan kibontakozik a minden korábbi időszakhoz képest komplexebb időszak tárlatok prog-

⁶³ Ezt igazolja egy 2020-ban zajlott országos kutatás vonatkozó eredményeiről („Az országos múzeumok mintaadó szerepe. A múzeumok és a tudomány.”) készült elemzés is: http://pulszky.hu/wp-content/uploads/2021/02/MuzeumokMa-2020_P09.pdf. (Letöltés: 2021. 03. 03.)

ramja, melyben az erre már infrastrukturálisan is alkalmas új főépület számos jelentős nemzetközi együttműködésben megvalósuló tárlatot is felvállal.⁶⁴

A városligeti főépületben elkészült múzeumi állandó kiállítás elsőrendű célkitűzése, hogy a Néprajzi Múzeum alkalmassá váljon véleményformáló központi intézményi küldetésének, értékközvetítő feladatának teljesítésére. Az intézmény történeti adottságai alapján messze kiemelkedik a regionális körből, hiszen Berlin és Szentpétervár között nincsen hozzá fogható súlyú, komplexitású etnográfiai-etnológiai gyűjteménnyel rendelkező múzeum és nincsen az elkészült állandó tárlathoz mérhető sem! Nyolc éves szakmai munka, nemzetközi tapasztalatszerzés eredményeként készült a múzeum új állandó kiállítása. A Néprajzi Múzeum gyűjteményének minden korábbinál nagyobb hányada szerepel az új gyűjteményi állandó kiállításon. A közel 3.500 négyzetméteres kiállítótérben több mint 3.000 műtárggyal, 1.700 fotóval, kéziratokkal, térképekkel, filmekkel, hangokkal és zenével találkozhatnak a látogatók. 153 év, 3 állandó kiállítás: ez a negyedik a Néprajzi Múzeum története során.

A tudományos műhelyként működő Néprajzi Múzeum könyvtára a Jankó János által 125 éve meghatározott elvek alapján nyilvános könyvtári szolgálattal áll a kutatók, az egyetemi hallgatók s minden néprajz iránt érdeklődő olvasó rendelkezésére. Eredeti könyvlajstromát már az 1990-től számítógépen épített katalógus váltotta fel. A Néprajzi Múzeum könyvtárának működését az utóbbi évtizedben jelentős fejlesztések jellemzik, informatikai, tartalmi és fizikai szempontból egyaránt. A kurrens néprajzi bibliográfia anyagának gyűjtését és szerkesztését 1971 óta végzi a Néprajzi Múzeum Könyvtára. 2008-ig általában kétéves ciklusokban összesen 12 kötet látott napvilágot. 2001-től először párhuzamosan online is elérhetővé váltak a bibliográfia tételei. A fejlesztés eredményeként a bibliográfia kétéves nyomtatott ciklusai mellett naprakészen, online kereshetővé vált az anyag. Ezt a fejlesztést hangsúlyozva indokolt megemlíteni, hogy a Magyar Néprajzi Bibliográfia munkálatainak folytatását az teszi szükségessé, hogy a magyar nyelvű etnográfiai, etnológiai, antropológiai szakirodalom termése nem kerül be a nemzetközi adatbázisokba, viszont a dokumentumok számbavétele is, és analitikus feltárása is nélkülözhetetlen. Az informatikai fejlesztések közül a 2017-es év kiemelkedő változása volt, a moduláris felépítésű Huntéka rendszer kibővítése a kölcsönzési és az RFID modulokkal. 2022-től a megnyílt főépületben kiváló infrastrukturális környezetben és bőséges raktári kapacitással a háttérben működik a Néprajzi Múzeum könyvtára és az archívumi kutatószolgálat is.

A Néprajzi Múzeum legfontosabb rendszeresen megjelenő kiadványa az először 1900-ban napvilágot látott Néprajzi Értesítő. A 2018-ban a századik évfolyam kötetének megjelenésekor Szarvas Zsuzsa szerkesztő tanulmányában foglalta össze a múzeumi évkönyv történetét.⁶⁵ A gyűjteményi rendszerező és feltáró munka eredményeinek megismertetését 1993-tól „*A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai*” című sorozat 25 kötete biztosította. Paládi-Kovács Attilának a néprajzi kézikönyvben megfogalmazott véleménye szerint a budapesti Néprajzi Múzeum kiállításai mellett főként gyűjteményeinek igényes feldolgozásával, tárgykatalógusainak (*A Néprajzi Múzeum tárgykata-*

⁶⁴ Kemecci 2023. 101–108.

⁶⁵ Szarvas 2019.

lógusai) és népművészeti tematikus monográfiák (*Magyar népművészet*) sorozatának megjelentetésével szolgálta a múzeumi tárgykollekciók tudományos feldolgozásának, értelmezésének ügyét. A múzeumi területen zajló kutatási tevékenység vázlatos jelzése is igazolja azt a nemzetközi példákon is alapuló igényt, hogy folytatni kell a tárgytípológiára épülő tárgytörténeti kutatásokat, a gyűjteményeket feltáró gyűjteményi katalógusok kiadását. A Néprajzi Múzeum kiadványainak elemzése szétfeszítené a tanulmány kereteit. 2000-ig *A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei* című kötetben, illetve 2021-ig az *Örökség és változás* című kötetben a vonatkozó információk összegyűjtve elérhetők.⁶⁶

A múzeumok működésével kapcsolatban még napjainkban is a tevékenységükre vonatkozó közvélekedés elsősorban a kiállításokkal függ össze. A Néprajzi Múzeum időszaki tárlatai széleskörben elismert módon évtizedek óta komplex tudományos kutatásokra épülve valósulnak meg. Jelen tanulmányban nincs tér a teljes múzeumi kiállítási tevékenység minden részletre kiterjedő bemutatására. A Néprajzi Múzeum kiállítási tevékenységével összefüggő adatokat szintén példászerűen összefoglalja 2000-ig *A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei* című kötet vonatkozó melléklete, illetve az utóbbi harminc esztendő működését elemző 2022-ben megjelent kötet.

A Néprajzi Múzeum adottságainál fogva nem lokális, hanem társadalmi jellemzőkkel és globális kontextussal rendelkezik – a magyarországi néprajzi muzeológia terepén egyedülként. A társadalomtudományok tudományos háttérbázisai között érzékelhetően növekszik a néprajzi múzeumi gyűjtemények szerepe.⁶⁷ Kiemelt helyet kapnak a modern néprajzi/antropológiai múzeumi megközelítésben a korszerű tárgyméleti kutatások eredményei. A múzeum, mint tudományos műhely és kutatóhely eltér az akadémiai rendszertől. Alkalmazott jellege különbözteti meg leginkább, valamint ennek következménye: a kutatói vagy egyetemi szféránál szélesebb társadalmi nyilvánosság elérése. A nyilvánosságban játszott szerep és a közvetlen társadalmi hatás elsősorban a kiállítások nyomán valósul meg, a gyűjtemény nem áll eredendően a figyelem homlokterében. Viszont a látható kiállítási tevékenység nyilvánvaló módon hagyományosan a gyűjteményeken alapszik. A múzeumi tárgyak és gyűjtemények nem önmagukban alkotóelemei a tudományos diskurzusnak, hanem egész létrehozási és felhasználási mechanizmusukkal, a felfedezéssel, az azonosítással és a tárgyközi kapcsolatok megállapításával, kidolgozásával. Ezen feladatok szervezésekor és kivitelezésekor az etnográfusoknak az eddiginél is szorosabb együttműködésre kell törekedni a régészet, a művészet- és a művelődéstörténet, a technikátörténet s a többi tárgytörténetben érintett szak tudományos műhelyeivel. A társadalmi hasznosság felismerése és felismertetése mára nemzetközi szintén már az intézmények fennmaradásának és fejlesztésének alapjaként értékelhető. Az aktualitás számos téren kínál – vagy szinte elvár – múzeumi szerepvállalást a néprajzi intézményektől: ilyen például a klasszikus népi kultúra képének múzeumi megszerkesztése mellett a hagyományos népi kultúra elemeinek különböző társadalmi-kulturális körben történő újrafogalmazása, vagy a nemzeti kultúra szerveződése, illetve a nemzetközi vagy globalizált kultúra helyi

⁶⁶ Kemecsi 2022.

⁶⁷ Novák 2022: 1496–1497.

átértelmezése.⁶⁸ A társadalmi múzeumok számára alapfeladatként jelentkezhet a jelenkori kortárs konfliktusok problémái mellett, a mindennapi élet esztétikumáig, vagy a szimbólumok és a kommunikációs jelenségek komplex világáig számos érzékenynek ítéltető tematika.

ÖSSZEFOGLALÁS

A hazai néprajzkutatók közül egyre többen vannak, akik számára a jelen számít a természetes kutatási közegnek. A városi közösségekre irányuló néprajzi érdeklődés a tudományos kutatásokat a kulturális folyamatok és a városi tradíciók elemzése terén. A munkásnéprajz hazai kutatási eredményei is érzékelhetően gyarapodnak az utóbbi évtizedben. A paraszti kultúra átalakulása és folklorisztikus felfedezése, illetve szimbolizációja, a hagyományos társadalomszerveződési minták átrajzolódása, a falusi és kisvárosi életmód, a foglalkoztatottság, a helyi közösségek változásai, a szubkultúrák dinamikus gazdasági, társadalmi és etnikai változásai és konfliktusai új problémákat vetnek föl.⁶⁹

Miközben megfigyelhető az aktuális hazai néprajzi tudományos kutatások terén a módszeres jelenkutatás megerősítésének igénye, nem feledkezhetünk meg arról, hogy az is része a történelmi folyamatnak, s rövid időn belül múlttá válik. Az elemzés, az értelmezés során meghatározó marad a diakron szemléletmód, a levéltárak és múzeumok hosszú évtizedekig még kimeríthetetlen forrásanyagot kínálnak az etnográfusnak. A történeti néprajzi irány tehát eredményesen folytatható, s a forrásközléseket követő tanulmányok várhatóan átrajzolják a magyar népelet és közműveltség egész újkori történetét.

Az etnicitás gyökerei és rítusai felől közelítve a mindennapok kulturális gyakorlatához, az etnikus tudat létezőmódjához a mai európai kutatási paradigmák egyik legmarkánsabb elemét tárgyalja a néprajzkutatás. Leszögezhető, hogy a néprajz (vagy etnográfia, vagy európai etnológia) sokak szemében identitástudomány. A lokális, regionális, a felekezeti, a szociális identitás mind része az egyének, családok s tágabb közösségek önmeghatározásának. Már az eddigi kutatások alapján is megállapítható, hogy a közösséget összetartó, szimbolizáló szokások ma is keletkeznek, a hagyományok újraélednek, s munkál a hagyományteremtés igénye is. Ezen folyamatoknak nem csupán dokumentálójaként, hanem tevőleges formálójaként is szerepe lehet a néprajzkutatóknak. A különböző szintű etnikai és anyanyelvi keretek közösségeinek kulturális örökségét feltáró dokumentálása és a nagyobb léptékű összehasonlító, áttekintő stúdiумok végzése igen komoly kihívás s egyben lehetőség is a tudományszak intézményeiben dolgozó, illetve azokhoz kötődő kutatók számára.

Az egyes tudományszakok állandó megújulásának szükségessége érvényes a néprajztudományra is. Az európai társadalmak változásából, a parasztság gyors ütemű megszűnéséből, az akkulturációból valamint a modernizációból és globalizációból következő társadalmi átformálódás szükségszerűen elméleti szemléletváltozásra, mód-

⁶⁸ Kemecci 2020: 427.

⁶⁹ Balogh 2020: 33.

szertani megújulásra készíti tudományunkat, hogy az új társadalmi folyamatokat, jelenségeket is értelmezni tudja.⁷⁰ Így a rohamosan fejlődő-változó mesterséges intelligencia és a néprajzi- kulturális antropológiai tudományos tevékenység összefüggései gyakorlatilag a jelenben formálják a tudományok körülményeit.

Kósa László a Magyar Néprajzi Társaság elnökeként 2000-ben, összegző jellegű előadásában a vándorgyűlésen az alábbi gondolatot hangsúlyozta: „Bízom benne, hogy amikor talán negyedszázad múltán az akkori kollégák úgy emlékeznek az ezredforduló állapotára, mint mi most a korábbi időszakokra, föltehetően a mainál még több rétegű, sokoldalúbb, gazdagabb tudású szakterület képviselőiként teszik. A tudományos megismerésnek, ami a néprajznak is dolga, respektálnia kell a korszellemet, de önmaga céljait a kedvéért nem adhatja föl, mert akkor elveszti életben tartóját a kutatás szabadságát.”⁷¹

A folyamatos, hosszú távú tudásfejlesztés feltételeit az akadémiai, a kutatóintézeti területen dolgozók és az egyetemek, illetve a múzeumok közösen alakíthatják sikeresen. A közös kutatócsoportokkal végzett munka részeként megvalósul az a feltétel is, hogy a múzeumok fontos forrásai lehetnek az egyetemi-kutatóintézeti alapú kutatásnak, a tudományos arzenálnak. A magyar néprajz kutatási tevékenységében szerves fejlődésre, átgondolt építkezésre van szükség. Egészséges egyensúlyra az új kutatási paradigmák és a már bevált módszerek, az időtálló tudományos tételek között. Tudományunknak továbbra is elsősorban a hazai társadalmi, művelődési folyamatokat kell szem előtt tartania, s ilyen irányú tevékenységét a saját kutatási hagyományait folytatva érdemes folytatnia.

Irodalom

BALASSA Iván

1954 A Néprajzi Múzeum működése 1944-1954. *Néprajzi Értesítő* 300-306.

1968 Jankó János és a Néprajzi Múzeum. *Néprajzi Értesítő* L. 17-33.

BALOGH Balázs

2010 Antecedents, Possibilities and Prospects of Research of the Present (Experts from the Work and Plans of the Institute of Ethnology of H.A.S.) *Revista de Etnografie si Folclor. Journal of Ethnography and Folklore*, New Series 1-2, 181-189.

2011 A népművészet ma – lehetőségek, nehézségek, az együttműködés esélyei. In Diószegi László – Juhász Katalin (szerk.): *Hagyomány – örökség – közkultúra. A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében*. 11-17. Budapest: Teleki László Alapítvány.

2019 East in Focus – Hungarian Ethnographers on the „Roads” of Eurasia. In *Conference on Dialogue of Asian Civilizations*. 74-83. Beijing.

⁷⁰ Balogh 2020: 32-33.

⁷¹ Kósa 2000: 18.

- 2020 Az alap- és alkalmazott kutatások dilemmája a néprajztudományban. In Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században.* 25–40. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó.
- BALOGH Balázs – BORSOS Balázs
- 2013 Die gegenwärtige Situation der ungarischen Ethnologie: Institutionen – Forschungsrichtungen – Interdisziplinäre Beziehungen. *Jahrbuch für Europäische Ethnologie*, 3. 9–16.
- BÁTKY Zsigmond
- 1926 Néprajzi Múzeumunk 1917-től 1926-ig *Néprajzi Értesítő* XVIII. 45–47.
- BODÓ Sándor
- 2023 *A múzeumok története Magyarországon a dualizmus korában.* Budapest: Néprajzi Múzeum.
- BORSOS Balázs
- 2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2013 A kérdőívtől a klaszteranalízisig. A második olvasat. *Ethnographia* CXXIV. 3. sz. 364–376.
- BORSOS Balázs – CSEH Fruzsina – MÉSZÁROS Csaba (szerk.)
- 2023 *Reckoning and Framing. Current Status and Future Prospects of Hungarian Ethnography in the 21st Century.* Hungarian Ethnology Studies 1. Münster – New York.
- CSEH Fruzsina
- 2020 A néprajztudományi alapkutatás és hasznosítása. Tanulságok. In Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században.* 43–58. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó.
- CSEH Fruzsina – MÉSZÁROS Csaba – BORSOS Balázs (szerk.)
- 2020 *Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században.* Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó.
- FEJŐS Zoltán (főszerk.)
- 2000 *A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei.* Budapest: Néprajzi Múzeum.
- FEJŐS Zoltán
- 2017 *Új helyek, új metaforák. Közvetések a jelenkor múzeumi etnográfájához.* Debrecen: Debrecen University Press.
- 2018 A magyar néprajz múzeumi professzionalizációja. *Néprajzi Értesítő* XCIX. (2017.) 13–79.
- 2000 Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére. In Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei.* Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 2020 *Néprajz és muzeológia. Tudománytörténeti megközelítés.* Debrecen - Budapest
- FREUND Tamás – OBERFRANK Ferenc
- 2025 „A múlt elesett hatalmunkból, a jövőnek urai vagyunk” Küldetésünkről és feladatainkról a harmadik évszázad küszöbén. *Magyar Tudomány* 186. évf. 1. sz. 4–21.
- GRÁFIK Imre
- 1997 A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei. *Néprajzi Értesítő* 79. 19–45.

GUNDA Béla

- 1978 Báltky Zsigmond. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 1991 A magyar népi kultúra és a magyar néprajzi kutatás Európában. In Balázs Géza (szerk.): *Magyar néphagyomány – európai néphagyomány*. 15–21. Budapest – Debrecen: Magyar Néprajzi Társaság – KLTE Néprajzi Tanszék.

GYARMATI János

- 2016 Pengeélen. A Néprajzi Múzeum első két évtizede. *Ethnographia* CXXVII/2. 226–243.
 2018 A „nagy boom” A Néprajzi Múzeum gyűjteményei a 19–20. század fordulóján. *Ethnographia* C. 75–94.
 2020 *A gyűjtés rabszolgája. A múzeumalapító Xántus János és az osztrák-magyar kelet-ázsiai expedíció*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

HOFFMANN Tamás

- 1970 *A tudomány forrásai-e a néprajzi múzeumok gyűjteményei?* A Néprajzi Múzeum Füzetek 36. szám Budapest: Néprajzi Múzeum.
 1974 A Néprajzi Múzeum 100 éve. *Néprajzi Értesítő*. 17–24.

JANKÓ János

- 1900 A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának gyűjteményei 1870-től 1899. december 31-ig. *Néprajzi Értesítő* I. 33–48.
 1902a A néprajzi osztály története. In Szalay et al. (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya a múzeum alapításának százados évfordulója alkalmából*. 337–348. Budapest: Hornyánszky Viktor.
 1902b A rokon népek gyűjteménye. In Szalay et al. (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya a múzeum alapításának százados évfordulója alkalmából*. 357–363. Budapest: Hornyánszky Viktor.

KEMECSI Lajos

- 2020 *Megőrzött építészeti. Szabadtéri néprajzi múzeumi tanulmányok*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
 2022 *Örökség és változás. A Néprajzi Múzeum három évtizede*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
 2023 A 150 éves Néprajzi Múzeum jelene és jövője. *Ethnographia* CXXXIV. 1. 84–125.
 2025 A Néprajzi Múzeum tudományos műhelye. *Magyar Tudomány* 186. évf. 2. sz. 278–288.

KEMÉNYFI Róbert

- 2005 Pályarajz Kósa Lászlóval – Kósa Lászlóról. In Keményfi Róbert (szerk.): *Beszélgetések Kósa Lászlóval. Család – hivatás – tudomány*. 33–75. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
 2022 *Néprajztudomány. Örökség és korszellem*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

KÓSA László

- 1989a *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Gondolat.
 1989b *A Magyar Néprajzi Társaság története. 1889–1989*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
 2000 Múlt, jelen, jövő. In Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. 5–19. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris.

NOVÁK László

- 2022 Múzeumok, a tudomány és a nemzeti identitás bázisai. *Magyar Tudomány* 183. (2022) 11. 1496–1497.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1978 A magyar néprajztudomány 1977-ben a számok tükrében. *Néprajzi Hírek* 1-2. sz. 20–25. 3-4. sz. 107–115.
- 1990 *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970-80-as években*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1991 Változás és folyamatosság a magyar néprajztudományban. In Balázs Géza (szerk.): *Magyar néphagyomány – európai néphagyomány*. 32–38. Budapest–Debrecen: Magyar Néprajzi Társaság – KLTE Néprajzi Tanszék.
- 1995 A magyar néprajztudomány helyzete (1988-1995). *Ethnographia* 106. 277–283.
- 1998 A magyar néprajztudomány helyzete (1995-1998). *Néprajzi Hírek* 1-4. 125–127.
- 1999 Viták és változások az európai néprajztudományban a 20. század utolsó harmadában. In Ujváry Zoltán (szerk.): *50 éves a Néprajzi Tanszék. Jubileumi kötet*. 201–221. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- 2002 *Tárgyunk az időben*. Debrecen: Ethnica Alapítvány.
- 2005 *Merre tart az Európai néprajztudomány?* Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest: MTA.
- 2011 A magyar etnográfia tudománytörténete. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.) – Flórián Mária (szerk.): *Magyar Néprajz I.1. Táj, nép, történelem..* 39–125. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2012 A Tudományos Akadémia és a néprajzi kutatások képviselte, támogatása a 19. században. In Bartha Elek (szerk.): *„A burgonyától a szilvafáig” Tanulmányok a hetvenéves Kósa László tiszteletére*. 142–164. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK Néprajzi Tanszék.
- 2016 *Magyar népismeret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2018 *Magyar népkutatás a 20. században*. Budapest: L'Harmattan.
- 2019 A néprajztudomány helyzete és jövője. Bevezető gondolatok és előzmények vázlata. *Néprajzi Hírek* 1. sz. 42–49.

PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.)

- 2004 *Times, Places, Passages. Ethnological Approaches in the New Millennium*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

RENTZHOG Sten

- 2008 What I Learnt from Writing the History of Open Air Museums. In: Inger Jensen – Henrik Zipsane (szerk.): *On the Future of Open Air Museums*. Östersund, 9–16.

SELMECZI KOVÁCS Attila

- 1981 Györffy István. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1989 A Néprajzi Múzeum története. In: *Néprajz a magyar múzeumokban*. (Szerk. Selmeczi Kovács Attila – Szabó László) 7–27. Budapest – Szolnok: Néprajzi Múzeum – Szolnok Megyei Múzeumi Igazgatóság.

SOZAN Michael

- 1977 *The History of Hungarian Ethnography*. Washington: University Press of America

SZABADFALVI József

- 1991 A néprajzi kutatás szervezetei és fórumai Magyarországon. In Balázs Géza (szerk.): *Magyar néphagyomány – európai néphagyomány*. 22–31. Budapest – Debrecen: Magyar Néprajzi Társaság – KLTE Néprajzi Tanszék.

SZARVAS Zsuzsa

- 2019 A Néprajzi Értesítő 100. évfolyama. *Néprajzi Értesítő* C. Budapest, 9–24.

SZEMKEŐ Endre

- 1997 Törekvések az önálló Néprajzi Múzeum megteremtésére. *Néprajzi Értesítő* LXXIX. 57–84.
2002 Néprajzi Múzeum. In Holló Szilvia Andrea – Gali Ágnes (szerk.): *Műsák kertje. A magyar múzeumok születése*. 26–33. Budapest: Pulszky Társaság.

TÁLASI István

- 1955 Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945-1955). *Ethnographia* 1-4. 5–55.

TÓTH Gábor (szerk.)

- 2025 *Kósa László a néprajztudomány szolgálatában*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum.

Kemecsi Lajos

DSc, habil, főigazgató, Néprajzi Múzeum, Budapest

E-mail: kemecsi.lajos@neprajz.hu

Lajos Kemecsi

The History of Academic Research In Ethnography and the Scientific Workshop of the Museum of Ethnography

The Year of Hungarian Science 2025 is a significant initiative marking the 200th anniversary of the Hungarian Academy of Sciences (MTA) intended to highlight Hungary's achievements in various scientific fields and branches, arousing increased global interest. The spectacular and complex programme staged by MTA is directly related to ethnography in several ways.

Practitioners of Hungarian ethnography are perfectly aware of the immense national strategic significance of Hungary's cultural heritage. Ethnography, as a national science, cultivated by autonomous research workshops, plays an essential role in preserving and exploiting this heritage. Nevertheless, the humanities and social sciences, including Hungarian ethnography, are engaged in a continuous struggle for self-validation even within the Hungarian Academy of Sciences, as the approach, publication practice, and connection to innovation of the natural sciences are relatively easy to interpret, but differ significantly from those of the humanities.

It is a self-evident demand and expectation for every discipline to set new tasks for itself from time to time and to strive for constant renewal of its approach and methodology. It is obvious that presenting the history of academic research in Hungarian ethnography and of the scientific workshop of the Museum of Ethnography in encyclopaedic depth would go beyond the scope of this study. Therefore, the author does not strive for more than publishing a summary of the reasoning behind a case study. The fact that the history of Hungarian ethnographic research has already been written

by several scholars, in more or less detail, further validates this solution. No attempt to summarise, however sketchily, the academic research results of Hungarian ethnography can do without case study-level analyses. The study evaluates the findings related to the history of the scientific workshop at the Museum of Ethnography as such a component.

Egy 19–20. századi mezőgazdasági sikertörténet: paradicsomtermesztés Dunakeszin

BEVEZETÉS

„Az a tudásanyag, mely a parasztgazdaságokat jellemezte, többé-kevésbé elegendő volt arra, hogy egy-egy falu vagy mezőváros lakossága, kihasználva a kedvező éghajlati és talajadottságokat, és bekapcsolódva a táji munkamegosztásba, árutermelésre vállalkozzék. Ha a kertekben kezdődött is a közeli város piacán vagy faluról falura szekerezve értékesíthető zöldségnövény termelése, ahogy a kereslet növekedett, úgy vettek igénybe mind nagyobb területet a szántóföldből. A termelés technikája alig változott. Bár több gondot fordítottak a minőségi árra, ami gondosabb talajművelést és tudatosabb fajtakiválasztást feltételezett, a művelés nem belterjesedett; nem alakult ki például az öntözés paraszti gyakorlata. És nem is a városlakók igényeinek teljes körű kielégítése jellemezte a piacozó parasztokat. Voltak olyanok, akik sokféle terményükből csak a »felesleget« adták el a városban; mások pedig egy-egy növényre szakosodtak, ezekből mind nagyobb mennyiséget vittek piacra, ezért az értékesítési körzetüket igyekeztek kiszélesíteni. A kertészkedés megmaradt tehát a földművelő-állattartó parasztgazdaság egyik üzemágának, függetlenül attól, hogy mekkora volt a vevőkör, illetve egy-egy településen milyen vagyoni helyzetű gazdaság, s ezeknek milyen hányada kapcsolódott be az áru-zöldség megtermelésébe. A paraszti áruterelésnek ez a formája a nagyvárosok vonzáskörzetében a termelőszövetkezetek megszervezéséig – azaz a 20. század közepéig – jellemző maradt” – foglalta össze a hazai szántóföldi kertészkedés legfőbb ismérveit Szilágyi Miklós a magyar néprajztudomány új szintézisében.¹

A fenti általános jellemzők a főváros közelében lévő, attól északra fekvő, magyar lakosságú Pest megyei Dunakeszire is igazak, ezeket a településre vetítve az alábbi konkrét megállapításokat tehetjük.

A kertészkedéshez szükséges tudásanyag a paradicsomkultúra meghonosodása előtt megvolt: a falu már a 18. század végén intenzív árutermelést folytatott, fő terménye a paprika² (ezzel lehet kapcsolatban a település régi, feltehetően 18. századi falucsúfolója³), valamint a káposzta és az uborka⁴ volt. Terményeiket az 1860-as években

¹ Szilágyi 2001: 474.

² Boross 1956: 134.

³ Ez a *Mindenféle ízé* című ún. falusorolóban így szerepel: „Irsán citrom helyett mást valamit szedtek / Dunakeszin a felhők paprikát esőztek, / Ikladon a bírónál egy nyulat vesszőztek, / Nagykátán a vásárba koldusfingot vettek.” (Hála 2008.). „A legenda szerint egy László nevezetű gazda honosította meg itt a paprikatermesztést, hamarosan a gabonafélék rovására is paprikát ültettek.” (Berkovits 1974: 73.; a szerző hivatkozott írása kötetben: Berkovits 1976: 67–84.)

⁴ Gerlóczy – Dulácska 1879: 492.

1. kép. Dunakeszi határának északi része a paradicsomtermesztés területével. (Rajzolta: Pentelényi Antal.)

kis hajókon, csónakokon (más Duna menti falvakhoz hasonlóan) a Dunán szállították Pest-Budára, majd az üres járműveket ők maguk vontatták vissza Dunakeszire.⁵

A földtani–földrajzi viszonyok is kedvezőek voltak: a település északi részén lévő, jó fekvésű, észak–dél irányú lejtőkön elhelyezkedő dűlők (*Első, Középső, Tetétlen*) és a *Malomárok* barna futóhomokja kiválóan alkalmas volt a növény termesztésére.

Budapest főváros közelsége és az oda vezető viszonylag jó út is kedvezett „szántóföldi kertművelésünk egyik legfiatalabb ága”⁶ kialakulásának. Ahogy Boross Marietta Dunakeszire is vonatkoztatva megfogalmazta: „Budapest múlt [19.] századvégi fejlődése alig egy-két évtized alatt felszámolta Észak-Pestvidék legtöbb községének külterjes szemtermelését, valamint jelentős mértékben természetes házigazdaságát és az iparszerűen üzött kertgazdálkodás útjára vitte a környék kisparasztságát.”⁷ A

⁵ Z. G. 1863: 228.

⁶ Boross 1956: 130.

⁷ Boross 1956: 129–130.

2. kép. Paradicsommal megrakott „stráfkocsi” Asztalos Mihály portáján, a bakon ülő Asztalos László kezében egy 1 kilogrammos „befőzni való paradicsom” látható. (Asztalos Mihály magángyűjteményéből.)

3. kép. Asztalos Mihály dunakeszi gazda (ül) saját termesztésű paradicsomával az 1948 évi budapesti Országos Mezőgazdasági Kiállításon és Tenyészállat Vásáron, mellette Pálincás István kereskedő. (Révész István Helytörténeti Gyűjtemény, Dunakeszi.)

4. kép. László Katalin eljegyzésekor 1917-ben paradicsomvirág-motívumokkal díszített „nyakrakendő”-ben. (Révész István Helytörténeti Gyűjtemény, Dunakeszi.)

paradicsom iránti kereslet a dunakeszi konzervgyár létrehozásával tovább növekedett, amelyet a helyi gazdák és néhány környékbeli település (pl. Rákospalota, Fót, Mogyoród, Veresegyház) lakói igyekeztek kielégíteni.

A dunakesziek törekedtek a jó minőségű fajták termesztésére. Fő terményeik az almához hasonlító, gömbölyű, sima, kissé savanykás, de jó ízű *almaparadicsom* (a *budai almaparadicsom* helyi változata⁸) és különösen a Dunakeszire legjellemzőbb és legkeresettebb, nagy méretű (időnként az 1 kg-os súlyt is elérő!), gömbölyű, oldalán kissé gerezdes, lédús és édes *befőzni való paradicsom* (más néven *befőzésre való paradicsom*, *befőző paradicsom*) voltak.

A nagy talajtani, időjárási, növényteni stb. ismereteket igénylő, családi munkaszervezetben folytatott nagybani szántóföldi paradicsomtermesztés Dunakeszin is a termelőszövetkezet megalapításáig tartott. A kollektivizálás első hulláma (három termelőszövetkezeti csoport megalakítása 1951-ben) még nem volt különösebb hatással a paradicsomtermesztésre, azonban az 1961. évi térszalapítás egy virágzó és fejlődő, a település életében kiemelkedően fontos szerepet játszó mezőgazdasági tevékenységnek vetett véget.

A paradicsomtermesztésben részt vett a helyi paraszttársadalom minden rétege a nagygazdától a kis földű parasztokig. Még azok is, akiknek volt ugyan némi földjük, de lovuk nem. Ők a részükre más által biztosított ígás munkát gyalogmunkával dolgozták le.

Az évtizedek során a paradicsom Dunakeszi fő terménye lett: „Dunakeszinek ez volt a fő forrása.”⁹; „Ez volt a legfontosabb, ebből volt a legtöbb pénz.”¹⁰; „A legjövedelmezőbb ágazata Dunakeszin a mezőgazdaságnak a paradicsomtermesztés volt. Abból lehetett a legtöbb pénzt szerezni. Sok munkával, nagy hozzáértéssel, szorgalommal. Ha jó évjárat volt, az adta a legtöbb jövedelmet.”¹¹

⁸ Boross 1956: 134.

⁹ Újfalusy István szíves közlése.

¹⁰ Bán Mihályné szíves közlése.

¹¹ Asztalos Mihály szíves közlése.

E fejlett paradicsomkultúra nagy hatással volt Dunakeszi és több más Budapest környéki település (Rákospalota, Cinkota, Rákoskeresztúr, Fót, Csömör, Mogyoród, Veresegyház) társadalmának alakulására is: „nagy lendületet adott a parasztnak polgárrá fejlődésének”.¹² Ahogy egy helybeli, egykori jeles parasztcsalád mai sarja megfogalmazta: „Ekkor kezdődött meg Dunakeszinek a polgári fejlődése, hogy a paradicsomot termesztő ember zongorát vett a lányának és zongorázni taníttatta és a váci polgári iskolában, meg a pesti angolkisasszonyoknál taníttatta a gyerekeit.”¹³

A paradicsomtermesztés jelentőségére jellemző, hogy a növény virágjának stilizált motívuma a női viselet egyik jellegzetes darabjába, a színes, díszes *nyakrakendőre* is felkerült és látható a település egyik régi címerében is.¹⁴

Az e sorok írójának kérésére visszaemlékező idős emberek a paradicsomtermesztés harmadik korszaka utolsó két évtizedének tanúi voltak. A következőkben az ő elbeszéléseik, valamint a vonatkozó irodalom alapján mutatom be a dunakeszi nagybani szántóföldi paradicsomtermesztést és -értékesítést.

A TANÍTÓMESTEREK: SZERBEK ÉS/VAGY BOLGÁROK?

Ma már nehéz megállapítani, hogy a paradicsomot kiktől ismerték meg, illetve annak termesztését kiktől tanulták meg Dunakeszi, a Budapest élelmezését zöldséggel-gyümölcscsel segítő „városellátó övezet”¹⁵ vagy „konyhakerti gyűrű”¹⁶ egyik településének lakói. Ezekben, a hagyomány és régi források szerint a szerb és a bolgár kertészeknek egyaránt szerepük lehetett.

Csoma Attila szerint „Az első paradicsomtövet Kis Lászlóné honosította meg Dunakeszin 1872-ben, aki a Duna-menti szerbektől kapta a növényt.”¹⁷ Boross Marietta saját gyűjtésére (tehát szintén a helyi hagyományra) alapozva ugyancsak a szerbek szerepét hangsúlyozva közölte, hogy ők „kezdték a Dunamelléki részekben a paradicsomot a szántóföldeken termesztetni a múlt [19.] század 70–80-as éveiben. Területünkre [Budapest környékére] ezen az úton jutott el ez a kultúrnövény. Bizonyítja ezt az a tény is, hogy a legrégebb paradicsomfajtát, amit szántóföldi művelésben termeltek, *rácparadicsom*nak nevezik. [...] A pestvidéki termelők [...] a Duna menti rácoktól tanulhatták a paradicsom szántóföldi termelését. [...] A paradicsom termesztését az 1870-es években ismerték meg. [...] Az első magokat a dunakesziek a piacon vásárolt paradicsomból szedték ki, a környező falvak pedig részint a Dunakesziektől, részint szintén a piacokon a rácoktól vásárolták.”¹⁸

¹² Boross 1956: 156. Vö. Boross 2001: 7.

¹³ Száraz György szíves közlése.

¹⁴ Csoma 2008: 58.; Csukovits 2017: 399–400.; Windhäger 2020.

¹⁵ Kochné Györfös 1962.

¹⁶ Vörös 1978: 574.

¹⁷ Csoma 2008: 57.

¹⁸ Boross 1956: 131, 133.

A vonatkozó források szerb és bolgár kertészeket egyaránt említene Budapest (és Dunakeszi) környékéről.

Lukácsy Sándor 1865-ben *Egy szervíán család kertipara* címmel cikket közölt A Nép Kertészeiben. A címben szereplő *szervíán* kifejezés alapján szerbekre gondolhatnánk (a *szervíán* a szerb szó régi megfelelője¹⁹), azonban az írásból kiderül, hogy a Magyarországra a 19. században érkezett bolgárok képviselőiről van szó: a Budapest északi (és Dunakeszi déli) szomszédságában lévő Káposztásmegyeren egy öt tagból álló bolgárkertész-csoport 15 katasztrális holt földet bérelt gróf Károlyi István uradalmából és azon kertészkedést folytatott.²⁰ (Ez a 19. század óta hazánkban tevékenykedő bolgárok kertészeti működésére vonatkozó legkorábbi adatunk.²¹)

Gerlóczy Károly írta 1877-ben: „Néhány év óta Budapest körül a Duna mind két oldalán Téténytől fel Bogdányig; azután Palotától Váczig szerb és bolgár kertészek szaporodtak el, a kik mindenféle kerti veteményt: káposztát, tököt, karalábot, hagymát, paprikát, petrezselyem gyökeret, zellert stb. nagyban termeltek. A paradicsom szintén terményeik közé tartozik: de ennek főtermesztői a pesti határbeli és különösen az ó-budai kertészek, a hol egész táblák vannak ez alá művelve.”²²

Később, 1879-ben Rákospalota (uborka, borsó, spárga), Dunakeszi (káposzta, uborka), Fót (karalábé, gyökérneműek, dinnye) és Cinkota (zöldbab, borsó, tök, dinnye, uborka) kertészkedésének említése után (Gerlóczy nyomán, de művére nem hivatkozva) szintén említést tettek a Budapesttől északra lévő településeken tevékenykedő szerb és bolgár kertészekről.²³

Az 1910-ben napvilágot látott Borovszky Samu-féle vármegye-monográfiában is olvashatunk a Budapest vidékén és a Duna két partján szorgoskodó bolgárkertészekről. A szerbekről már nincs szó, pedig a megfogalmazásból látszik, hogy az egyik forrás Galgóczy fent idézett könyve volt.²⁴

Az utóbbi műben tehát már nem említik a Pesttől északra kertészkedő szerbeket, és nem véletlenül, ahogy ez Gjurov Alexandr cikkéből kiderül. Ő is idézi Galgóczy fenti sorait²⁵ és hozzáteszi: „Pontosításra itt csak egy valami szorul: a szerbnek vélt kertészek is bolgárok, Gágóczy [!] Károly nem az egyetlen, aki hasonló hibába esik. Az utóbbi forrása kettős: könyve megírásakor Bulgária még nem szabad, még nem létezett mint önálló állam, a bolgár kertészek pedig majdnem kivétel nélkül vízi úton és Belgrádon keresztül, azaz Szerbián át érkeztek Magyarországra. Ezért a múlt [19.] század végén sok helyen szervíánoknak, azaz szerbeknek nevezték őket. Ezt tette például Lukácsy Sándor is [lásd fentebb], de nála is egyértelműen kiderül, hogy csakis

¹⁹ MÉK 1972: 1281.

²⁰ Lukácsy 1865.

²¹ Idézi például: Boross 1973: 30.; Peneva-Vincze 1981: 452.; Boross (1973) után idézi: Muskovics 2008: 181.

²² Galgóczy 1877: 139.

²³ Gerlóczy – Dulácska 1879: 492.

²⁴ Borovszky é. n.: 58.

²⁵ Galgóczy 1877: 139.

bolgárokról lehet szó.”²⁶ Édesapja elbeszélése alapján írta le Czibulya Ferenc azt, hogyan nézték szerbnek azt a négy bolgárt, akik 1875-ben jelentek meg Szegváron a gróf Károlyi-uradalom Úsztatói majorjában és alapították meg a település első öntözéses zöldségtermesztő bolgárkertészetét.²⁷

Magyar Elektől tudjuk, hogy a magyarországi bolgárokat a szerb jelentésű másik magyar szóval, a *ráccal* is illették. Egyik művében érzékletesen mutatta be a pesti Szénapiacot (a mai Kálvin teret és környékét), írásában a következőket is olvashatjuk: „[...] odább óriási uborkából és zöldpaprikából épített hegyek mögött ültek a szorgalmas, becsületes bolgár kertészek, a zöldségtermelés, a földkihasználás diploma nélküli professzorai, akiket maiglan »rác«-nak nevez az etnográfia finom disztinkcióival nem igen törődő pesti nép.”²⁸

Tehát a bolgárok általában Szerbia felől érkeztek hazánkba, ezért, s mert azonos (ortodox) vallásuk és hasonló (szláv) nyelvük között a magyar ember nemigen tudott különbséget tenni, gyakran szerbeknek vélték/nevezték őket. Bonyolította a helyzetet, hogy a magyarországi bolgárok a szerbekkel különböző szintű kapcsolatokat tartottak fenn, az egymás közötti házasság is előfordult.²⁹

E sorok írója feltételezi, hogy a paradicsomtermesztést és az azzal kapcsolatos, *zsuppszalma-takaróval* letakart melegágakban való palántanevelést a dunakesziek (közvetlenül vagy közvetett módon) a (szerbeknek vélt és nevezett) bolgárkertészekről tanulták meg, akik a 19. század végén Pesttől északra, mint a fent említett Káposztás-megyeren³⁰ és Újpesten, illetve Pest északi részén (mindenekelőtt Zuglóban) az 1860-as években jelentek meg.³¹

A fentieket alátámasztja Csoma Zsigmond széles körű ismereteiken alapuló, alábbi feltételezése: „[...] csak ott terjedt el a [hasúra] szó és a hasúrával [melegágyra tett takaróval] történő gazdálkodás is, ahol a bolgárkertészek, illetve a bolgárkertészetet propagáló magánszemélyek, valamint az állami kezdeményezésű intenzív kertészgazdálkodást kipróbálók éltek, dolgoztak.”³² Ez nem zárja ki azt, amit Boross Marietta és Csoma Attila a helyi hagyomány alapján közölt: az első paradicsommagok és/vagy -palánták a dunakesziek kezébe a Pest környéki szerbektől (például valamelyik pesti piacon) kerültek, akikről Erdei Ferenc írta, hogy „Előljárnak a kerti termelésben s a kofálkodást az odavaló magyarokkal versenyt űzik.”³³ (Persze az is lehet, hogy az utóbbiak is szerbeknek hitt bolgárok voltak...)

²⁶ Gjurov 1995: 369. További adatok is bizonyítják, hogy a bolgárkertészeket Magyarországon gyakran *szervianoknak* nevezték, például: Pécsi Figyelő 1896.; Kecskeméti Ujság 1910.; Kecskeméti Ujság 1911. 1.; sz. j. 1913: 3.; Pesti Hírlap 1924.; Obermayer 1955: 162.; Menyhártné Csangova 2006: 71. Emléküket őrző a *szervian paprika* (Balázs 1956: 7.), amely elnevezés széles körben ismert volt (lásd például Tóth 1899: 153.; Csurka 1936.; Bálint 1956: 114.; Mód 2003: 113.).

²⁷ Czibulya 1987: 5–18.

²⁸ Magyar 1920: 87.

²⁹ Csoma 1987: 116.

³⁰ Lukácsy 1865.

³¹ Jeszenszky Árpád művére (Jeszenszky 1979.) hivatkozva: Gjurov 1995: 369.

³² Csoma 2019: 182.

³³ Erdei é. n: 15.

5. kép. Bolgárkertész-emlékmű Budapesten, a zuglói Bosnyák téren, Kozsuharov Ognjan műve. (Fényképezte: Hála József.)

A PARADICSOMTERMESZTÉS KORSZAKAI

Az egyik legfontosabb zöldségnövényünk, a Közép- és Dél-Amerikából származó, Európában a 16. századtól ismert, Magyarországon először a 17. század közepén említett, s hazánkban a 18. században még főleg dísnövényként jelen lévő paradicsom nagyobb arányú termesztése Budapest környékén indult meg a 19. század végén.³⁴ Termesztését a fővárostól északra lévő területen, a Duna mellékén három település, Dunakeszi, Fót és Rákospalota lakossága kezdte meg az 1870–1880-as években, s ebben Dunakeszi járt élen.³⁵

A kezdeti korszakban (1870–1880) a paradicsom termesztése Budapest környékén: Dunakeszin, Fóton és Rákospalotán még az ún. *vizeskert*ekben folyt és még csak kis mennyiségben szállították azt *hátikák*ban (hátikosarakban) és *lúgzók*ban a fővárosba, az akkori Homok téri piacra (ma Vámház körút, a Szabadság híd pesti hídfőjénél).³⁶

A következő korszak (1890–1914) főbb jellemzői a következők voltak. Az 1890-es években a paradicsom termesztése a kertekből kikerült a szántóföldekre (valószínűleg az évtized második felében, mert a növényt Dunakesziről egy 1893. évi tudó-

³⁴ Kósa 1981.

³⁵ Boross 1956: 132, 134.

³⁶ Boross 1956: 150.; Boross 2001: 6.

sítás „kerti vetemény”-ként említi³⁷), először Dunakeszin és Fóton.³⁸ Ahogy Vörös Károly „a Budapest körüli tágabb konyhakerti gyűrű”-ről írva megfogalmazta: „Dunakesziről kiindulva, Fóton, Mogyoródon meghonosodik a paradicsomtermesztés; a nyolcvanas években még csak káposztáskertekben kicsinyben termelt paradicsom korszakunkra [1896–1918] kerül át e helységek, majd később a Rákos-falvak szántóföldjeire – jellemző módon valódi monokultúrává azonban már csak itt, a tágabb városkörnyéken tud kifejlődni.”³⁹

A férfiak is bekapcsolódtak a munka több fázisába. Feladatuk a kertekben csak a föld előkészítése, a többi munkamozzanat elvégzése a nők feladata volt.⁴⁰ A kezdeti magról való ültetést⁴¹ az 1890-es években felváltotta a palántanevelés. Ez ládákban, rossz edényekben kezdődött. Ezeken és az első melegágyakon még nem volt üveg, csak rossz rongyokkal takarták be azokat. Az üveges melegágyak a módosabb gazdáknál az I. világháború előtt jelentek meg.⁴² A földekre a palántákat teknőben, kosarakban hordták ki.⁴³ Az érett paradicsomot az 1890-es években köténybe szedték, e célra az 1900-as évek elején kezdtek kari kosarakat alkalmazni.⁴⁴ A Budapestre való szállítás (a fent említett eladóhelyen kívül már több piacra) *kerek kosarakban, zsuppal* (rozsszalmával) bélelt *lőcsös kocsikban* és *dongás paradicsomputtonyokban* történt. Ez utóbbiak nemcsak szállítóeszközök, hanem mértékegységek is voltak.⁴⁵ (A fonott kosarakban és a *lőcsös kocsikban* ömlesztve való szállítás emléke ma is él a településen.) Az 1900-as évek elején kezdtek a piacokon mérlegeket használni (ezek feleslegessé tették a *dongás paradicsomputtonyokat*) és ugyanakkor nagy előrelépést jelentett a *stráfkocsik* megjelenése, használatba vétele, két okból: több áru fért rájuk, mint a *lőcsös kocsikra* és jó rugózásuk megóvta a szállított terményt az összetöréstől. E korszakot jól jellemzik Boross Marietta alábbi szavai: „A szántóföldi paradicsomtermelés végleges technikája ezen a vidéken [Budapest környékén] az első [világ]háborúig teljesen kialakult [...]”⁴⁶

A harmadik és utolsó korszak 1914-től (Boross Marietta szerint) 1948-ig,⁴⁷ e sorok írója szerint a termelészövetkezet megalapításáig (1961) tartott. Jellemzője a nagyarányú termelés igazi kialakulása,⁴⁸ amelyhez Budapest növekvő igénye mellett hozzájárult a dunakeszi konzervgyár létrehozása is.

³⁷ Budapesti Hírlap 1893.

³⁸ Boross 1956: 136, 150.; Boross 2001: 4.

³⁹ Vörös 1978: 574.

⁴⁰ Boross 1956: 147.

⁴¹ Boross 1956: 134, 137.

⁴² Boross 1956: 134, 138.

⁴³ Boross 1956: 142.

⁴⁴ Boross 1956: 146.

⁴⁵ Boross 1956: 150.

⁴⁶ Boross 1956: 142.

⁴⁷ Boross 2001: 7.

⁴⁸ Boross M. 2001. 7.

CSALÁDI MUNKASZERVEZET, NEMEK KÖZÖTTI MUNKAMEGOSZTÁS

A paradicsom termesztése családi munkaszervezetben folyt, maximálisan és optimálisan 4 (esetleg 5) katasztrális holdon vagy ennél kisebb területen. A 4 katasztrális hold volt az a terület, amelyet egy átlagos család, nagy munkaráfordítással ugyan, de rendszeren meg tudott művelni. A tehetősebb gazdáknak *cselédjeik* is voltak (az emlékezet szerint például kunágotai, romhányi, berkenyei nők és férfiak), akik gyakran szinte családtagként éltek együtt a gazda familiájával és vettek részt a különféle tevékenységekben. A nagyobb munkáknál (például *gödrölés*, *szedés*) *napszám*-osok és/vagy rokonok segítségét is igénybe vették. Ha a *karók* téli karbantartásától kezdve a *szedésig* minden munkamozzanatot figyelembe veszünk, megállapíthatjuk, hogy az év 12 hónapjából valamilyen formában 8–10 hónapot foglalkoztak a paradicsommal.

Az évtizedek során kialakult a nemek közötti munkamegosztásnak egy rendszere, de a határok nem voltak élesek – néhány munkamozzanatot férfiak és nők (és gyerekek) egyaránt végezhettek. Sőt, szükségből (például, ha elhunyt a családfő és nem volt más férfi a háznál) az özvegyasszonynak az eke szarvát is meg kellett fognia, annak ellenére, hogy a szántás kifejezetten férfimunkának számított.

A férfiak feladata volt: a *szántás*, a *boronálás*, a *melegágykészítés*, *ültetés*nél a *sorolóval* való sorkijelölés, a *gödrölés*, a *fészek* betakarása, a locsolóvíz hordása otthonról és/vagy a Dunáról, a kiültetett palánta locsolása, a *karók* beverése a földbe, az *ekekapázás*, *szedés*nél a terménynek a kocsizhoz való szállítása, a *piacozás*. A nők végezték: a palántanevelést, a szántóföldön a *fészek*be a trágya bejuttatását, a *kötözést*. Az *ültetést* és a *szedést* főleg nők csinálták, de ezekben a munkamozzanatokban férfiak is közreműködtek, ugyanúgy, mint például a *zsuppszalma-takaró kötés*ében. Férfiak és nők egyaránt kapáltak. A gyerekek például a következő munkákkal járultak hozzá a család tevékenységéhez: az ültetés utáni locsolás, az ivóvízhordás a földeken, *ekekapázás*nál a ló vezetése, a *karók* leszúrása, *szedés*nél a paradicsomnak a kocsizhoz való hordása, a kocsikon a rakodás, közreműködés a *piacozás*ban. Voltak munkamozzanatok, amelyek nemektől és kortól függetlenül a család aprajának-nagyjának a részvételét igényelték. Ilyen volt például a palántanevelésnél az *üvegtáblák* és a *zsuppszalma-takarók* mozgatásával a hőmérséklet szabályozása és a paradicsom *szedése*, amikor a család minden mozogni tudó tagja a földeken szorgoskodott.

A VETŐMAG NYERÉSE

Vetőmagot leginkább saját termésükből nyertek, időnként, keveset magboltokban vásároltak is a génállomány frissítése céljából.

Szedéskor kinézték a legnagyobb, legszebb, legalkalmasabbnak vélt paradicsomokat. Tapasztalataik szerint a termés minősége az átlagosan 1 méter körüli *bokrokon* alulról felfelé csökkent. A hegyén lévő *hegyeparadicsomokkal* és az ágain elhelyezkedő *ágaparadicsomokkal* szemben a legalul lévő, legelőbb beérő *tőveparadicsomok*

voltak a legjobbak. A legszebb példányokat növelő *bokrokat* megjelölték (például egy rongydarabbal), ezt a termést *szedéskor* még egy darabig, legalább egy hétig rajta hagyták, túlérlelték, hogy *lotyakos* legyen.

Leszedés után félbevágták és az ujjaik között kinyomták belőle a magot. Majd egy edénybe bő vízbe tették, egy-két napig benne hagyták. Amikor *habozni* kezdett, a felszínre feljött a *pernyéje* (héjdarabok, húsának darabkái), ezt leszedték, majd a magvakat vigyázva, hogy ne sérüljenek, többször átmosták. Erre azért volt szükség, hogy tiszták legyenek és ne ragadjanak össze. Ezt követően szitán átszűrték és azon, vagy rongyokon megszáritották. Váson-, esetleg papírszacskókban, védett helyen tárolták a következő évi felhasználásig.

PALÁNTANEVELÉS

Csíráztatás

Az előző évben (esetleg években) eltett magvakat február végén, március elején kezdték csíráztatni. Langyos vízbe beáztatták, egy napig benne hagyták, nem tovább, ne- hogy *befulladjanak*.

Utána bebugyolálták, betekerték rongy-, vagy ruhadarabokba. Ezekből kis *batyuk*-kat csináltak, amelyeket meleg helyre tettek és állandóan nedvesen tartottak. Jó helynek bizonyult a *trózsák* (szalmazsák). Ennek tömönyülésén benyúlva egy kis fészket csináltak a szalmába, beletették a *batyukat*, s amikor ráfeküdtek, az emberi test melege elősegítette a csírázást.

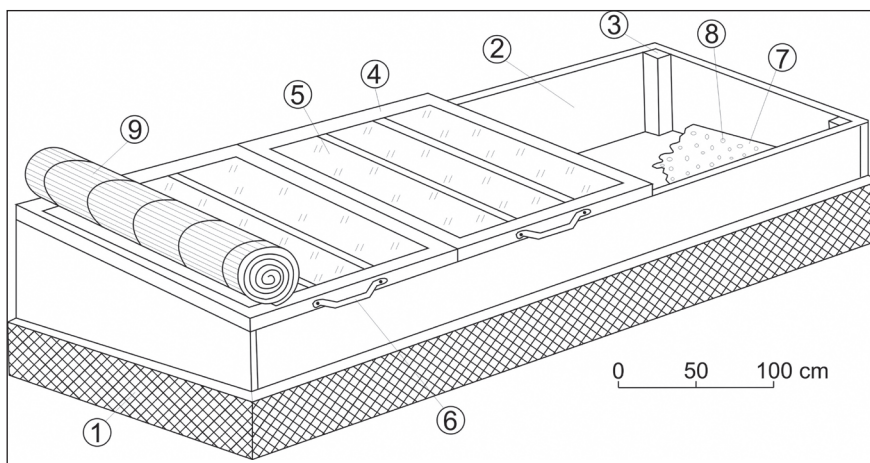
Jó esetben a magok egy hét alatt *beindultak*. Ennyi idő kellett, hogy *megpattogjanak*, vagyis, hogy a magokból kibújjanak a csírák. Ezeket 4–5 mm-nél nem hagyták nagyobbra nőni, nehogy *eltörjenek*, vagy *összekapaszkodjanak*.

A palántaágyás

A palántanevelés *palántaágyásban* (más néven *ágyásban*, *palántás ágyban*, *melegágyban*) történt. Ez egy (átlagosan) 4,5 m hosszú, 1,5 m széles, egyik hosszanti oldalán 35–40 cm, másik hosszanti oldalán 30–35 cm (vagy mindkét hosszanti oldalán egyforma) magas fakeret volt, amelyet a család férfi tagjai általában a fagyok elmúltával, a magok csíráztatása idején készítettek.

Az udvaron, a gazdasági udvarban vagy a kertben, a napsugarak jó kihasználása érdekében jó tájolással összeállított *palántaágyás* szélességét behatárolta, hogy a palántaneveléssel foglalkozó családtag mindkét oldalról elérje annak közepét is.

A *palántaágyások* számát az szabta meg, hogy a család hány katasztrális holdon termesztett paradicsomot. Egyben körülbelül 4000–4500 palántát lehetett nevelni, amely 1 katasztrális holdnyi területre volt elég. Aki több holdon termesztette a növényt, ennek arányában készített *palántaágyásokat*. Tehát az egy átlagos család által optimálisan megművelhető 4 katasztrális hold paradicsomhoz 4 *palántaágyás* kellett.

6. kép. A „palántaágyás” (Szerkesztette: Asztalos Mihály, rajzolta: Pentelényi Antal.)

1. tömörített lótrágya; 2. deszkakeret; 3. rögzítő, kitámasztó karó; 4. üvegtábla; 5. üveg; 6. fül az emeléshez; 7. terített „palántás föld”; 8. csíráztatott paradicsommag; 9. „zsuppszalma-takaró”

Ezek általában egymás mellett, egymástól minimálisan 40 cm-re helyezkedtek el, hogy a palántákkal foglalkozó nőknek megfelelő nagyságú helyük legyen a mellettük való mozgáshoz.

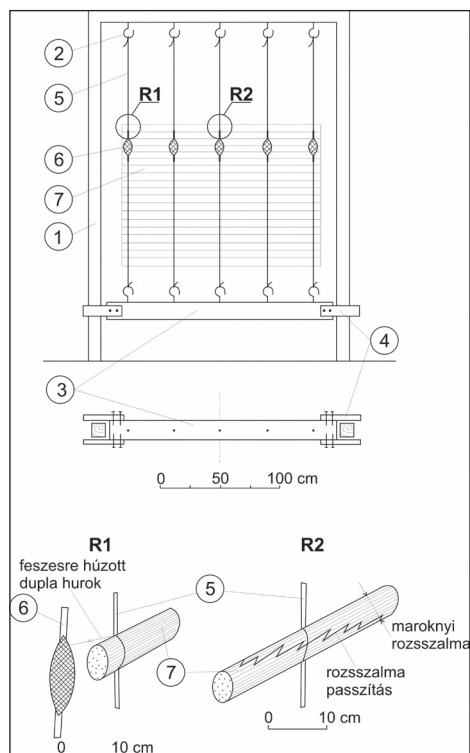
Az üvegtábla

Egy-egy fakereten általában három *üvegtábla* (más néven *üveglablak*, *melegágyablak*, *takarótábla*) volt. Ezeket gyalult deszkából asztalos készítette. A körülbelül 30x30 cm-es üveglemezeket általában szögeléssel, ritkábban szögeléssel és gitteléssel erősítették a keretre.

A zsuppszalma-takaró

A *palántaágyás* tartozékai voltak a *zsuppszalma-takarók* (más néven *zsuppok*, *zsupp-takarók*, *zsuppszalma-göngyölegek*, *palántaágyás-takarók*). Egy *palántaágyás*on általában kettő volt belőlük és minden irányban kissé túlnyúltak a fakereten. „Készenléti” állapotban annak végein voltak feltekerve.

A *zsuppszalma-takarókat* asszonyok, vagy férfiak télen, a fészerben vagy az istállóban *kötötték* saját természetű és kézcseppel kicsépel, hosszú szárú rozsszalmából, az alábbi módon: „Egy elérhető magasságban elhelyezett gerendába a készítenő takaró szélességének megfelelően egyenlő távolságra öt szöveget ütöttek, ezekhez hozzákötöttek egy-egy erős tartózsineget, amiknek az alsó végét a földön feszesre rögzítették.

7. kép. A „zsuppszalma-takaró” készítésének eszközei és módja (Szerkesztette: Asztalos Mihály, rajzolta: Pentelényi Antal.)

1. gerendaállvány; 2. függesztőkampó; 3. nehezék; 4. csúszóka; 5. tartózsineg; 6. kötözőspárga; 7. rozsszalma

Kezdekör vékony kötözőspárga-orsót kötöttek a tartózsinegek mellé. Indításkor az összerendezett maréknyi rozsszalmát nekinyomták a tartózsinegeknek és a kötözőspárgával körbehurkolva szorosan rögzítették mind az öt kötözőzsineghez. Ezután a takarófonat másik szélén ugyanúgy egy maroknyi szalmát szembefordítva megismételték ugyanezt a műveletet. Így adódott ki a takaró szélessége. A szorosan egymásra rakott sorokkal fölfelé haladva addig folytatták a műveletet, amíg csak felértek a karjukkal. Ezután lejjebb engedték a tartózsinegeket és tovább készítették a takarót, amíg az a teljes hosszában elkészült. A fonat szélét a palántaágyás szélének megfelelően egyenesre vágták, letakarították róla a fölösleges szalmadarabokat, kiszárították, felgöngyölték, öszszetektették. Így tárolták száraz helyen a felhasználásig. Amikor kellett, ráhelyezték a palántaágyásra és szétgurították.”⁴⁹

A palántaágyás készítése

Férfiak feladata volt, egy ágyást általában egy nap alatt csináltak meg. Ehhez jó minőségű, hőt termelő, meleget biztosító lótrágyára volt szükség. A kellő mennyiséget általában a saját gazdaságból tudták biztosítani, külön gyűjtötték, külön tárolták a többi trágyától. Vigyázni kellett, mert a túl érett nem termelt elég hőt, ha pedig szalmás, száraz volt, nem tudott megindulni a hőtermelés. A kellően, közepesen érett trágya volt a jó, amely a rálocsolt víz és a nap melege hatására *beindult* és a palánták neveléséhez megfelelő hőt biztosított.

⁴⁹ Asztalos Mihály szíves közlése. A palántanevelésnél használt, *hasúrának* is nevezett takaróról és használatáról részletesebben lásd: Csoma 2019.

Először a trágyát mintegy 30 cm vastagságban szétterítették az előre gondosan előkészített, megtisztított helyen, majd villával elegyengették, tömörítették és meglocsolták vízzel, hogy *begyulladjon*.

Erre úgy helyezték el a *deszkakeretet* (más néven *ágyáskeretet*), *keretet*, hogy az alól a trágya minden oldalon egy kissé kilógjon. A *keret* sarkainak belsejénél (esetleg középen is) kitámasztó karókat vertek a földbe, a deszkákat a sarkoknál összeszegelték.

A trágyára egy körülbelül 6–10 cm vastag tápdús, humuszos, általában erdőben (például határbeli akácosokban, gyakran „titkos”, csak az illető család által ismert lelőhelyeken) gyűjtött *palántás föld* került, majd egy rostált, finom, elsimított, körülbelül 2 cm vastag *palántásföld-réteg*. Erre szórták a magvakat.

Vetés

A nők a *kipattogzott* (csírás) magvakat február végén, március elején kézzel, általában a tenyerükből az ujjaik között, egyenletesen (és óvatosan, hogy ne sérüljenek meg) vetették el a *palántaágyás*ba. Az *ágyás* legfelső rétegébe szórt magot 1–1,5 cm vastagságban rostált *palántás föld*del takarták be, vigyázva arra, hogy a kis földrétegecske ne nyomja le azokat, de a takarás megfelelő legyen. Sem a vastag, sem a vékony takaróréteg nem volt megfelelő: „Ha kevés földet szórtak rá, akkor kalappal jött ki, volt olyan kis magburok, azt tölta maga fölött és olyan torz lett a teteje. Ha meg túl sok volt, akkor meg nehezen kelt ki, befulladt.”⁵⁰

Utána kis lyukú rózsával ellátott öntözőkannával finoman, szinte csak permetszerűen megöntözték.

A magokat szakaszosan, fokozatosan szórták el (körülbelül 3–4 naponként), hogy ne egyszerre keljenek ki. Így a szántóföldre való kiültetés, majd az érés és a szedés is fokozatosan történhetett/történt.

A palántanevelés

A palántanevelés állandó felügyeletet, „huszonnégy órás szolgálatot” igényelt. A gondozás a nők feladata volt, de a hőmérséklet szabályozásában az egész család részt vett, még a gyerekek segítségére is szükség volt.

A napszakok váltakozásától, az időjárástól, a napsütéstől, illetve annak hiányától, a külső hőmérséklet változásától függően kellett kitámasztani vagy levenni a *keret*ről az *üvegtáblákat*, végiggurítani vagy felgöngyölni a *zsuppszalma-takarókat*. Ha például meleg volt, alulról *gyöngyözni* kezdett az üveg (belepte a pára), az üvegtáblák felemelésével szellőztetni kellett, hogy a palánták ne *főjenek meg*. Nagy melegben teljesen le kellett venni a táblákat, hogy a palánták ne *nyúljanak meg*. A hosszú szárú, *megnyúlt* növény rossz fényt vetett a természetjére, mintegy a hozzá nem értést, vagy a hanyagságot bizonyította: „Amikor mentünk kifelé a földre, akkor a nagyanyám mondta,

⁵⁰ Asztalos Mihály szíves közlése.

hogy nézd a, azok sokáig rajtahagyták az üvegtáblákat, azt meghúzta a nap nekik úgy a paradicsomot, azért lett ilyen hosszú. Le se vették róla az üvegtáblákat, pedig sütött a nap.”⁵¹ Ügyelni kellett a rendszeres locsolásra is.

Főleg a *zsenge* növényre kellett vigyázni, amíg körülbelül az 5 cm-es nagyságot el nem érte. A 2–3 cm-es növényeket ritkították, majd amikor elérték a 6–8 cm-es magasságot, akkor *betöltötték* (más szóval *feltöltötték*): bal kézzel kicsit széthúzták a növénykéket és a másik kezükkel finoman szitált *palántás földet* szórtak a tövekhez, majd óvatosan *belocsolták*. Ha a tetejükre is került föld, a növényt meg kellett kicsit *borzolni*, hogy a föld lehulljon. A betöltés célja az volt, hogy a gyökérzet *bundás*, azaz dús és erős legyen. Így nem lett hosszú és vékony szárú a palánta.

Ha *meghúzta* a meleg, hosszú szárú lett, vagyis *megszaladt* (megnyúlt). Ez nem volt jó és az sem, amelyik túl kicsi maradt, mert a szántóföldön sokára nőtt meg.

A jó palánta 20–25 cm magas, erős, vastag szárú, *bundás* (sűrű) gyökérzetű és élénk zöld színű volt.

Az ültetéstől számított körülbelül 1 hónap után, áprilisra a palánták elérték azt a magasságot, hogy kiültethetővé váltak a szántóföldre.

A *palántaágyásban* az utolsó mozzanat a *szoktatás* vagy *edzés* volt: naponta mind hosszabb időre levették az *üvegtáblákat* a *keretről*, hogy a palánták fokozatosan edződjenek a szántóföldi viszonyokhoz, szokjanak a napsütéshez, a szélhez, az esőhöz, a szabad levegőhöz. Enélkül a kiültetés után könnyen *sokkot* kaphattak volna.

A PARADICSOM KIÜLTETÉSE A SZÁNTÓFÖLDRE

A szántóföld előkészítése

Ősszel a férfiak *előszántást* csináltak: vékonyan *leugarozták*, *leugarolták* a föld felső részét.

Tavasszal, áprilisban már *mélyszántás* következett és a felszántott földet *töviskes boronával* (vesszőboronával) megboronálták.

A földdarab egyik oldalán egy kis kocsit hagytak, olyan széleset, hogy egy koci (a trágyahordáskor, a palántaszállításkor, szedés idején stb.) éppen elférjen rajta. A kerekek közeibe később például babot, krumplit, répát ültettek – a szántóföldön nem maradhatott egy tenyérnyi kihasználatlan hely sem!

Ezt követően kiszállították a trágyát és a föld szélén *kupacokba* rakták.

A dunakesziek váltógazdálkodást folytattak: ugyanabba a földbe a következő évben csak ritkán és elvétve vetették ugyanazt a növényt (aki igen, annak számolnia kellett azzal, hogy kevesebb lesz a termése). Paradicsom után például kukoricát, gabonát vetettek a földbe, illetve ezek után volt jó paradicsomot ültetni.

Tavasszal megvárták, hogy *megmelegedjen* a föld, általában április végén, május elején sor kerülhetett a szántóföldön a paradicsom elültetésére.

⁵¹ Száraz György szíves közlése.

A gödrölés

Kint a földön a szántás–boronálás után a következő munkamozzanat a *gödrölés*, *kigödrölés* vagy *helycsinálás*, vagyis a 25–30 cm mélységű *gödrök* vagy *fészek* elkészítése volt. Ezeket férfiak *vágták ki* nagy méretű *gödrölő* vagy *fészkelő* kapával.

Az egymástól 80–100 cm-re lévő sorokat könnyű, fából készült, az arató- vagy szénagyújtó gereblyéhez hasonló (csak ritkább fogazatú) eszközzel: a *sorolóval* (tréfás nevén: *számárvezetővel*) jelölte ki egy férfi. Volt, hogy csak egy darabon jelölték ki a sorokat, a továbbiakban *szemmértékre gödröztek*. A nagy gyakorlattal rendelkezők semmiféle sorkijelölő eszközt nem használtak.

A *gödrölést* végző férfi a föld egyik hosszanti szélétől a másik felé haladva egy helyen kétszer-háromszor *meghúzta* (belevágta a földbe) a kapát, majd oldal irányba, oldalazva lépkedve ezt újra meg újra megismételte, amíg el nem ért a föld másik hosszanti széléig. Ekkor hátralepett és ugyanazt megismételte a másik irányba. És így tovább – amíg az összes *fészeket* el nem készítette.

Ezután került a palánta helyébe a trágya. Ezt *kerek kosarakban* általában nők hordták a helyszínre a föld szélén lévő *kupacokból* és minden *fészekbe* egy-egy nagy maréknyit dobtak belőle. E célra felhasználták a *palántaágyásban* a palánta kiszedése után ott feleslegessé vált trágyás, humuszos földet is.

A trágyára ráhúzták a földet, azaz *takartak*, hogy az ne száradjon ki és *felpúpozták*, vagyis a közepére egy kis, kúp alakú kupacot, dombocskát csináltak. Ez mutatta meg, hogy hol van a gödör, hová kell a palántát ültetni.

„Én vágtam, mögöttem jött két asszony, azok trágyáztak, utána jött két férfi, azok meg takartak. Egy holdat csináltunk meg öten egy nap alatt” – mondta egy valamikori jeles paradicsomtermesztő.⁵²

A paradicsom ültetése

A *gödrölés* után, az időjárástól függően 2–3 nap múlva történt az ültetés, amelyet főleg nők végeztek. Erre a felhős, borongós vagy szitálóan esős idő és a reggeli időszak volt a legideálisabb. „Ha tűzött a nap, lefeküdt a palánta. Amelyiket beverte az eső, az hamar állt.”⁵³

Az egymástól 1–3 cm-re lévő palántákat a *palántaágyásból* való kiszedés előtt egy-két órával meglocsolták. Majd marokkal összefogtak néhány szálát, a másik kezükkel alányúltak, *alásegítettek* és óvatosan, gyökerestől, földdel együtt kiemelték a növénykéket és szépen sorban *paradicsomos ládába* rakták, majd *stráfkocsival* szálaltították azokat a szántóföldre. Általában csak a jókat vitték ki, a gyengébbeket otthon hagyták, vagy azokból két szálát tettek egy *fészekbe*. A *megnyúlt* palántát is el lehetett ültetni, de azt meg kellett döntenie, hogy ne csak a gyökere, hanem a szárának egy része is a föld alá kerüljön. A *palántaágyásokban* tartalék palántákat hagytak.

⁵² Bán Mihály szíves közlése.

⁵³ Száraz György szíves közlése.

8. kép. A paradicsompalánta elültetése
(Fényképezte: Barnaföldi Gábor, 2016.)

Folyamatosan, szakaszosan, 1–2 nap kihagyásával ültettek, hogy ne egyszerre érjen be a paradicsom. Állva, előre hajolva dolgoztak, mint ahogy más munkamozgáskor (kötözés, szedés stb.) is: „A fejünk mindig a földön vót.”⁵⁴

Az ültetés a következő módon történt: „Óvatosan elválasztottak egy szál palántát, ezt a kúpos halom elsimitása után egyik kézbe fogták, a másik kéz ujjával gödröt készítettek, belehelyezték, majd földdel betakarták, kissé tömörítették a talajt és körkörösén tányérszerű mélyedést húztak a palánta köré.

Ide öntöttek locsolókannából az öntözővizet, óvatosan, hogy ne mossa ki a palántát vagy ne sározza azt össze. Általában csak egyszer, ültetéskor locsolták a palántákat, de szélsőséges időjárás esetén szükséges lehetett még utólagos öntözés is.”⁵⁵ Az adatközlők egyöntetű visszaemlékezése szerint ültetőfát nem használtak. A locsolást általában férfi vagy gyerek végezte, körülbelül 3–5 dl vizet öntöttek egy *fészekbe*.

A vizet a nagygazdák *lajtós kocsival*, mások lovas kocsival fahordókban vagy 200 literes, egyfenekű vashordókban otthonról, a kerek kutakból és/vagy a Dunából hordták a földekre. A Dunán vödrökkel merték a hordókba a vizet. Volt, aki erre a célra tavasszal otthon összegyűjtötte a csapadékvizet. A vashordókból 4 darab, azaz 800 liter víz fért fel a szállító járműre.

Azokat a palántákat, amelyek nem eredtek meg, fagyosszentek idején elfagytak, a kártevőktől elpusztultak, *fanosodtak*, *elsápadtak* (elsárgultak, legyengültek), újakkal pótolták, azaz *híjaztak*: „Egy hét múlva körünéztünk, és akkó ami vót híja, akkó vittük a palántát és híjaztunk. Ha láttuk, hogy na, ez nagyon kókad, akkor másikat tettünk a helyére.”⁵⁶

⁵⁴ Kövesdi Lászlóné szíves közlése.

⁵⁵ Asztalos 2013: 2. sz. 7–8.

⁵⁶ Kövesdi Lászlóné szíves közlése.

A PARADICSOM GONDOZÁSA

Kapálás, feltöltés

Az első kapálás időpontja egyrészt attól függött, hogy előzőleg mi volt a földbe ültetve, milyen gyorsan gyomosodott be. Másrészt függött az időjárástól, mert ha eső esett, a földet hamar beleperte a gyom.

Az ültetés után körülbelül 10–14 nappal, május közepe táján került sor az *első ekekapázásra*. Ez a ló által vontatott eszköz a sorok között lévő gyomot (az egésznek körülbelül 80 százalékát) kifordította a földből, csak a tövek között kellett kézi erővel kapálni. A lovat általában egy gyerek vezette, aki a másik, szomszédos sorban gyalogolt. Ezt körülbelül 2 hét múlva megismételték.

A *harmadik kapálás* általában a június első felében végzett *feltöltés* vagy *töltés* volt: a gyomok kiirtásán kívül a kapával a *bokor* tövéhez húztak egy körülbelül 15–20 cm magasságú földkupacot. Ennek több célja volt: a kis földhalom tartotta a *bokrot*, a tövénél is gyökeret eresztett (az így kifejlett erős gyökérzet jobban tudta táplálni a növényt), megvédte a tövet a tűző naptól, a kiszáradástól és nagy eső esetén nem tudott aláfolyni a víz (így nem lett *latyogós* a föld a tö körűl).

Ha a föld később még *beszőrösödött* (kissé gyomos lett), *kihorolták*, vagyis csekély mélységű kapálást végeztek.

Karózás

A feltöltés után, június közepe táján került sor a *karózásra*, vagyis a növény eldőlését megakadályozó fakarók elhelyezésére. Ezeket a növény északi oldalán a tőtől körülbelül 10 cm-re általában gyerekek *szurkálták*, majd férfiak fa- vagy vaskalapáccsal (*félkezes kalapács*-csal) *verték, verték be* a földbe. Volt, hogy mindkét munkamozzanatot férfi csinálta, vagy hogy le sem kellett verni a karót, mert leszúrás után stabilan állt.

Az 1,2–1,5 m hosszú és 2–4 cm vastag *karóknak* több típusát használták. Módos gazdák fatelepen vásároltak fűrészelt keményfa *karókat*, vagy hasított akácfa-t vettek, illetve készítettek maguknak a gazdaságukban lévő fafaragó műhelyben. Az említettek hosszú évekig, akár egy-másfél évtizedig is használhatók voltak. A szegényebb gazdák puhafából, vagy napraforgószárból készült karói csak egy-két év használatot bírtak ki.

A fűrészelt és hasított *karókra* nagyon vigyáztak. Ősszel hazavitték a földekről, hegyeiket megtisztították a sártól, földtől, ha kellett, kihegyezték, vagyis előkészítették jövőbeni feladatára. Újbóli felhasználásáig szellős, esőtől védett helyen (például a *kukoricagóré* oldalában, téglákra, kocsi *vendégoldalára* helyezve) tárolták.

Kötözés

A *paradicsombokornak* a *karóhoz* való *kötözését* a feltöltés után, június hónapban végezték, általában a nők.

9. kép. A paradicsom kötözése (Fényképezte: Boross Marietta, 1955; Révész István Helytörténeti Gyűjtemény, Dunakeszi.)

Ennek célja az volt, hogy a növény szilárdan álljon, ne terüljön el a földön, a termés ne érjen le a talajra, mert eső esetén könnyen megrohadna. „A karózásnak és a kötözésnek az az előnye, hogy segítségével a paradicsom szépen, egyenletesen érlik, a földről felmászó rovarok nem érlik el oly könnyen, gyümölcse nem piszkolódik.”⁵⁷

A kötözésre leggyakrabban előző este a törés megakadályozása céljából vízbe beáztatott, nedves *zsuppot* (rozsszalmát) használtak (szükség esetén, esetenként előfordult rongydarab használata is). A nők kötényének alsó része fel volt erősítve a derekukhoz, ebben tartották és ebből húztak ki használatkor néhány, 5–6 szál rozsszalmát. Az 1–1,2 m magas bokrok *kötözése* az alábbi módon történt: „Az álló vagy a földön szétterülő paradicsomhajtásokat átkaroló mozdulattal óvatosan sorba szedték nyalábba. A kötényükbe elhelyezett, erre a célra előkészített és kissé nyirkosra benedvesített zsuppszalmából egyik kézzel kihúztak szálakat, azokat az összefogott paradicsomszáron körbehúzták,

majd a végeit egymáshoz fogva, csavaró mozdulatokkal megsodorták és aládugták a körbefutó zsuppszalma alá.”⁵⁸

Kötözés közben a nők karjait a paradicsom száraiból származó zöld, nyálkás, vízzel alig lemosható anyag festette be. Ezt szénnyomott paradicsom levéllel dörzsölték le, illetve e munkamozzanat közben olyan felső ruhadarabokat (például hosszú ujjú bő ingeket) használtak, amelyeket a *kötözés* befejezése után eldobtak. (Megemlítem, hogy a paradicsom leve begyulladt testrész gyógyítására is jó volt. Ha például valakinek szálla ment a kezébe és az meggyült, éjszakára félbevágott paradicsomot kötöttek rá.)

A kötözéshez használt *zsuppot* az elszáradt *paradicsombokrokkal* együtt később a szántóföldön elégették.

⁵⁷ Boross 1956: 145.

⁵⁸ Asztalos 2013: 2. sz. 8.

A PARADICSOM SZEDÉSE

A paradicsom júliusban kezdett *zsendülni*, sárgáról piros színre váltani, vagyis érni. Sok minden függött az időjárástól, de a *szedés* fő szezonja a július közepétől augusztus végéig tartó 6 hét volt, ezen belül az augusztus 20-a előtti és utáni hét számított a csúcshatár. „Augusztusban vót a zöme.”⁵⁹ A paradicsom októberig érett, addig lehetett *szedni*.

Az időjárási szempontból jó évben 1 katasztrális holdon körülbelül 60 mázsa paradicsom termett. Így egy 4 holdon paradicsomot termesztő családi gazdaságnak körülbelül 240 mázsa termést kellett leszednie és értékesítenie.

Szedéskor minden más munka háttérbe szorult, kint volt a földeken az egész család, sőt, ha kellett, segítséget (*napszámos, rokon*) is igénybe vettek. Ezt az emlékezet alapján így rögzítette Berkovits György:

„Az öregek még emlékeznek rá, hogy a paradicsom érése idején a gazdacsalád minden tagja reggeltől estig szedte a paradicsomot a napszámosokkal együtt. Csak a gazda aludt otthon, mert éjszaka nem volt rá ideje, már éjfélkor elindult a megrakott szekérrel, rendszerint a Lehel téri piacra, hogy már kora hajnalban árulhasson.

A fővárosi üzemekben, építkezéseken viszont kénytelen-kelletten megszokták, hogy a dunakeszi bejárók paradicsom érése idején elkérik magukat néhány napra. Akár családjuk földjén, akár napszámban dolgoztak ilyenkor a bejáró munkások, céljuk az volt, hogy megkeressék a »télire valót«, ne gyári fizetésből kelljen kosztolni. [...]

Reggel a család nőtagjai és a gyerekek már négykor talpon voltak, megetették az állatokat, majd a határban a napszámosokkal együtt szedték a paradicsomot, a tököket, az uborkát, a borsót... és kapáltak. A családfő délután három-négy órakor ment ki a földekre, még segített a szedésben; aztán megrakták a szekeret, hazamentek, megvacsoráztak, a gazda abrakot adott a lovaknak, megmosdott, befogott és éjfélkor elindult az újpesti, a Lehel téri piacra, esetleg a Nagycsarnokba, lépésben szépen, lassan, hogy az áru ne törődjön. Kora hajnalban már árult, reggel nyolcra kilencre ért haza, lefeküdt aludni, amikor felébredt, megebédelt, kiment a határba...”⁶⁰

A *szedők* általában nők voltak, de férfiak is végezték ezt a munkát. Vagy az asszonyok, lányok a termést szedték, és a férfiak, a gyerekek hordták a paradicsomot a kocsihoz. A gyerekek munkájára főleg a kocsin való rakodásnál volt szükség.

A gyökérzethez közeli *tőveparadicsom* volt a legnagyobb, legzamatosabb, legízletesebb. Ezt szedték le először és ebből választották ki a jövő évi magnak való példányokat is (lásd a fentiekben).

A paradicsomot, hogy a *csuma* vagy *cupka* (kocsány) ne maradjon benne, megcsavarták és ezzel egy időben meghúzták – a termés így vált el a *bokortól*. A leszedett paradicsomot körülbelül 10 kg-os füles, vesszőből font *kézi kosarakban*, más néven *karos kosarakban* szállították a kocsihoz.

⁵⁹ Kövesdi Lászlóné szíves közlése.

⁶⁰ Berkovits 1974: 74, 78.

10. kép. A paradicsom szedése (Fényképezte: Boross Marietta, 1955; Révész István Helytörténeti Gyűjtemény, Dunakeszi.)

A termés szállítására általában 2 (vagy 1 erős) ló által vontatott *platós stráfkocsit* használtak, amelyek az 1940–1950-es évektől már gumikerekesek voltak (azt megelőzően vasalt fakerekes kocsik voltak használatban).

A lapos, széles *platón* volt két sorban 5–5 darab, vagy 6–6 darab 50–60 kg-os *paradicsomos láda* 1 *rakatban* (rétegben). Ezekbe rakta a kocsi elejétől a vége felé haladva, *leválogatva*, ronggyal gondosan letörölgetve és a *csuma* helyével lefelé fordítva (ha véletlenül benne maradt a *csuma*, kiszedte) a gyerek, vagy gyakran a család idős férfitagja a termést.

A rakomány, a ládák tetejére, középen *buglyázva*, *tetejezve*, vagyis felpúpozva is raktak paradicsomot, ezzel együtt egy kocsira körülbelül 10 mázsányi fért rá. Így szállították a termést Budapestre. A helyi konzervgyárban a hibás, sérült, kevésbé szép paradicsomot értékesítették. Ennek szállítását sem végezték olyan gondosan, mint a fővárosba szántakét: a kocsira 2–3 *rakatot* is tettek.

A PARADICSOM ÉRTÉKESÍTÉSE

A paradicsom értékesítésének többféle módja volt.

Értékesítés budapesti piacokon

11. kép. Paradicsommal megrakott „stráfkocsi” Asztalos Mihály udvarában 1948-ban (Révész István Helytörténeti Gyűjtemény, Dunakeszi.)

Az elsőrendű, legszebb, legkiválóbb és legtöbb árut Budapest piacaira (Újpest, Lehel tér, Fény utca, Nagycsarnok, Hunyadi tér, Kolozsi tér stb.) szállították.

A dunakesziek leggyakrabban felkeresett árusítóhelye a Ferdinánd téri (ma: Budapest, XIII. kerület Lehel tér) piac volt. Jellemző, hogy például 1940-ben 608 kocsiszállítmány érkezett ide a faluból,⁶¹ és például 1947-ben a piac árusainak 70 százaléka dunakeszi volt.⁶² A dunakeszi parasztok terményeinek legnagyobb felvevőpiaca Budapest volt. Példaként említjük, hogy 1938-ban 9840 mázsa zöldséget szállítottak a fővárosi Nagyvásárcsarnokba és a piacokra, amelyekből a paradicsom 6800 mázsát tett ki.⁶³

A gyakran *magasítóval* ellátott *stráfkocsikon* ládákban elhelyezett és általában leponyvázott, lekötött, 10–15 mázsányi áruval főleg a férfiak általában éjjel tájban indultak Budapestre, hogy a piacon jó helyük legyen.

Voltak, akik *hálásra* mentek, vagyis a piacon aludtak, ők este 9–10 óra tájban indultak útnak. Övéké voltak a legjobb helyek.

⁶¹ Illyefalvi 1941: 85.

⁶² Berecz 1947.

⁶³ Illyefalvi 1938: 18, 21.

A fő szezonban tele volt a Váci út kocsikkal és messze látszottak a járművek himbálózó viharlámpáinak fényei. Ugyanebben a napszakban igyekeztek áruval megrakott *féderes kocsi*jaikkal a Váci úton a főváros felé a Dunakanyar településeinek, például Nagymarosnak a gyümölcsstermesztői is.

Az újpesti remíznél, a vasúti hídnál vámpénzt fizettek. Megérkezve a piacra, a kocsi farával besoroltak a járda mellé az esetleg már ott lévő, korábban érkezett szállító jármű után. Ellátták a lovakat, majd a kocsin *éberen aludva*, azaz bóbiskolva várták a vevőket virradatig.

Aztán jöttek a helypénzszedők, akik a pénz inkasszálása mellett ellenőrizték a súlyokat, a mérlegeket (*mázsa*, tányéros *kézi mérleg*) is. Közben, vagy ezt követően megjelent a *pálinkás* (pálinkaárus) is, akitől lehetett venni egy-két kupica szíverősítőt.

Árujukat egyrészt a *kofáknak* (kereskedőknek) adták el. Velük a kölcsönös bizalom jegyében általában éveken át tartó kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki. Gyakran előfordult, hogy egy *kofa* egyszerre megvett egy kocsi paradicsomot. A napi árnál kevesebbet adott érte, de volt, akinek így is megérte, mert már reggel indulhatott haza, illetve a földekre, ahol már szedték a következő rakomány paradicsomot! Volt, aki nem adta oda olcsóbban. Ő esetleg pórul járt, mert előfordult, hogy *besült*, azaz az áru a nyakán maradt.

A piaci értékesítés másik formájaként közvetlenül adták el árujukat a vevőknek. A háziasszonyok általában 20–30 kg-os *ruhás kosarakkal* jelentek meg a piacon befőzni való paradicsomot vásárolni.

A Világ című lapban 1924-ben Urai Dezső hangulatos, részletes riportot közölt a budapesti Batthyány téri paradicsomárusításról. Mivel a színes írásnak dunakeszi szereplői is vannak, idézzük annak kezdő mondatait:

„Nyolc óra. A Batthyány téri vásárcsarnokkal szemben öt falusi szekér álldogál. Cinkotai, főthi, dunakeszi meg rákospalotai szekerek. A kocsikon garmadában festeni való paradicsom alma, kemény és fényes, mint a hegyi patak kavicsa. A földön tizedes mérleg, mellette tarka fejkendős falusi asszony. Az ember a Dunának fordulva pipázgat, a parlamentet nézi és köp. (A pipa miatt.) A vásárcsarnokból kiballag az öreg helypénzszedő és bevasalja a tizenháromezer koronákat. Ennyi pénzért mostmár a népek is, meg a szekér is ott maradhatnak déli egy óráig és lehet árulni a paradicsomot zavartalanul. [...]”⁶⁴

Értékesítés helyben

„A paradicsomtermő területek és a konzervgyárak szoros kapcsolatban állnak egymással. A paradicsom szántóföldi termelése a gyárak közelében alakult ki, és fordítva, a gyárak közel a paradicsomtermő területekhez létesültek” – olvashatjuk Boross Marietta tanulmányában a hazai paradicsomtermesztés és a konzervgyárak kapcsolatáról.⁶⁵

⁶⁴ Urai 1924.

⁶⁵ Boross 1956: 132.

12. kép. A Dunakeszi Océán konzervgyár védjegye (Kerekes 2017a: 168.)

gyár és Kereskedelmi Rt. (korábban, 1901-től, a megalapítástól 1916-ig Welleminszky és Gottlieb „Adria” Halkonzervgyárak Rt.). „A gyárat eredetileg arra szánták, hogy a Dunakeszin és környékén termő híres paradicsomot feldolgozzák.”⁶⁸ A két világháború közötti időszakban nemzetközi hírnévre szert tett gyárat, amelynek termékeit például Angliába, Franciaországba, Svájcba, Svédországba, Norvégiába, Lengyelországba, a balkáni államokba stb. exportálták, 1940-ben a Meinel Gyula Kávébehozatali Rt. vásárolta meg és Magyar Konzervgyár és Kereskedelmi Rt. néven működtette.⁶⁹ Az utóbbi tulajdonosváltásról nyilatkozta Kunz Rezső, a Meinel Gyula Rt. magyarországi vezérigazgatója: „Az elmúlt esztendő májusában átvettük az Océán konzervgyárat, melyet korszerűen modernizáltunk. Nekünk eddig is volt konzervgyárunk, az átvételnél az a racionális elv vezetett bennünket, hogy egy konzervgyárnak ott kell lennie, ahol a feldolgozáshoz való nyersanyag helyben van.

Erre a legcélszerűbbnek mutatkozott az Océán-konzervgyár dunakeszi telepe, mert hiszen tudvalevően Dunakeszin termesztik az ország legkiválóbb minőségű paradicsomát.”⁷⁰

Dunakeszire az utóbbi megállapítás az igaz, vagyis, hogy egy már meglévő szántóföldi paradicsomtermesztésre (Dunakeszi, Fót, Rákospalota, Mogyoród stb.) települt a konzervgyár. Emellett Budapest és a vasút közelsége is fontos szempont volt a gyár helyének megválasztásában.

A falunak is üdvös volt a gyár létesítése: „Nagy szerencséje volt Dunakesznek az, hogy itt létesült a konzervgyár.”⁶⁶ Ugyanis a fennállása alatti évtizedekben helybeliek ezreinek (és nem csak helybelieknek) biztosított munkalehetőséget és a legnagyobb felvásárlója volt a paradicsomnak is, amelyből „az egész világpiacot meghódított paradicsompüré-készítményeit”⁶⁷ gyártotta.

A korszerű gyümölcs-, főzelék- és konzervgyárat, valamint ételborecetgyártótelepet 1917 és 1921 között építette a budapesti központú „Océán” Magyar Konzerv-

⁶⁶ Bán Mihály szíves közlése.

⁶⁷ Népszava 1922.

⁶⁸ Az Est 1922.

⁶⁹ Nagy Magyar Compass 1917: 424.; Nagy „Magyar Compass” 1942: 146.; Váci Hírlap 1934.; a 2001-ben megszűnt gyár történetéről részletesebben lásd: Kerekes 2017a.; 2017b.

⁷⁰ Honi Ipar 1941.

A „dunakeszi paradicsom piros színe, nagyszerű aromája és magas cukortartalma révén a külföldön is kedvelt és keresett márka” volt.⁷¹

Részen konzervként (a helyi gyár termékeként), részben feldolgozatlanul vitték például német konzervgyárakba,⁷² illetve magyarországi gyárakba, amint például a Kecskeméti Közönyben olvashatjuk: a kecskeméti konzervgyárban „Feldolgozásra azonban csak a főti és dunakeszi paradicsomot használják, amely a legkitűnőbb magyar paradicsom.”⁷³

A gyár a piaci árnál olcsóbban (annak 50–60 százalékaért) vette át a termést, viszont itt értékesíteni lehetett a hibás, Budapesten nem piac képes paradicsomot is: „A konzervgyárba vittük a hibásat, mer a szépeket eladtuk.”⁷⁴ A gyárba szánt termést a szedésnél az attól kapott, szabvány méretű ládákban a föld szélére külön rakták és onnan szállították a feldolgozás helyére. Ez, bár kevesebb, de biztos bevételt jelentett a családoknak és elkelt az az árjuk is, amelyet másutt nem tudtak volna eladni. A gyár szerződést kötött a gazdákkal X mázsára és a kontraktust mindkét fél igyekezett maximálisan betartani. Minden paradicsomtermesztő család törekedett a gyárral való szerződés megkötésére.

A dunakeszi piacon is lehetett helybeli paradicsomot kapni, de ennek árusításával itt csak azok foglalkoztak, akik keveset termesztettek, amellyel nem volt érdemes Budapestre menni. Paradicsomért gyakran a házaknál, otthonukban is felkeresték a gazdákat, például azok, akik nem termesztették azt, illetve az alagi háziasszonyok.

A paradicsom teljesen beépült a dunakesziek táplálkozáskultúrájába is: nyersen, főve és befőzve egyaránt nagy mennyiségben fogyasztották.⁷⁵

Irodalom

ASZTALOS Mihály

2013 Paradicsomtermesztés Dunakeszin a II. világháború után. *Dunakeszi Helytörténeti Szemle* VI. 2. sz. 6–8.; 3. sz. 4–6.

AZ EST

1922 Egy magyar vállalat hódítása a konzervgyártás terén. *Az Est* XIII. 136. sz. 10.

⁷¹ Váci Hirlap 1934.

⁷² Nyírvidék 1916.

⁷³ Kecskemét Közlöny 1922.

⁷⁴ Kövesdi Lászlóné szíves közlése.

⁷⁵ E dolgozat a *Dunakeszi története* című kötetben megjelent alfejezet (Hála J. 2017.) kiegészített és átdolgozott változata. Köszönet illeti az alább név szerint felsorolt adatközlőket és álljon itt azok neve is, akiknek segítségükért és tanácsaikért szintén köszönetet mondok: dr. Csoma Zsigmond néprajzkutató, egyetemi tanár (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest); dr. Kerekes Dóra történész, intézményvezető (Révész István Helytörténeti Gyűjtemény, Dunakeszi); Lőrincz Róbert könyvtáros, igazgató (Kölcsey Ferenc Városi Könyvtár, Dunakeszi); dr. Mód László néprajzkutató, egyetemi adjunktus (SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged); Szakáll Lászlóné ny. tanár, iskolaigazgató, helytörténész, intézményalapító (Révész István Helytörténeti Gyűjtemény, Dunakeszi); Száraz György elnök (Magyar Lovaregylet, Budapest).

BERECZ József

- 1947 Sérelmezik az adókivetést, de hőiesen kiállták az aszályt és nagy terveket szőnek a jövőre a pestkörnyéki kereskedő parasztok. *Szabad Szó* XLIX. 223. sz. [4.]

BALÁZS Sándor

- 1956 A gyulai zöldségtermesztés. *A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Évkönyve* XX. 8. füz. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.

BÁLINT Sándor

- 1956 A szegedi paprika szókingse. *Magyar Nyelvőr* LXXX. 1. sz. 113–118.

BERKOVITS György

- 1974 Nagyközség, gyárakkal. *Valóság* XVII. 1. sz. 73–84.
1976 *Világváros határában. Magyarország felfedezése.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

BOROSS Marietta

- 1956 A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vázlata. *Néprajzi Értesítő* XXXVIII. 129–161.
1973 Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945. *Ethnographia* LXXXVI. 29–52.
2001 A pestkörnyéki paradicsomtermelők és társadalmuk. *Különnyomat a dunakeszi Kőrösi Csoma Sándor Általános Iskola 1995–1996. évi Évkönyvéből* 1–7.

BOROVSKY Samu (szerk.)

- é. n. [1910] *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. II.* Budapest: Országos Monografia Társaság.

BUDAPESTI HIRLAP

- 1893 Fagy. *Budapesti Hirlap* XIII. 243. sz. 17.

CZIBULYA Ferenc

- 1987 Bolgárkertészet magyar földön. Történetek és módszerek egy adatközlő bolgárkertész tollából. *Mindennapi Hagyomány.* Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.

CSOMA Attila

- 2008 *A római kortól napjainkig. Mozaikok Dunakeszi történetéből.* Dunakeszi: Keszi-Press Médiaszolgáltató Kft.

CSOMA Zsigmond

- 1987 A könyv történeti háttere. In Czibulya Ferenc: *Bolgárkertészet magyar földön.* 113–142. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.
2019 A magyar paraszti konyhakert-, zöldségkultúra és a hasúra-gazdálkodás Magyarországon. *Ethnographia* CXXX. 171–191.

CSUKOVITS Anita

- 2017 Dunakeszi néprajza. In Kerekes Dóra: *Dunakeszi története* I. 369–443. Dunakeszi: Dunakeszi Város Önkormányzata.

CSURKA Péter

- 1936 A vashalmi csoda. *Budapesti Hirlap* LVI. 196. sz. 10.

ERDEI Ferenc

- é. n. *Futóhomok. A Duna–Tiszaköz földje és népe.* Budapest: Athenaeum.

GALGÓCZY Károly

- 1877 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monográfiája.* II. Budapest: Pestmegye közönsége.

GERLÓCZY Gyula – DULÁCSKA Géza (szerk.)

- 1879 *Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közmívelődési leírása*. I. Budapest: Egyetemi Nyomda.

GJUROV, Alexandr

- 1995 Bolgár betelepülők Baranya megyében az évszázados hagyományok tükrében (1870–1944). Baranyai Történetírás 1992/1995. – *A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve* 349–420.

HÁLA József

- 2008 „Paprikaeső”, avagy Dunakeszi régi falucsúfolója. *Dunakeszi Helytörténeti Szemle* I. 3. sz. 2.
2017 Paradicsomtermesztés Dunakeszin. In Kerekes Dóra: *Dunakeszi története* I. 345–350. Dunakeszi: Dunakeszi Város Önkormányzata.

HONI IPAR

- 1941 2 emelet a föld alatt 5 emelet a föld felett. Látogatás a Meinel gyár új gyártelepén. *Honi Ipar* II. 3. sz. 11.

ILLYEFALVY L. Lajos (szerk.)

- 1938 Piackutatói munkálatok. II. *Statisztikai Közlemények* 84. köt. 3. sz. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.

ILLYEFALVY Lajos (szerk.)

- 1941 Piackutatói munkálatok. IV. *Statisztikai Közlemények* 95. köt. 2. sz. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.

JESZENSZKY Árpád

- 1979 Adatok a magyar zöldségtermesztés múltjából. *Kertgazdaság* XI. 1. sz. 77–82.

KECSKEMÉTI KÖZLÖNY

- 1922 Svédország veszi a konzervgyár paradicsomát. *Kecskeméti Közlöny* IV. 190. sz. 2.

KECSKEMÉTI UJSÁG

- 1910 Mit mond a közönség? A piac kiskirályai. *Kecskeméti Ujság* III. 194. (383.) sz. 1.
1911 Akik Kecskemétet táplálják. *Kecskeméti Ujság* IV. 197. (688.) sz. 1–2.

KEREKES Dóra

- 2017a Az „Oceán” Magyar Konzervgyár és Kereskedelmi Rt. dunakeszi gyárának története (1917–1945) In. Kerekes Dóra: *Dunakeszi története II.* 151–176. Dunakeszi: Dunakeszi Város Önkormányzata.
2017b A dunakeszi konzervgyár 1945 után. In Kerekes Dóra: *Dunakeszi története II.* 501–515. Dunakeszi: Dunakeszi Város Önkormányzata.

KEREKES Dóra (főszerk.)

- 2017–2018 *Dunakeszi története I. A kezdetektől 1910-ig*. II. 1910–2017. Dunakeszi Város Önkormányzata, Dunakeszi.

KOCHNÉ GYÖRKÖS Erzsébet

- 1962 A budapesti zöldségkertészek jelentősége a városellátó övezet termelésében. *Földrajzi Értesítő* XI. 219–241.

KÓSA László

- 1981 Paradicsom. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. IV. 180. Budapest: Akadémiai Kiadó.

LUKÁCSY Sándor

- 1865 [Lukácsy] Egy szervitán család kertipara. *A Nép Kertésze* II. 15. sz. 127–128.

MAGYAR Elek

- 1920 A pesti piac. In Uő.: *Pesti históriák*. 87–92. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat.

MÉK

- 1972 *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk.: Juhász József–Szőke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MENYHÁRTNÉ CSANGOVA Penka

- 2006 Magyar ég alatt. Vázlat a bolgárkertészek gazdasági tevékenységéről (1710–1980). (Részletek). *Napút* VIII. 2. sz. 71–76.

MÓD László

- 2003 Bolgárkertészek Szentes környékén. *Alföldi Tanulmányok* 2002/2003. XIX. Migráció és az Alföld. Békéscsaba. 110–117.

MUSKOVICS Andrea

- 2008 Bolgárkertészek Esztergomban és környékén. A *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 13–14. 179–202.

NAGY MAGYAR COMPASS

- 1917 *Nagy Magyar Compass* (Azelőtt Mihók-féle). 1916–1917. XLIV. évf. II. rész. Biztosító-, ipar- és közlekedési vállalatok, állam- és városok pénzügyei. Budapest: Dr. Galánthai Nagy Sándor.
- 1942 *Nagy „Magyar Compass”* (Azelőtt Mihók-féle). 1941–1942. LXV. évf. II. rész. Iparvállalatok. Budapest: Dr. Galánthai Nagy Sándor örököse.

NÉPSZAVA

- 1922 A XIII-ik árumintavásár megnyílt június hó 17-én. *Népszava* L. 136. sz. 12.

NYÍRVIDÉK

- 1916 A németek paradicsomot vásárolnak nálunk. *Nyírvidék* XXXVII. 74. sz. 5.

OBERMAYER Ernő

- 1955 Hozzászólások [Somos András Az öntözéses zöldségtermesztés irányelvei című cikkéhez. Obermayer Ernő hozzászólása]. *Agrártudományi Közlemények* VII. 1–2. sz. 162–165.

PÉCSI FIGYELŐ

- 1896 (Meglopott szervián). *Pécsi Figyelő* XXIV. 40. sz. 4.

SZ. J.

- 1913 A pécsi bolgárok sorsa. *Pécsi Napló* XXII. 117. (7515.) sz. 3–4.

PENEVA-VINCZE, Lili

- 1981 Hagyományörzés és beilleszkedés a Magyarországon élő bolgárkertészek körében. *Ethnographia* XCII. 452–459.

PESTI HIRLAP

- 1924 Kertészet. A magyar kertgazdaság. *Pesti Hirlap* XLVI. 133. (15438.) sz. 12.

SZILÁGYI Miklós

- 2001 Paraszti gazdálkodás. Kerti növénytermesztés – Kertészkedés. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Magyar néprajz nyolc* kötetben. II. *Gazdálkodás*. 462–492. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TÓTH Béla

- 1899 A paprika története. In Tóth Béla: *Magyar ritkaságok*. 144–155. Budapest: Athenaeum Irod. és Nyomdai R. T.

URAI Dezső

- 1924 Paradicsomot tessék...! *Világ* XV. 194. sz. 8.

VÁCI HIRLAP

- 1934 A dunakeszi paradicsom külföldi terjesztője. *Váci Hirlap* XLVIII. 48. sz. 2.

VÖRÖS Károly

- 1978 A világváros útján 1896–1918. In Vörös Károly (szerk.): *Budapest története*. IV. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. 525–775. Budapest: Akadémiai Kiadó.

WINDHAGER Károly

- 2020 Az a híres Fóti gerezdes paradicsom! Melyik települése a dicsőség? *Dunakanyar Régió* XXII. 8. sz. 6.

Z. G.

- 1863 Képek a hazai népeletből. XXIX. Hajóvontatók a Dunán. *Vasárnapi Ujság* X. 26. sz. 228–229.

Adatközlők

Asztalos Mihály (1936), Bán Mihály (1937), Bán Mihályné (sz. Tóth Julianna, 1941), Kövesdi Lászlóné (sz. László Éva, 1932), Száraz György (1951), Újfalu István (1945), valamennyien dunakeszi születésű helybeli lakosok.

Hála József

néprajzkutató, geológus, muzeológus

E-mail: jozsefhala@gmail.com

József Hála

A 19th and 20th Century Agriculture Success Story: Tomato Cultivation in Dunakeszi

Located north of the Capital Budapest, Dunakeszi, with a history dating back to the Middle Ages, was completely depopulated during the Ottoman rule, and after its repopulation, it developed into one of the settlements near Budapest that supplied the Capital's population with agricultural products, primarily vegetables and fruit, in the 19th and 20th centuries (as one of the so-called "city supply zone" or "kitchen garden ring" municipalities, Dunakeszi was granted town status in 1977). Several settlements in the region specialised in tomato cultivation, of which Dunakeszi and Fóti were the most successful ones (the former gained international fame thanks to a canning factory established at the beginning of the 20th century primarily for processing tomatoes). The author provides a brief historical overview of the large-scale open-field family tomato farming in Dunakeszi from the 1870s to 1961 (the date of the establishment of the local agricultural co-op), which facilitated the urbanization of

the settlement. Then, he presents, based on the relevant literature and the recollections of elderly local residents, the methods, from seed extraction and seedling cultivation to sales, and tools of tomato cultivation, probably learned and adopted from Bulgarian gardeners who settled in Hungary.

Örökösödés a késő rendi korszakban. Abaúj vármegyei családtörténetek¹

Az örökösödés a család és a rokonság, a vagyoni rétegződés, az intergenerációs mobilitás és általában a lokális társadalmi szerveződések kutatásának egyaránt fontos témája lehet, amit a néprajztudomány, elsősorban a mindennapi jogéletet a társadalom és a kultúra összefüggésében értelmező jogi néprajz is régóta nagy érdeklődéssel vizsgál.² Az öröklés rendje, az örökölt és a szerzett vagyon átadása és megosztása a családtagok és a rokonok (apák és anyák, fiúk és lányok, mostohaszülők és mostohagyermek, testvérek és más atyafiak, árvák és félárva, özvegyek) helyzetére, stratégiáira, valamint a köztük lévő változatos kapcsolatokra (szövetségekre és konfrontációkra) irányítja a figyelmet, az örökösödési perekben megfogalmazódó érvek (és azok retorikája) alapján a rokonsághoz fűződő értékrendekre és érzelmekre következtethetünk, és az örökségért folytatott küzdelem kimenetele az utódok életútját is döntően befolyásolhatja.

A kötött birtokrendszer (az ősiség) és az úrbéres viszony által meghatározott örökösödést, a végrendelkezést vagy az árvákról és a vagyonukról való gondoskodást törvények és a szokásjog szabályozta, a hosszúra nyúlt, az úriszék vagy a városi tanács előtt, olykor a vármegye részvételével zajló peres eljárások a joggyakorlatról, az ítélethozók hatalmi vetélkedéséről, valamint a pereskedők – a szabályoktól és normáktól esetenként eltérő – jogérzékéről vagy a saját társadalmi helyzetük észleléséről is tanúskodhatnak.³

A késő rendi korszak családtörténetekbe illesztett örökösödési konfliktusainak helyszíne Abaúj vármegye, a rövid esettanulmányok szereplőit (egyéneket és családokat) úgy próbáltam kiválasztani, hogy a különböző rendi csoportok (polgárok, mezővárosi és falusi jobbágyok, zsellérek) egyaránt képviselve legyenek.⁴

EGY ALSÓMECENZÉFI POLGÁR PÁLYAKEZDETE

A városi polgárcsaládokban a rendelkezésre álló vagyon és a remélt örökség is befolyásolta a generációk közötti kapcsolatokat. A konfliktusoknak és a kezelésüknek sokféle formája lehetett, Abaúj vármegye régi vaskohászati központjában, a németek által lakott Alsómecezen (oppidum metallicum) azonban 1845 nyarán nem

¹ A tanulmány a HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

² Például Tárkány Szücs 1961.; Tárkány Szücs 1981: 707–778.; Bárh 2018.; Homoki-Nagy 2018.

³ Az ezeket a szempontokat is érvényesítő jogantropológiáról Snyder 1981: 141–180.; Roberts 2013.; Máty 2004: 248–270.

⁴ Forrásként úriszéki és törvénytéki iratokat használtam fel.

mindennapi eset történt: a huszonnegyedik életévében járó, tehát a nagykorúságot éppen elérő Pöhm Simon (1821–1896)⁵ hámostovább a saját édesanyját perelte be.

A fiú először a mezőváros tanácsához fordult. Apja, Pöhm János 1830-ban halt meg végrendelet nélkül, anyja 1838-ban újra férjhez ment (a szintén hámostulajdonos Gedeon Andrásához), ezért az apai örökség kiadását követelte. Az anyja, Pöhm Katalin⁶ szerint elhunyt férje a szüleitől „ösi jussként” egy fél hámost⁷ és 73 forintot kapott, minden mást: a házat, a szántó- és rétföldeket, valamint a hámost másik felét együtt szerezték, sőt az utóbbi árának nagy részét (650 forintot) már özvegy korában fizette ki.⁸ A tanács az anyának adott igazat: mindössze a 73 forintot köteles a fiúnak kifizetni, a szerzeményeket ellenben, mivel azokat a „második férjével nem prédálja, hanem jó karban fenntartja és még javítja is”, élete végéig használhatja.⁹

A fiú a döntést nem fogadta el, és 1846 júniusában a jászói prépost úriszékéhez, mint fellebbviteli bírósághoz fordult.¹⁰ Panaszában az előző generációk öröklésére is részletesen kitért. Apja ösi, valamint nőtlen korában és a házassága alatt szerzett vagyont hagyott hátra. Az ösi vagyont egy fél hámost és három rét alkotja, melyen a nagyapa halála után,¹¹ annak első feleségétől született két fiú és a második házassága alatt született három fiú és egy lány, valamint az özvegye hét egyenlő részben osztottak. Simon apja tehát egy heted arányban örökölt, a többiek részét azonban megvette, és a vételárat még nőtlen korában kifizette. A közszerzemények, vagyis az anyjával szerzett javak közé a Stósz utcai ház, szántó, további két rét és ingóságok, valamint egy fél hámost (az örökölt hámost másik fele) tartozik.¹² A felperes szerint az nem igaz, hogy az apja a templompénztárnak tartozott („anyámnak, ki tulajdon gyermekét megkárosítani semminek sem tartja, pusztá szavára hitelt adni nem lehet”), és az sem állja meg a helyét, hogy Pöhm Katalin a közösen vett fél hámost nagyobb részét maga fizette volna ki. Egy özvegy ugyanis, kinek férje „közönséges kovácsmester”, és akinek „a fia több évekig néki kenyeret keresett”, egy-két év alatt nem tud 650 forintot „meggazdálkodni”, kiváltképpen „mesterségünknel, ahol a nyereség oly csekély, hogy egy család amellet csak igen szegényül élhet.” (A hátralékot tehát az elhunyt férje meg-

⁵ A magyar és a német nyelvű forrásokban a Pöhm és a Böhm névalak váltakozva fordul elő, a keresztnevek esetében a magyar (Katalin), illetve a német változat (Catharina) szerepel. Pöhm Simon fia 1897-ben kérte és kapta meg a belügyminiszter engedélyét arra, hogy a nevét Böhmről Pöhmre változtathassa meg. *Budapesti Közlöny*, 1897. december 21. 1.

⁶ Leánykori neve Bodenlosz.

⁷ Pöhm János a templompénztártól erre 70 forint kölcsönt vett fel, amit a házasságuk alatt közösen fizettek vissza.

⁸ Közösen csupán 250 forintot fizettek.

⁹ A tanács döntését Tischler Jakab főbíró és Gedeon Antal jegyző (mindketten hámostkovácsok) írták alá. MNL BAZML IV. 391.a Abaúj vármegye törvényszékének iratai. 1850. 796.

¹⁰ Pöhm Simon szerint a városi tanács helytelenül hivatkozott a Hámaskönyv I. rész 48. címére és az 1687. évi XI. törvénycikkre, mivel ezek a gyermekek és végrendelet nélkül meghalt házastársak kölcsönös öröklését mondják ki. A tanács tehát a törvényeket vagy nem érti, vagy nem akarja alkalmazni, ezért „a bírói hivatásának nem felel meg.”

¹¹ Az idősebb Pöhm János 1813-ban halt meg.

¹² A „fél hámost” egy kemencével („tűzzel”) dolgozott (Hammerfeuer), az egész hámostnak két kemencéje volt.

takarításából fizette ki.)¹³ „De Isten vele, boldoguljon anyám avval, amit saját méhű gyermekétől lelkiismeretlenül eltagad, én e végett perlekedni nem akarok, hanem a saját vallomása szerint közösen fizetett 250 váltóforintokból illetőségemet, tudniillik 125 forintokat joggal követelhetem.”¹⁴

E gesztust mégsem tekinthetjük egészen nagyvonalúnak. A fiú ugyanis, mivel a nagykorúságot elérte és az édesanyja ismét megházasodott, nemcsak az ősi jussát (a fél hámort és a három rétet), valamint a közszerzemény felét követelte (amit „a szívtelen anya, bízván a sógor tanácsnok részrehajló pártfogásában”, megtagadott), hanem a Pöhm Katalin által az újránházasodása óta kezelt vagyónának hasznára, valamint a perköltségekre is igényt tartott. („Mindenki köteles egy árvának minden költségeit jóvá tartani, melyeket neki hasztalanul okozott.”)¹⁵

Az anya ugyancsak az úriszék előtt fogalmazta meg az ellenérveit. A férje öröksége (a fél hámor) után maradt adósságot együtt törlesztették, a másik felének árából 650 forintot ő fizetett ki, mivel „soha pazarló nem voltam és nem is vagyok.” Emellett a felperest „tápláltam, segítettem, neveltem, házasodásakor is költöttem,¹⁶ az atyját 2 évi betegségébe nagy költségekkel ápoltam, és a házat, mely özvegyi állapotomba összeve romlott, újra nagy költséggel felépítettem, s számtalan egyéb költségeim és fizetéseim voltak.” (A panaszkodó fiú, miként az anya érvelt, azért várt hosszú ideig a perrel, hogy „fáradozás nélkül” minél többet szerezhessen.) Mindez elegendő ok arra – az alperes szerint –, hogy a saját vagyona és a közszerzemények birtokában maradjanak, ezért a városi tanács döntésének helybenhagyását kérte.¹⁷

Az úriszék Pöhm Simonnak adott igazat, a követelését viszont csak részben teljesítette: ősi jussát (a fél hámort és a 3 rétet), valamint a szülei által közösen szerzett javak értékének felét, összesen 125 forintot ítélte meg számára (a többről egyébként is egyszer már önként lemondott).¹⁸

A fiú nem elégedett meg a neki ítelt vagyonrésszel, és 1847 augusztusában a vármegye törvényszékéhez fordult. Szerinte az úriszék a közszerzemény elvét helyesen határozta meg, de rosszul alkalmazta. A szülei ugyanis a házat, két rétet, a szántóföldet és az ingóságokat is együtt szerezték, ezért ezek értékének felére, valamint a haszonvételekre is igényt tartott, és csupán a fél hámor áráról (egészen pontosan 650 forintról) mondott le. Az örökségre nagy szüksége van, mivel „igen szegény vagyok,

¹³ A periratokhoz csatolt német nyelvű szerződésmásolat nem tisztázza a hámorvásárlás körülményeit. Pöhm János 1829. október 4-én vette meg a fél hámort özvegy mostohaanyjától 800 rajnai forintért, az első részletet (250 forintot) 1829. december 5-én fizette ki. A második részletet (150 forintot) 1830. szeptember 1-én Pöhm Katalin, a harmadikat és a negyediket (200-200 forintot) 1831-ben és 1832-ben – a tanúsítvány szerint – Pöhm János teljesítette. Úgy tűnik tehát, hogy mivel a szerződést az időközben elhunyt férj kötötte, a törlesztések is az ő nevében szerepeltek. (A házaspár mindkét tagja írástudatlan volt.) MNL BAZML IV. 391.a 1850. 796.

¹⁴ MNL BAZML IV. 391.a 1850. 796.

¹⁵ Pöhm Simon a beadványban „helybeni polgárként és kovácsmesterként” azonosította önmagát. MNL BAZML IV. 391.a 1850. 796.

¹⁶ A fiú az egyik legrégebbi vasiparos nemzetségből származó Gedeon Katalint vette feleségül.

¹⁷ MNL BAZML IV. 391.a 1850. 796.

¹⁸ A templompénztári adósság felét (35 forintot) viszont az örökösnek kell kifizetnie.

oly annyira, hogy a mesterségemből alig élhetek, a közösen szerzett ház, meg a két rét és a szántó föld a legnagyobb részét teszi azon vagyonnak, mely édesatyám holta után maradt.”¹⁹

A periratok az alsómecenzéfi német polgárcsalád két generációjának örökösödéséről tanúskodnak, amit a gyermekek száma és életkora az apa halálakor, valamint a felosztható vagyon jellege egyaránt befolyásolt. Pöhm János (Simon apja) mozaikcsaládban nőtt fel, az örökségből az édes- és a mostohatestvérek (a fiúk és az egyetlen leány) egyenlő arányban részesedtek, ám János, talán az elsőszülöttség jogán vagy mert az anyagi helyzete megengedte, testvérei jussát megvásárolta. Majd az apja által a mostohaanyjára hagyott hámrészt (a másik kemencét) vette meg, a műhely, valamint az ipari termelést kiegészítő mezőgazdasági ingatlanok átöröklése tehát a testvérek, továbbá a mostohaanya és a fiú közötti tranzakcióval valósult meg.

A következő generációnál az örökösödés, illetve a személyes és a szerzett vagyon meghatározása körül éles vita támadt. Pöhm Simon kilenc éves korában jutott félárvaságra, ami a szocializációját is meghatározta. A mesterséget tanuló fiúk az inaséveket rendszerint az apjuk műhelyében töltötték, azután is ott dolgoztak, és az önállósodás hosszú folyamatát az apa kontrollálta. Simon viszont már fiatalon egyedül vagy egy segéddel dolgozott, és anyját (akinek „kenyeret keresett”), valamint mostohaapját feltehetően az örökségére pályázó riválisoknak tekintette, ezért mihelyst nagykorúvá vált, az örökrészt követelte.²⁰ Pöhm Katalin az úriszék előtt ugyancsak az önállóságára hivatkozott: férje halála után a hátramaradt adósságokat maga fizette ki, a vas-hámort családfőként vezette (csupán 8 év elteltével házasodott újra), így joggal tart igényt a saját és a közösen szerzett javak használatára. (Bár a szembenálló felek morális érveket is megfogalmaztak, a periratok szövegében érzelmeknek nincs nyoma, az anya és a fia kapcsolatát az anyagi érdekek határozzák meg.)

Az első- és a másodfokú bíróság ellentétes ítéletet hozott. A városi tanács, melyben a régi polgárság, köztük a hámosos családok képviselői voltak jelen, bizonyosan a (céhes) szokásjog alapján döntött: az özvegy öröklí a férje vagyonát, valamint a nehezen elkülöníthető közös szerzeményeket, és a termelés folytatásához szükséges újraházasodása után, élete végéig használja, és örzi meg gondosan az örököse számára. Az úriszék viszont a fiú javára döntött, ami a korai önállósulásának a lehetőségét teremtette meg: mivel a nagykorúságot elérte, apja örökségére és a közszerzemény felére jogosult, míg az alperest, miután újra férjhez ment („az első férje nevét elvesztette”), az özvegyi juss sem illeti meg.

A családi konfliktus a késő rendi korszak tradicionális céhes világába illeszkedett. Az 1630-as években megalakult mecenzéfi kovács céh a 19. században is a termelés szigorú szabályozására törekedett. 1816-ban a „jó rend megtartása” és a „szegényebb mesterek felkarolása” érdekében a harminc évvel korábbi (és az azt megelőzően is érvényben lévő) rendszabályt erősítette meg: kapákat például március 5. és július 25.,

¹⁹ A törvényszék ítélete nem ismert. MNL BAZML IV. 391.a 1850. 796.

²⁰ A felperesnek több édestestvére született, János 1819-ben, Zsófia 1824-ben, János 1826-ban, Kelemen 1828-ban. Azt nem tudjuk, hogy a per idején közülük kik voltak életben (az elsőszülött János biztosan nem), Simon azonban róluk nem tett említést, és önmagát tekintette egyedüli örökösnek.

valamint szeptember 8. és november 1. között lehetett előállítani, egy mester „egy tűznél” naponta 8, két mester együtt 10, hárman 12 kapát készíthettek, amennyiben egy mesternek egész hámorea volt (két kemencével), 16 kapát készíthetett. Az évszázados szabályozás és a „jó rend” megsértőinek szankcionálása²¹ minden bizonnyal a régi polgárság kollektív társadalmi stratégiáját: a családi státusz reprodukcióját szolgálta; a saját helyzetével elégedetlen, ám ambiciózus és tetterre kész mostohafiú, Pöhm Simon, amikor 1844-ben, 23 évesen saját céget alapított, és a teljes örökségéért az édesanyját perelte be, ez ellen is lázadhatott.

GÖNCI ZSELLÉRÖRÖKÖSÖK

Az egyik vagy a másik szülő beperlése úgy tűnik, mégsem volt kivételes a késő rendi korszakban. Göncön, Abauj vármegye másik mezővárosában, Duliczky Mihály és István 1824 májusában szintén a városi tanácsnál perelték be az apjukat azért, mert az örökségükből egy öl szélességű pusztát eladott nemes Urbán Mátyásnak. A fiúk nemcsak ezt, hanem az elhunyt anyjuk (Hollán Mária) után járó juszt is követelték, amit a tanács elutasított: a fivérek a pusztát a vételár kifizetésével vehetik vissza (ezt számukra semmi sem tiltja), míg az anyai örökség iránti igényüket az apjuk halála után érvényesíthetik (mivel idősebb Duliczky Mihály az első feleségétől származó nyolc gyermeke közül négyet már kiházasított, négyet viszont a jelenlegi hitvesével nevelt fel, illetve még most is nevel).²²

A Duliczky árvák 1825 februárjában az úriszéken fellebbezték meg a döntést (Gönc földesura gróf Csáky Brúnó volt), és ezzel egyidejűleg a főszolgabíróhoz fordultak. Levelükben, alázatos hangon, előbb saját helyzetüket panaszták („kicsinységünkől fogva szolgálgtunk, meg is házasodtunk, de mind a ketten zsellérségbe lakunk, nyomorult állapotba élünk [...], minékünk szegény árváknak méltóztasson kegyes atyánk lenni és megvigasztalni”²³), majd az ügy további részleteit beszélték el: anyjuk halála után apjuk újránházasodott, és „mostoha anyánk” rábeszélésére jószágainkat (a szántóföldet és a rétet) zálogba adta („elprédálta”), és egy pusztarészt elidegenített. (Mivel apjuk Hernádszurdokon született, minden szóban forgó ingatlan anyjuk osztályrésze volt.) Ezért az örökeladás ellen – a rendelkezésükre álló egy év és három napon belül²⁴

²¹ Az egyik legsúlyosabb vétségnek a mesterek versengése számított. A céh bírósága 1791-ben Böhm Jánostól például 8 lapátot kobzott el (ennyivel gyártott többet a megengedettnél), 2 forint 72 dénár büntetést rótt ki rá, és a vétség ismétlődése esetén 25 botütést helyezett kilátásba. (A botbüntetés a 19. században is érvényben volt.) (A nagylétszámú hámosos nemzetségek és a gyakori névazonosságok miatt a rokoni relációk pontos azonosítása sok esetben nem lehetséges. Az 1772. február 10-én tartott céhgyűlésen például négy Böhm János volt jelen.) Kiszely 1968: 25–37.; Heckenast 1991: 236–237.

²² MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 643. fasc. A gönci úriszék iratai 1779–1846.

²³ Máskor „tutornak” szólították a főszolgabíró.

²⁴ A gönci városjog szerint az ingatlan jóhiszemű birtoklása ennyi idő után vált tényleges tulajdonná. Iványi 1926: 149.

– törvényesen tiltakoztak (már csak azért is, mert anyjuk halála után nyolcan maradtak árvák), és az úriszéktől a jussuk kiadatását kérték.²⁵

Az úriszék 1825 februárjában hozott ítéletet, és először a várost róttá meg: ebből az esetből, de általában is azt tapasztalta, hogy a nemes és nemtelen tanács az árvák sorsával és vagyonával „keveset vagy éppen semmit sem” törődik, és addig is, amíg az árvák „felvigyázásának rendje és módja iránt” a földesúrtól utasítást fog kapni, elrendelte, hogy a tanács – abban az esetben, ha a megözvegyült szülő újabb házasságra lép – az ősi és a keresetbeli ingatlanokat és ingóságokat írassa össze, és az elhunyt házaspár javait az árvák részére vegye zár alá. Ami a konkrét ügyet illeti, azokat a jószágokat, melyek még az idősebb Duliczky Mihály birtokában vannak, haladék nélkül zárolja (ne engedje eladni), és az elidegenített anyai jussát az árvák számára, pénzfizetés nélkül, juttassa vissza (resignálja).²⁶

Az apa nem fogadta el az ítéletet, és az úriszéknek írt levelében („Kegyes uram! Atyáim!”) a saját történetét adta elő. Miután a felesége meghalt, az árvák táplálására és nevelésére „alkalmatlan és tehetetlen lévén, kéntelenítettem magamnak segítőtársat avagy feleséget keresni [...], oly hív mostohát, amilyen kedves hitvesemből lett, ezer közül ritkán lehet csak egyet is találni.” Pányokról, a szomszédos településről való nemes Pandák Zsuzsanna ugyanis az 1811-ben beköszönt drágaság idején a saját ruháinak és bútorainak egy részét adta el, a pénzt az árvákra fordította, és a kiházásításukat is anyagilag segítette. Ráadásul a „hív Mostoha Anya soha száját zúgolódásra fel nem nyitotta, hogy ő neki mostoha gyermekekre kell keresni [...], mindenkor a mostoháihoz a legnagyobb kedvességet és a legigazabb indulatot mutatta.” (A legidősebb lánya ezzel szemben a néhai feleségétől maradt ruhákat „elsikkasztotta.”) Ami Hollán Mária jussát illeti: annak kétharmadát ő maga (a férj) vette meg (a harmadik harmadot Mária adta el, aminek az árából egy fillért sem látott), a zálogolásra pedig azért került sor, hogy az árvákat az éhenhalástól megmentse. Idősebb Duliczky Mihály ezek alapján arra kérte az úriszéket, hogy őt és hitvesét a „háládatlan, gonosz indulatú fiai helytelen keresetétől” szabadítsa meg, már csak azért is, mivel az egyik, munkára képtelen (nyomorék) árvát még most is (1826-ban) a feleségével együtt tartják el, és ezáltal a koldulástól mentik meg.²⁷

Az úriszék a döntését nem változtatta meg, Krajnyik József szolgabíró a mezővárost szólította fel az ítélet végrehajtására, az árvák ugyanezt szorgalmazták és az apjukat vádolták („azzal fenyeget, hogy ha az Édesanyánktól megmaradt pusztára lépünk, levág, sőt még a fát is, melyet épületre hordanánk, összevágja.”) A gönci tanács vizsgálatot indított annak kiderítésére, hogy a mostohaanya évekkorábban valóban partfogolta-e (és hogyan) az árvákat. Nyolc tanút hallgattak meg, akik lényegében idősebb Duliczky Mihályt erősítették meg, és a beszámolóik alapján a közösségi szolidaritás néhány vonása is körvonalazható. A mostohaanya nem nincstelenül telepedett Göncre

²⁵ MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 643. fasc. A gönci úriszék iratai 1779–1846.

²⁶ Az úriszék határozatát Farkas Sándor, a földesúr jószágigazgatója adta ki. MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 643. fasc. A gönci úriszék iratai 1779–1846.

²⁷ Duliczky a panaszát a jószágigazgatónak is előadta, és a támogatását kérte. MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 643. fasc. A gönci úriszék iratai 1779–1846.

(kenyérnek valót („életet”) és sertést is hozott, amit „házi szükségre” fordítottak), férjével együtt, „két kezük munkájával” tartották el az árvákat, két leányt „tisztességgel” kiházásítottak, és az asszony pénzt kölcsönzött a mostohafiának, hogy az esketési díjat kifizethesse. Az 1811-es válság és drágaság időszakában az elzálogosítható ingatlan és az eladható és elcserélhető ingóságok mentették meg a családot a teljes elszegényedéstől (a közösség tagjainak támogatása legfeljebb ebben az élethelyzetben fordult elő). A tanúk több ízben saját példájukat idézték fel: Pandák Zsuzsanna egy párnát Bártfai András hitvesének adott el 12 forintért, vagy Köből Borbálától gabonát és más élelmet kölcsönzött, akinek néhány évvel később („azok árába”) szintén egy párnát adott.²⁸

A tanúvallomások nem segítették az ügy lezárását, a Duliczky árvák ugyanis 1829-ben ismét a jószágigazgatóhoz fordultak:²⁹ a gönci nemes és nemtelen tanács öt év elteltével sem tett semmit az érdekükben, holott már nemcsak a főszolgabíróhoz, hanem Komáromi István alispánhoz is folyamodtak (és a perköltségek fedezésére kénytelenek voltak a ruháikból eladni). Az apjuk időközben meghalt,³⁰ már csak ezért is szükséges „igazságos” keresetük (az örökségük) minél előbbi rendezése. A megözvegyült mostohaanya 1829-ben mélyen elkeseredett és (az árvákéhoz hasonlóan) panaszos hangvételű levélben kérte az úriszék pártfogását,³¹ és a már megismert érveket ismételte meg. Nem csupán az ingóságait, hanem az első férjével szerzett házát és az örökségét is eladta, hogy az árvákat táplálni és ruházni tudja, akik közül az egyik leány a mai napig mellette van és a gondozására szorul.³²

Ezután már csak a végeláthatatlan per menetéről vannak adataink. Farkas Sándor jószágigazgató 1829 nyarán „földesúri hatalommal” parancsolta meg a gönci tanácsnak, hogy az úriszék 1825-ben hozott szentenciáját azonnal hajtsa végre, majd mivel ez nem történt meg, a vármegye törvényszékétől kért az árvák számára elégtételt. A reakcióra 1831 márciusáig kellett várni: a törvényszék arra utasította a tanácsot, hogy a perlekedő feleket hallgassa meg, a keresetbeli földek „minéműségét”, mennyiségét és a zálogoló személyt nyomozza ki, mindezt mérlegelve a „törvény és közigazság” szerint hozzon ítéletet, és azt megvizsgálás végett az úriszéknek mutassa be.³³

²⁸ Nemes Otsónyi Erzsébet (nemes Urbán Mátyás hitvese) azt is elmondta, hogy idősebb Duliczky Mihály a szőlő terméséből „vett egy tehenet, mely megdőglővén, úgy adott el egy öl pusztát a Tanúnak, úgy vett ismét egy tehenet, de az is megdőglött. És azt tudja, hogy midőn Duliczky István a menyasszonyért ment, nem lévén pénze, amivel az esketést megfizette volna, a Tanú adott kölcsön, és azért Duliczky István fácskát hordott az Édesattyával, mivel öreg Duliczky Mihály ezen fiját egynéhány hetekig hogy a feleségét elhozta, maga mellett tartotta a feleségével együtt és táplálta.” MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 643. fasc. A gönci úriszék iratai 1779–1846.

²⁹ A fogalmazványon Duliczky Mihály, István, Erzsébet és Mária neve, valamint a „még négy árva minden gyámol nélkül” formula szerepelt. (Az aláírás viszont hiányzott, vagyis az árvák feltehetően a nevüket sem tudták leírni.)

³⁰ Idősebb Duliczky Mihályt 1828-ban házas zsellérként írták össze, aki két kapás szőlővel rendelkezett. MNL OL N 26. Abaúj vármegye.

³¹ „Siralmas szomorú szível kívánok folyamodni mint legnagyobb szegény árva sorsú özvegy a Tekintetes úriszéknek kegyes színe eleibe, mivel minden gyámol nélkül nagy szegénységben maradtam nevetlen árváimmal és mégis megszűnés nélkül háborgatni meg nem szűnnek az mostoha gyerekek.”

³² MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 643. fasc. A gönci úriszék iratai 1779–1846.

³³ MNL OL P 72. Csáky család levéltára. 643. fasc. A gönci úriszék iratai 1779–1846.

EGY HEJCEI PARASZTPOLGÁR MAGVASZAKADÁSA

Nemcsak az utódokat hátra hagyó, hanem a magvaszakadt jobbágyok örökösödése is számos konfliktust rejtett magában. Az egri, majd 1803-tól a kassai püspökség abaúji mezővárosában, Hejccén a Minczenszki család öröklési ügye 1820 áprilisában kezdődött. Minczenszki András (1779–1831) negyed telkes³⁴ gazda a település bíráihoz és hiteseihez fordult: az apja nemrégiben halt meg végrendelet nélkül, második felesége (Orosz Mária), akivel csak három esztendeje házasodott össze, egy két esztendő, István nevű fiúval maradt. Neki (Andrásnak), bár régóta házas, gyermekei nincsenek, ezért az apja és az anyja által szerzett vagyon (az örökség) felosztását kérelmezte. Az elöljárók „ítéletük és eszük” szerint döntöttek: a fennmaradt vagyont 656 forintra becsülték,³⁵ aminek a kétharmada (437 forint) Andrást (apai és anyai rész), harmada (219 forint) Istvánt (apai rész) illeti.³⁶ Minczenszki György a második feleségével 100 forint adósságot csinált (ennek harmadát András, kétharmadát az özvegy és az árva viseli), a temetési költségek (17 forint, 36 krajcár, amit András fizetett ki) az özvegyet terhelik, akire még a bíró és a hitesek fáradozásaiért járó *salarium* (4 forint, 30 krajcár) harmada jutott. Ily módon Minczenszki István öröksége 122 forint,³⁷ amit a nagykorúságának elérésekor kap meg, addig pedig az özvegy ennek rendes (évi 6%-os) kamatában részesül.³⁸

Az osztálylevél a gyermektelen Minczenszki András ajánlatát is megörökítette. Amennyiben az özvegy a két éves Istvánt nála (és a feleségénél)³⁹ hagyja, úgy a saját gyermekükként nevelik fel, és az egész vagyonukat is rá fogják testálni.⁴⁰ Orosz Mária ebbe nem egyezett bele, mert ő a jól értesült osztóbírák szerint az örökrészt kívánja megszerezni, és „így az árva torkát felmetszeni, hogy a fiúnak kiadott jussával az első urától maradt Regéczkén lévő két leányit segíthesse, aki is egyik férjnél vagyon, az másik pedig férjhez menendő.” A konfliktus miatt az örökösök a földesúrhoz fordultak, akinek a képviselője, Sinay Miklós, a város elöljárói által készített osztálylevelet hagyta jóvá.⁴¹

³⁴ Körülbelül 8 és fél magyar hold.

³⁵ Kőház, szilvás, kisház, kamara, istálló, színke (fás szín) és egy ócska hizlaló összesen 400 forint, csűr 120, pince 30, két szőlő (Mocsolya, Hurka) 80, borsajtó 14 forint, két rossz kerék, ócska borona és lánc 12 forint.

³⁶ A bútorokat és az egyéb ingóságokat ugyancsak három részre osztották, az osztálylevél az özvegynek jutó harmadrészt sorolta fel: ócska vasszerpenyő, két fűrő, fejsze, ortókapa, gyaló (gyalu), kés, rossz laposkapa, vagdaló, húzóvas, metszőkés, ócska szántóvas, faragó, hitvány zsák, két tekenő, sarló, bicska; kád, négy hordó, két fatányér, három cserépkorsó; nyoszolya, záros láda, fogas, karosszék; derékalj, párna, két hitvány abrosz és két hitvány lepedő.

³⁷ Az osztálylevélben ez az összeg szerepel, ám ha a levonásokat pontosan számoljuk ki, 132 forintot kapunk.

³⁸ MNL BAZML IV.1.b 4.dob. 26.fasc.

³⁹ Andrejkovits Anna régi hejcei családból származott, apjának negyed telke és szőlői voltak.

⁴⁰ Sinay Miklós, a kassai püspökség fiskálisa 1820 decemberében jelentést készített, melyben megemlítette, hogy Minczenszki András a bírák és ő előtte Istvánt örökbefogadott fiává és egyébiránt édes testvérévé nyilvánította.

⁴¹ MNL BAZML IV.1.b 4.dob. 26.fasc.

Az osztályt Minczenszki András kezdeményezte, őt az atyai és az anyai örökség: a negyed jobbágytelek (ami nem szerepelt a felosztható vagyon között) és a szőlők átvétele motiválta, és a két éves mostohatestvére iránti gesztusával, amiben talán az érzelmi kötődése és a gondoskodása is megnyilvánult, az örökösét kívánta biztosítani (a szövegben hangsúlyos motívum Minczenszki gyermektelensége). Az erkölcsi és a hatalmi kontrollt ellátó hejcei eljárók és az egyházi uradalom számára⁴² is a rendezett, a gazdálkodás folyamatosságát biztosító örökösödés, emellett a kiskorú árva törvényes jussának védelme volt fontos, arra, hogy a megözvegyült, a jobbágytelket és a szőlőket is elvesztő, morálisan megbélyegzett anyára milyen sors várt, lényegesen kevesebb figyelem jutott (a tőke 6%-os kamata, évi 7 forint aligha volt elegendő a megélhetéshez).

Az osztálylevél a jövőre vonatkozó szándékokat és akaratokat tartalmazott, ám ezeket megannyi váratlan sorseseemény akadályozhatta meg vagy terelhetette más irányba. Az 1831-es kolerajárványnak Minczenszki András (augusztus 15-én), a felesége (egy nappal korábban) és Minczenszki István is áldozatul esett (ő augusztus 18-án). András a halála napján, miután a plébános az utolsó kenetet feladta, a főbíró, két tanú és a jegyző előtt, „tökéletes józan éssen lévén, egy két világos szavakkal” végrendelkezett: az általa szerzett Németszeri szőlőt a Templomra, minden más „jóságát” Istvánra (a „testvér-öccsére”)⁴³ hagyta, ha pedig ő is meghal (mivel ugyanabban a „nyavalyában” szenved), az „egész jószága” Minczenszki József atyafiára marad.⁴⁴

Minczenszki András, a katolikus egyház kurátora, élete utolsó cselekedeteként végrendelkezett („midőn észrevette, hogy igen rövid idő alatt a senkinek nem kedvező kegyetlen halálnak tüstént prédája lesz”), s e végső gesztusában is talán a tulajdonáról szabadon döntő gazda öntudata fejeződött ki. Régi szokást követve nem feledkezett meg az egyházáról (a lelki üdvösségéhez egy szőlőt elegendőnek tartott), ám nyilvánvalóvá tette (és az alkalom ennek különös hangsúlyt adott), hogy a jószágait nem a földesúrra, hanem az oldalági rokonaira kívánja hagyni. (Az sem valószínű, hogy a halálos ágyán a Hármaskönyv deficiens jobbágyra vonatkozó szöveghelyét próbálta felidézni.) De érvényesülhetett-e az örökhagyó joga a földesúr jogával szemben, miféle szokásjog élt a korabeli Hejccén, és hogyan kezelték a hátramaradt javakat? A végrendelet végrehajtásának nyomon követése ezekre a kérdésekre adhat választ.

A város elöljárói az ingó és ingatlan vagyont lajstromba vették és lepecsételték, melynek „helyes” örökléséről Sinay Miklós fiskális 1831. szeptember elején a felügyeletet ellátó Luby Imre királyi ügyigazgatónak tett jelentést.⁴⁵ Minczenszki András szóbeli végrendelete formailag érvényes (öt tanú előtt készült⁴⁶), a tartalma viszont

⁴² Sinay Miklós említett jelentésében arra is kitért, hogy 1820-ban jelen volt a hejcei Szent István ünnepen, és „az uradalmi italmérésben a bűnbocsánat alkalmával a versengő fiatalok közt szokás szerint gyakran előforduló zavargásokat és kakaskodásokat a teljes éberséggel akadályoztam.”

⁴³ Az örökbefogadás eszerint nem valósult meg. (Vö. 40. jegyzet.)

⁴⁴ József az unokaöccse, az apja testvérének a fia volt. MNL BAZML IV.1.b 4.dob. 26.fasc.

⁴⁵ Cseh István megyés püspök 1831. június 4-én halt meg, utódját, Palugyay Imrét 1832 februárjában nevezték ki.

⁴⁶ Cseh András főbíró, Petránzky György, ifjabb Andrejkovits András és Cseh Pál tanúk, Magyar István jegyző.

érvénytelen. Az 1820-ban neki jutó apai és anyai örökségről (437 forintról) ugyanis nem dönthetett, mivel az ösivé vált, és Werbőczy törvénykönyve alapján a földesúrra háramlik. István örökrésze (122 forint), mivel nem végrendekezett, szintén az uradalommal illeti, csakúgy, mint a szerzeményi vagyon fele, amit az árveréssel történő eladás után lehet meghatározni.⁴⁷

Sinay Miklósnak a családról is voltak ismeretei. Minczenszki György hajdanán ifjú és nőtlen emberként, örökség nélkül telepedett Zboróról Hejcére, az uradalom kerülője lett, szőlőket telepített, és mindent, amit maga után hagyott, az első feleségével szerezte.⁴⁸ József, az örökös, szintén zborói származású, állandó lakhellyel nem rendelkező kiszolgált katona, csupán 1831 elejétől élt az örökhagyónál házi szolgálóként, és az ősi vagyonra nem tarthat igényt.⁴⁹

Az uradalom ügyése egy hónap múlva (október 4-én) újabb levélben tájékoztatta Luby Imrét a szóban forgó vagyonról. Minczenszki András két szőlőt szerzett (a Németszerit és a Kerekszőlőt), borházat épített, az istállót és a kocsiszínt felújította, a házat vakolta és az új lakórészt a feleségével együtt rendezte be. A halála után az ingóságokat „az elrablás és az elidegenítés” fenyegette (az állítólagos örökös, Minczenszki József részéről, akit némelyek „helytelen tanácsokkal láttak el”), ezért azokat a szőlőkkel együtt⁵⁰ szeptember 27-én és 28-án nyilvános árverésen eladta. Sinay Miklós javasolta továbbá, hogy a lakóházat és a gazdasági épületeket a negyed telekkel együtt árverezzék el (ezáltal a vagyon értékét növelni lehet), és a zsellérek is licitálhatnak, akik közül többen alkalmasak a köz- és az úrbéri terhek viselésére, s az életük „a jobbagyi státuszba emelkedés révén jobbá válhatnak.”⁵¹

Az elárverezett vagyonról és az azt terhelő adósságokról pontos kimutatás készült, miként arról is, milyen arányban kívánt abból a földesúr (az egyház) részesedni. Az örökség becsértéke 1775 forint volt, amit az árverésen 1960 forintért sikerült értéke-

⁴⁷ A Hármaskönyv szerint ha a paraszt örökös és utód nélkül hal meg, ingó vagyonáról szabadon rendelkezhet, de ha örökségei ősieik, a földesúrra háramlanak. Szerzett vagyonának fele a földesúrnak, fele a végrendeletben megjelöltnek jut, s ha nem végrendelezik, akkor az összes ingósága és ingatlana a földesurat illeti. (III. rész 30. cím.) Tárkány Szűcs 1961: 255.

⁴⁸ Az egri püspökség jövedelmeinek 1799-es összeírásában Minczenszki György nációját (Hungarus) és vallását (református) is feltüntették, és házas zselléreként fél belső telekkel, 3 kapás szőlővel és egy tehénnel rendelkezett. Az 1810-es évek elején, egy újabb összeírás szerint, negyed (úrbéri) telkes gazda, és 5 és fél kapás szőlője is volt. E néhány adat a két generáció mobilitási lehetőségeire utal. A mezővárosba telepedő György számára ennek csatornája a püspöki birtok, jövedelmét szőlőtelepítéssel növeli, reformátusként katolikus feleséget választ, és feltehetően a szolgálataiért kap negyed telket, ezáltal a telkes gazdák közé emelkedik. András fia újabb szőlőket szerez, egy tősgyökeres gazda lányát veszi feleségül, presztízst és státusát az egyházi (kuratori) tisztség erősíti (a hagyatéka alapján buzgó katolikus: vallásos témájú képek, feszület Máriaival). Cselédet tart, és a tekintélyes mennyiségű és változatos összetételű (ingatlanokból, állatokból, terményből, szerszámokból, bútorközből, háztartási eszközökből, ruházatból és ágyneműből álló) vagyonának becsértéke (1775 forint) csaknem háromszorosa az apjének. MNL BAZML VII.1.c 92.dob. Hejce 1813–1861.; Kovács (szerk.) 2003: 234–235.

⁴⁹ MNL BAZML IV.1.b 4.dob. 26.fasc.

⁵⁰ A templomra hagyott Németszeri szőlő kivételével.

⁵¹ MNL BAZML IV.1.b 4.dob. 26.fasc.

síteni⁵² (igaz, a vevők ebből egyelőre csak 789 forintot fizettek ki).⁵³ Ezt a summát a földesurat illető ősi örökség (437 és 122 forint), a neki adományozott szőlő (200 forint), a hejcei katolikus egyház kintlévőségei (488 forint),⁵⁴ a parókusnak járó temetési költség (26 forint), Minczenszki szolgájának elmaradt bére (10 forint)⁵⁵ és egyéb restanciák (271 forint),⁵⁶ összesen 1554 forint terhelte, így az 1960 forintból mindössze 406 forint maradt. Ennek, mint szerzett vagyonnak, már csak a fele illette a földesurat, vagyis Minczenszki József 203 forintra tarthatott igényt.⁵⁷

Ő azonban ennyivel nem érte be. Az örökösödés úriszéki tárgyalását kérte (eredménytelenül), a vármegyéhez és a királyi ügyek igazgatójához fordult, és az utóbbi előterjesztését, amit az uralkodó hagyott jóvá (a szerzett vagyon másik fele is megilletti, azaz 203 forinttal többet kaphat), öntudatosan visszautasította.⁵⁸ A vármegye deputációt küldött ki (Domonkos Sámuel főszolgabíró és Olasz János tiszti ügyész), akik hosszas vizsgálódás után, 1833 márciusában hoztak határozatot: az uradalom képviselője a vagyont törvényes bizonyság nélkül íratta össze, és a megszokott előzetes kihirdetés nélkül adta el, a testáló után maradt dokumentumokat lefoglaltatta (ami a küldöttek tájékozódását is nehezítette).⁵⁹ Noha igaz – folytatódik az érvelés –, hogy a Hármaskönyv szerint az utód nélküli paraszt az ősi (az elődei által használt) ingatlanról nem végrendelkezhet, ám a földesúr „minden törvényes rend és forma nélkül” az egész vagyont (az ingóságokat, a termést, az állatokat – aminek a testálását semmi sem tiltja) a „maga hatalmával” lefoglalta, eladta és Minczenszki Józsefet „ínséggel szorongatja.” Ezért a bepanaszolt az „egész massának a visszaállítására és a terhek törvé-

⁵² Az összegben szerepel a ház (500 forint), a borház (70 forint), a csűr (60 forint) és a kerti fák (16 forint) becsértéke. Ezeket 1831 decemberében próbálták elárverezni, időközben azonban a kassai prefektúrás a kültelket az egyik parasztgazdának engedte át, ezért az eladás a becsértéken sem valósulhatott meg. Sárjai János zsellér és bérlő 552 forintot ajánlott, amit két év alatt fizetett volna ki. Látható, hogy az ingóságok értéke lényegesen meghaladta az ingatlanokét.

⁵³ A két napig tartó árverésen körülbelül 40-50 fő vett részt, volt, aki csupán egy szoknyát és egy derékra valót szerzett be, a plébános viszont cseréptalakat, tányérokat, palackokat, 9 párnát, 8 zsákot, 38 rőf vásznat és egy új vászonlepedőt, egy kést és egy sőtörő kézi malmot, a jegyző egy vasserpenyőt, egy veres rámajú tükröt és egy ládácskát vásárolt. Néhány asszony a zálogba adott ágyneműket váltotta ki, egy „kis árva leány” két hitvány párnahajat és két viseltes inget térítés nélkül kapott meg. Voltak tételek (4 rőf új patyolat, ujjas lajbi), melyeket „elsikkasztották vagy nem találtak meg.”

⁵⁴ Ennek nagy részét a Minczenszki által hitelben kiadott gabona tette ki.

⁵⁵ Sinay Miklós szerint a szolgáló Minczenszki András halála után a hagyatékot nemhogy őrizte, „de még pusztította”, és a felügyeletére bízott javakat engedte elcserélni. Ennek ellenére, „bár a fizetést meg sem érdemelné”, a 10 forint kiutalását engedélyezte.

⁵⁶ Például a tor költsége (37 forint – ezt is az elhunyt állta), a földesúr kasszájába 35 forint, legelőbér (5 forint), a bacsónak túróért 27 forint, a bírák által a licitáció alkalmával megivott 20 icce bor (4 forint).

⁵⁷ MNL BAZML IV.1.b 4.dob. 26.fasc.

⁵⁸ Ezt az uradalom sem fogadta el.

⁵⁹ Magyar István, a mezőváros jegyzője, 1832 novemberében arról tájékoztatta a főszolgabíró, hogy az eladott jószágokról tanúskodó írásokat a helybeli tiszttartó, „erővel mintegy”, átvette. „En ugyan nem akartam által adni, mivel ha ezek elvesznek, nem fog tudni mivel előállni a pereskedő örökös. De a főtisztelendő úr és az Ingenieur úr javaslására előtők által adtam az írásokat a tiszttartó úrnak.”

nyes és valóságos kitapogatása és a vagyonból való lehúzása mellett, a panaszolkodó részére történő kiadására köteleztethetik.”⁶⁰

Mindez aligha volt több elvi állásfoglalásnál. A mobiliákat már elárverezték, egy részüknek „nyoma veszett”, a Hurka nevű szőlőt, valamint búzát, rozsot, veteményeket és 17 ócska hordót (összesen 46 forintért) maga az örökös vett meg, és az erről tanúskodó írásként az uradalmi adminisztrációhoz kerültek. Puky Antal főjegyző 1834 decemberében még elrendelte, hogy a megyei ügyész „intesse meg” a földesurat úriszék tartására, azért, hogy Minczenszki József „ígazságos követeléséhez” juthasson. Ám annak, hogy az elfoglalt kassai püspök erre bármiképpen reagált volna, a fennmaradt források között nincsen nyoma.⁶¹

EGY ALSÓREGMECI JOBBÁGYTELEK NYOMÁBAN

Az Abaúj vármegyében különös intenzitással pusztító kolera Alsóregmecen is hosszan tartó konfliktusokhoz vezetett. Csisnyai János féltelkes jobbágy 1831 tavaszán halt meg, családjában második felesége, valamint az első házasságából származó árvák, Mihály (16 év körüli „legény”) és János („még haszonvehetetlen gyermek”) maradt.⁶² Az özvegy a halálestet után a telket a fiúk nagybátyjának (anyjuk testvérének), a szomszédos Bózsván lakó Leskó Ádámnak adta át használatra, mivel művelésére „tehetetlenek” voltak. Erről egy 1832 januárjában készült, a község főbírája, törvénybírája és hitesei által megerősített bizonyáglevél tanúskodik, melyben Leskó „Csisnyai János után maradt vagyonba akarván magát helyezettetni”, a megyét és a földesurat illető terhek (a robot) teljesítését, valamint a kisebbik fiú „maga mellett tartását” vállalta.⁶³

Az előjáróság néhány hónappal később (1832. október 23-án) özvegy Petró Jánosné kérésére⁶⁴ becslevelet készített a telekről és minden hozzá tartozó építményről és ingóságról, melyet „magához vévén helyben lakos Leskó Ádám úgy, mint törzsökös gazda lészen azon a telken.” Az értékbecslés az eladás céljából készült: egy 1833. február 14-én kelt quietantia (nyugtatóvány) szerint Leskó a „ház árába” (előlegként) 50 forintot, a neki tartozó Timkó György és Husotzki Mihály 25-25 forintot fizetett az árváknak.⁶⁵ Néhány héttel később, március 24-én ifjabb Petró Mihály elismerte,⁶⁶ hogy Leskó Ádám az atyjuktól maradt házat 310 forintért megvette, neki az összeg felét

⁶⁰ A szolgabíró azt is szóvá tette, hogy az elhunyt kurátor által a lakosoknak kölcsönzött gabona ára vajon miért az örökös terheli (annak beszédese az egyház feladata lenne). MNL BAZML IV.1.b 4.dob. 26.fasc.

⁶¹ MNL BAZML IV.1.b 4.dob. 26.fasc.

⁶² Dercsényi Jánosné, Kazinczy Julianna földesasszony birtokának haszonbérelője, Strausz Jacob minősítette így a fiúkat.

⁶³ MNL BAZML IV. 391.a. Abaúj vármegye törvényszékének iratai. 1850. 791.

⁶⁴ Csisnyai János özvegye a forrásokban rendre ezen a néven szerepel. (Petró János talán az első férje volt.)

⁶⁵ Az irat „hitelesítői” a főbíró, a törvénybíró (Timkó György) és a hitesei voltak, a nevüket azonban más jegyezte fel, és a kezük vonása (X) is hiányzott.

⁶⁶ Az 1830-as években keletkezett iratok egy részében az árvák (Mihály és János) Petró vezetéknévvel szerepelnek.

(155 forintot) az utolsó krajcárig kifizetett, ezért a továbbiakban semmiféle követelése sem lehet.⁶⁷ (Arról ugyancsak elismervények készültek, hogy Leskó 1832 januárjában Strausz Jacob árendátornak 43 forintot, özvegy Petró Jánosnénak 15 forintot, porcióba 7 forintot,⁶⁸ majd évekkel később, 1841 decemberében Petró Jánosnak „ezen telek árából” 15 forintot fizetett.)⁶⁹

Hogy Leskó Ádám kitől mit vett meg, az adatokból nem teljesen egyértelmű, a telek mindenestre a használatába került, és 1837 márciusában panasszal fordult Rátkay Pál szolgabíróhoz: a Csisnyai fiúk a telek bírásában „mindenkor háborgatják”, holott az ő kérésükre vette át, adósságaikat kifizette, és a „vármegyének úgy a földesuraságnak robotjait örömet és hiven kívántam” végezni. Leskó nem a telek vagy a ház megvételére, hanem az úrbéri terhek teljesítésére és a fiúk tartozásainak kiegyenlítésére hivatkozott, és nem volt biztos a korábbi megállapodás érvényét illetően, ugyanis a szolgabíró „bölcs rendelkezését” kérte arról, hogy „örökös urbarialis gazda maradhatok é azon a telken avagy sem.” A szolgabíró határozottan foglalt állást. Leskó Ádám 1832-ben Csisnyai János telkét megvette, és Mihály, miként a nyugták tanúsítják, az őt illető részt (a 155 forintot) megkapta, ezért követelése nem lehet. A kisebbik fiút viszont vállalása szerint a telken tartani köteles, ám ha vele is megegyezik, akkor a telekben való megerősítéséért a földesúrhoz folyamodhat.⁷⁰

Az ügy az írásos nyomok szerint 1842-ben folytatódott, amikor Csisnyai János fia a vármegyéhez fordultak: miután árván maradtak, az atyjuk telkét, hogy az ne kerüljön idegen kézre („megvevése nélkül, míglen felnövünk”) Leskó Ádám vette át. A telek utáni terheket most már viselni tudják (Mihály meg is házasodott), ám nagybátyjuk a telek átadását megtagadta, ezért a testvérek egy bizottság és név szerint Kadas Károly alszolgabíró kiküldését kérelmezték.⁷¹

Csisnyaiék panasza a konfliktusban valamilyen módon érintett szereplőket állásfoglalásra készítette. A Budán élő Kazinczy Julianna nevében fia, Dercsenyi Károly 1842 októberében rövid nyilatkozatban erősítette meg, hogy Leskó Ádám a telekben maradhat.⁷² Lehoczky László, ugyancsak a földesasszony megbízottja, az alszolgabírónak írt bizalmas, ám határozott hangú levelében nyomatékosította az uradalom álláspontját: a Csisnyai testvérek a telket „eladták”, ezt írásos feljegyzések és nyugták igazolják, ezért Leskó birtokában kell hagyni („igazságos kéréssem teljesítését elvárva, szíves szeretettel vagyok igaz barátod.”) Rátkay Pál, egykori szolgabíró 1843-ban szintén bizalmas, „Édes Józsimnak”⁷³ címzett levélben adott tájékoztatást és módosította néhány évvel korábbi határozatát. Leskó Ádám hajdanán egy becslevéllel kereste fel, mellyel a telekre lépett, de nem derült ki belőle, hogy „örökösen avagy ideiglen

⁶⁷ Az iraton „Ifjabb Petro Mihály keze x vonása” olvasható, de abból úgy tűnik, hogy az nem az ő keze vonása.

⁶⁸ Hadiadó.

⁶⁹ MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

⁷⁰ MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

⁷¹ MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

⁷² A mindössze háromsoros szöveg Rátkay Pál szolgabíró 1837-es határozatát tartalmazó iraton olvasható.

⁷³ Hericz József alsóregmeci birtokosról és táblabíróról van szó.

használatba hagyatott vagy adatott neki, az én akkori rendeletemre nem lehet építeni, hanem Leskó irományaiból és az akkori bírák vallomásai után a telek mibenlétét ki lehet puhatolni.”⁷⁴

Alsóregmec elöljárói⁷⁵ 1843 februárjában bizonságlevelet adtak ki a tíz évvel korábban történekről. Leskó mint az árván maradt gyermekek tutora és mint nagybátyjuk szállt a telekre („míglén felnőnek”), a hozzá tartozó épületek és ingóságok⁷⁶ értékét felbecsülték, de a telek „eladásáról, annál inkább megvevéséről, akár legyen az írásbeli, akár szóbeli kötelezvény, soha sem hallottunk, sem nem tudunk.” A telek ezért az árvákat illeti, ha Leskó bármilyen ezzel ellentétes kötelezvényt mutatna, arra „csak maga, önkényesen iratta alá a nevünket.”⁷⁷

Az ügy kivizsgálása során az egykori megállapodásokat koramizáló (hitelesítő) tanúk is vallomást tettek.⁷⁸ Leskó Ádám az átvett telket megbecsültette, de a nevük aláírásával ellátott kötelezvényről (melyben a fiúk nagybátyja a telek utáni terheket magára vállalta) mit sem tudnak, és annak ellent mondanak.⁷⁹

Kádas Károly alszolgabíró a megismert információk alapján 1844 novemberében alapos jelentést készítet a vármegyének. Leskó Ádám a telket használatra vette át, majd „a maga kezeire kívánta játszani”, és a megvételét semmilyen hiteles irománnyal sem tudja bizonyítani. (Az 1832. október 23-án kelt becslevelet Molnár József jegyző adta ki („msk”),⁸⁰ holott akkor még nem ő volt a falu jegyzője.) Azt azonban a Csisnyai árvák is elismerték, hogy nagybátyjuk Mihálynak (részint az „adósságába”) 120 forintot, az özvegynek és Jánosnak 15-15 forintot, ezenkívül a földesúrnak 43 forintot és porcióba 7 forintot fizetett,⁸¹ bár a bírák vallomása szerint Alsóregmecen egy fél telek, a hozzá tartozó épületekkel, gazdasági eszközökkel és két ökörrrel 300 forintnál is többet ér.⁸² „Méltoztatik [a tisztelt vármegye] ebből által látni, minő igaza van Leskó Ádámnak a kérdésben lévő telekhez”, mégis, mivel a földesúr őt kívánja a telken meghagyni, és a panaszosok „az előttünk tett nyilatkozatuk szerint nem annyira a telekhez jutni, mint annak értékét megkapni óhajtanák”,⁸³ amennyiben Leskó a hátalékot kifizeti, a telek birtokában maradhatna.⁸⁴

⁷⁴ MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

⁷⁵ Póts István bíró, Hornyák János törvénybíró, Leskó József, Irinkó György, Hornyák György és Leskó Mihály hitesek.

⁷⁶ 2 ökör, 1 szekér, 1 eke, 1 lántz, 1 fejsze, 1 szánka, 2 borona, 1 kapa.

⁷⁷ MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

⁷⁸ Rusznyák Mihály, Leskó Mihály és Hornyák György.

⁷⁹ MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

⁸⁰ Maga saját kezével.

⁸¹ A jelentés arra is kitért, hogy Leskó Ádám a bíránál további 50 forintot tett le a Csisnyai fiúk számára, amit „Strausz Jacob árendátor meghagyásából egy bányácskai embernek adtak ki kamatra, de annak semmije sincs, mely 50 forint a rendezkedő árendáson megveendő”. Ez arra a gyakorlatra emlékeztet, hogy az árvavagyont elárverezték, a befolyt pénzt a jobbágyoknak kölcsönözték, és a kamatot az árvák tartására fordították. A pénz kihelyezését (ami számtalan visszaélésre adhatott lehetőséget) általában a gyámok, ezúttal az árendátor felügyelte. Kállay 1985: 399–401.

⁸² Az 1 pár ökör értéke önmagában 135 forint.

⁸³ Ennek a nyilatkozatnak a forrásokban nincs nyoma.

⁸⁴ MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

Leskó Ádám, úgy tűnik, elfogadta a szolgabíró javaslatát (bár a forrásokat most már még nagyobb óvatossággal kell felhasználnunk). Csisnyai János negyed telkét ugyanis 1845 szeptemberében 110 váltóforintért „megvette” (az adósságába korábban adott 83 forintot „bele nem számolván”), és a bizonyáglevelet Kassán Kádas Károly is megerősítette.⁸⁵

Nem Leskó Ádám volt azonban az egyetlen, akinek az ifjabb Csisnyai fiú a telekrészt eladta. Még 1842. október 10-én ugyanis megállapodott a testvérével, hogy a negyed telkét (a szántókkal és a kaszálókkal) 205 forintért átengedi, a leendő úrbéri terheket is Mihálynak kell viselnie. Mivel azonban a telket egyelőre („míg mi árvák felnövünk”) Leskó Ádám használja, János öt forint előpénzt vett át, és a megkötött „örökvallásban” különös módon azt is vállalta, hogy a neki járó summa és az előleg Hornyák Mihály özvegyének „pénze leend.”⁸⁶

A kérdéses jobbágyletek sorsa Kádas Károly vizsgálata után sem jutott nyugvópontra, ezért a vármegye úriszék tartását rendelte el. A szembenálló felek ezt megelőzően az új földesúrnak címzett levélben foglalták össze álláspontjukat.⁸⁷ Csisnyai Mihály szerint (akinek időközben gyermeke született) kétséget sem szenved, hogy az édesapjuk „ösi” telke, mint saját tulajdon, őket (az örökösöket) illeti, gyámjuk, Leskó Ádám (aki Bózsván lakó csordásként „minden nélkül jött gazdálkodni”) az ingó javakért és nem a telekért fizetett, de még így is az adósuk maradt. (Nagybátyjuk a telek használatáért vállalta az eltartásukat, de ezt sem teljesítette.)⁸⁸ A panaszos egyúttal reményét fejezte ki, hogy az uraság „szívén hordja az árvák sorsát, [viszont] a volt Földes uraim hibásak, hogy a Törvény parancsolatja szerint nem pártoltak minket.” Leskó Ádámnak egészen más érvei voltak. Csisnyai János halála után az árvák és a mostohaanyjuk (akinek a gyámsága alatt éltek) „unszolták” az épületek és az ingóságok becsár szerinti megvételére, és a fél telket a földesúr kegyelméből nyerte, és az árendátor (Strausz Jacob) jóváhagyásával vette át. („A telki állományokról azon időben a jobbágyság nem rendelkezett.”) Leskó azt sem mulasztotta el megemlíteni, hogy előbb Mihály, majd János telekilletőségét fizette ki.⁸⁹

Leskó Ádám szorgalmazására a haszonbérlő is írásba foglalta a történeteket. A volt csordás szempontjait ismételte meg, ám a telekügy egy eddig ismeretlen epizódját is megemlítette. Csisnyai Mihály „békétlenkedése” 1837-ben kezdődött, amikor Hericz József birtokos féltelmes jobbágynak, Hornyák Mihálynak a lányát vette feleségül. Ekkor ugyanis a földesúr Hornyákék telkét elvette, és Ragyák János zsellérének adta át

⁸⁵ A másolatban fennmaradt irat még azt tartalmazza, hogy Leskó „a bírák jelenlétében” Csisnyai Jánosnak három alkalommal 25, 27 és 10 forintot fizetett. MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

⁸⁶ Hornyák Csisnyai Mihály feleségének az apja volt. Ezen az iraton a falu pecsétje, a bíró, a törvénybíró, valamint azoknak a hiteseknek (Husotzki Mihálynak és Timkó Jánosnak) a „keze vonása” (X) szerepel, akik a Csisnyai János és Leskó Ádám közötti (1845-ös) tranzakciót is hitelesítették. MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

⁸⁷ Kazinczy Julianna 1844-ben meghalt és az alsóregmeci birtokrész öccse, József tulajdonába került.

⁸⁸ Csisnyai Mihály azt állította, hogy a falu ládájában őrzött becslevelet is Leskó lopta el.

⁸⁹ MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

(„hogy és miképpen, az reám nem tartozik, de ez köztudomásra van a helységben”), aminek a következtében Csisnyai illetőség nélkül maradt.⁹⁰

Az úriszék Kassán ült össze és 1846. szeptember 11-én hozott döntést.⁹¹ Leskó Ádám az árvák ingóságait, vagyis az őket illető örökséget, de nem a földesúri rendelkezéstől függő telki állomány használatát szerezte meg 310 váltóforintért, azt a földesúr engedelmével vette birtokába.⁹² Csisnyai Mihály az ingóságok becsárából 155 forintot kapott (akinek az alaptalan keresetét a szolgabíró 1837-ben már elutasította), és János, Leskóval 1845-ben egyezsége lépven, szintén minden lehető követeléséről lemondott. (A fivérek által kötött örökvallás, mivel a „törvény által kívánt tulajdonságokat” nélkülözi, és a földesúr sem hagyta jóvá, érvénytelen.) Mindebből következően Leskó Ádám a szerzett ingóságok és a telki állomány „használatában és békeséges birtokában” maradhat. Az idősebb fiú a megyei törvényszéken keresett jogorvoslatot, aminek az eredményéről azonban a peres iratok nem tartalmaznak információkat.⁹³

ÖSSZEGZÉS

Az örökösödést évszázadokon keresztül a szokásjog szabályozta, a Hármaskönyv erre vonatkozó paragrafusai a rendi-jogi státusokat erősítették meg. Werbőczy a nemesség esetében az ősi vagyon fiági öröklését rögzítette (a vásárolt birtokról szabadon rendelkezhet), a szabad királyi városok polgárainak örökösödését kiváltságlevelek vagy státutumok szabályozták (a Tripartitum csupán az örökségbe lépés és az az ellen tiltakozás formáit határozta meg), míg a jobbágy (a „paraszt”), akinek ugyancsak ősi és szerzeményi jóságai vannak, ingó és ingatlan vagyonából a fiúk és a hajadon lányok egyenlő joggal örökölnek, és a közszerzeményben a feleség is „részessé és osztályossá” válik.⁹⁴

A jobbágyok örökösödése, valamint a telki haszonvételek adásvétele a reformkori országgyűléseken is napirendre került. Az 1836-ban elfogadott törvény szerint a teljes szerzett (ingó és ingatlan) vagyonukról szabadon végrendelkezhetnek,⁹⁵ és lehetővé

⁹⁰ Strausz Jacob szavai szerint Hericz József táblabíró (akit, mint láttuk, Rátkay Pál szolgabíró 1837-ben bizalmasan tájékoztatott a telekügyről) azért büntette meg a jobbágyát kibecsüléssel, mert neki nem tetsző házasságot kötött. (Az árendás egyébként idősebb Csisnyai Jánost „köztudomásra gyámoltalan embernek” nevezte, ami értelmileg gyengét, ügyefogyottat jelenthet.) MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

⁹¹ Tagjai Knézsik József, Fáy Ábrahám és Kerepessy György táblabírák, Kádas Károly szolgabíró, Jászay József esküdt, Czuka György tisztí alügyész, valamint Kazinczy József.

⁹² Az nem derült ki, hogy Leskó vajon miért fizetett a mostohaanyának és az árendásnak 15, illetve 43 forintot (az utóbbinak talán azért, hogy az érdekeit a földesasszonynál képviselje).

⁹³ MNL BAZML IV. 391.a. 1850. 791.

⁹⁴ Werbőczy hangsúlyozta, hogy ezen nem azt kell érteni, hogy az „örökséget [haereditas], melyet a paraszt valakinek hagyott vagy eladott, a földesúrtól örökös joggal el lehetne idegeníteni, mert a parasztnak földesura földében, azok örökségére nézve a munka bérén és jutalmán kívül, semmi joga sincs, hanem az egész föld tulajdona a földesurat illeti”, továbbá miként a „jobbágyok állapota, úgy a törvényes szokás is sokféle, melyet a helyek régi gyakorlatához képest kell megtartani.” III. rész 30. cím.

⁹⁵ 1836. évi IX. tc. A Hármaskönyv azt rögzítette, hogy a szerzett vagyon fele a földesurat illeti.

vált a telki haszonvételek adásvétele, ami a földesúr beleegyezésével és a szerződés jegyzőkönyvbe iktatásával volt érvényes. A szóban kötött egyezségeket tehát az írásba foglalt és jogbiztonságot nyújtó megállapodásokkal kívánták felváltani.⁹⁶ 1840-ben az ősi és a végrendelet nélkül hátrahagyott szerzeményeket illetően is az osztályos, a fiúk és a lányok egyenlő örökösödését kodifikálták (minden ezzel ellentétes szokás vagy helybeli szabály „eltöröltetik”), a házastársak a közszerzeményeket és a házasság előtt szerzett jószágokat viszonyosan öröklik, és a gyermekek nélkül meghalt jobbágyságok javait (a földesurat megelőzően) az oldalági rokonok kapják meg.⁹⁷ A reformkori törvények tehát a jobbágyi tulajdont és a birtokképeséget kívánták erősíteni,⁹⁸ továbbá a partikuláris szokásjogot felváltó egységes joggyakorlatot megteremteni, ugyanakkor az ősiséget tartották fenn.

A bemutatott családtörténetek az örökösödés jogi szabályozásától és az ideológiáktól eltérő mindennapi gyakorlatait szemléltetik. Az alsómeccenzzé Pöhm Simon, mihelyst nagykorúvá vált, a teljes örökségéhez akart peres úton hozzájutni. A katolikus német polgárcsaládban (feltehetően nem csak a Pöhm családban) a vagyon (az ingatlan, a műhely) átörökítésének jól bevált gyakorlatai voltak: a testvérek vagy a mostoha szülők – gyerekek közötti tranzakciók (az örökségrész eladása/vétele) biztosította a termelés folytonosságát; az özvegy nőket pedig a közszerzemény és a haszonélvezet védelmezte, és a céhes szokásjog ösztönözte az újraházasodásra (a férjük halála után folytatták a mesterséget, amit nyilvánvalóan megkönnyített, ha ismét szakmabelit választottak).⁹⁹ Ez viszont az önállósodni kívánó fiú érdekeit sértette. A perben megfogalmazott érveknek emocionális árnyalatai is voltak: Pöhm Simon szerint a „lelkiismeretlen” és „szívtelen” anya nem tud önállóan megélni (és már korábban is ő segítette), míg Pöhm Katalin, miként állította, a fiáról és a beteg férjéről is odaadón gondoskodott, és igenis megáll a saját lábán.

A Duliczky-örökség ügye Göncön az apa, a mostohaanya és az árvák, valamint a földesúr és a tanács relációjában bonyolódott. A szabadalmas mezővárosban a telekrendszer fellazulása nyomán megszilárduló (és a szőlőtermeléssel is összefüggő) szabad ingatlanforgalom vezetett a családi konfliktushoz. Igaz, idősebb Duliczky Mihály a szegénységgel, sőt az éhhalál rémével indokolta a földek eladását, illetve elzálogosítását (a szegénységnek az ellátásra szoruló gyermekek számától vagy az árak változásától is függő fokozatai és élethelyzetről élethelyzetre változó tapasztalatai lehettek), miként az idősebb fiúk, jussuk elvesztése miatt, szintén a pauperizációra, ahogy fogalmaztak, a „nyomorult állapotban” maradásra hivatkoztak. Emellett a „gonosz mostoha” toposzt használták, és önmagukat, bár a felnőttkort már elérték, megházasodtak és az apjuk is élt, pártfogásra szoruló „szegény árvaként” azonosították. (Nem kizárt, hogy ebben a családban az idősödő mostohaanyának is, miután a második férje meg-

⁹⁶ Azokon a településeken, ahol a telkek száma nem haladta meg a 40-et, egy személy legfeljebb 1, 40-től 80 telekig 2, 80-tól 120 telekig 3 és 120 felett 4 telket vásárolhatott. 1836. évi IV. tc.

⁹⁷ 1840. évi VIII. tc.; Gyáni-Kövér 1998: 46–47.; Orosz 2010: 23–24.

⁹⁸ Az 1844. évi IV. tc. mondta ki a nemesi javak bírhatását a nem nemesek számára.

⁹⁹ A házasságokat ezért a rendies zártság jellemezte. Pöhm Katalin, nyolc évnyi özvegység után, a Gedeon hámosos nemzetség egyik tagjához ment feleségül, a fia egy Gedeon-lányt választott (és a tanácsban egy harmadik Gedeon ítélkezett a konfliktusukban).

halt és egy munkaképtelen gyermekkel maradt, a mostohasors jutott osztályrészül.) A gönci tanácsnak a puszta eladásával (a tulajdonnal való szabad rendelkezéssel) szemben nem volt kifogása, míg az uradalmi tisztek az árvák feletti gyámkodásra és a javak átörökítésének ellenőrzésére, mint a földesúri hatalom eszközére tartottak igényt, ám a döntéshozatal bürokratikus útvesztői miatt az ügy rendezésére túl hamar senki sem számíthatott.

Hejcén, utódok hiányában, az örökségre vágyó földesúr lépett elő főszereplővé. A fiskális a Hármaskönyvre hivatkozott, ám azt rugalmasan alkalmazta: a végrendelező jobbágy szabad akaratát nem fogadta el, a helyi gazdatisztek pedig a végrehajtás során a püspöki uradalom által biztosított tekintély és az erő jogával éltek (bár a hagyaték egy részének „elkallódását” nem tudták megakadályozni), amit a „törvényes rend” felett örökdő vármegye próbált ellensúlyozni.

Az alsóregmeci szövevényes telekügy kapcsán elsőként a források (nemcsak a történész, hanem a kortársak számára) „bizonyító erejét” kell felvetnünk. A kérdés az, hogy a telek értékét felbecslő vagy a ház és az ingóságok adásvételét igazoló és más hasonló dokumentumokat vajon mi hitelesíthette Regmecen az 1830-as években: az aláírók „keze vonása (X)”¹⁰⁰, az előjárók neve (X nélkül) és a falu pecsétje, az „előtünk” (coram me) vagy az „általam adatott ki m.s.k.” formulák, esetleg a tanúk szóbeli visszaemlékezése? Mindegyik előfordult az iratokon, melyekkel szemben később kételyek fogalmazódtak meg: a koramizálók nem emlékeztek arra, hogy bármilyen adásvételt vagy kötelezvényt aláírtak volna, az egyiken a jegyző szerepelt tévesen, ugyanazok a tanúk ellentétes tartalmú megállapodásokat hitelesítettek, az pedig fel sem merült, hogy a Csisnyai fiúkat ki és miért keresztelte át több ízben Petrónak. Mindez arra utal, hogy az alig száz fős abaúji faluban (a Kazinczyak rezidenciáján) az írástudatlan parasztok között, akik a nevüket sem tudták leírni, a szóbeli megállapodások szokása maradt meg¹⁰¹ (előfordult, hogy olyan dokumentumokat „írtak alá”, melynek nem ismerték a tartalmát), és ebben a kulturális-kommunikációs közegben a néhány írástudó olykor visszaélhetett e tudás kiváltságával. A Kassán tanácskozó úri-szék számára pedig az az írás volt bizonyító erejű, mely a földesúr érdekeit szolgálta (a Csisnyai fiúk „írott oklevelek ellen tett gyanúsításai, melyeket össz tetteikkel kellőleg megczáfoltak, figyelmet sem érdemelnek.”)

Tisztázatlan volt az árvák és a nagybátyjuk jogviszonya is. A fiúk és a falu előjárói gyámként hivatkoztak Leskó Ádámra, aki a mostohaanyára hárította ezt a szerepet, viszont vállalta a kisebbik fiú „maga mellett tartását.” A törvényes, valamelyik rokon által gyakorolt gyámság vagy a végrendeletben megnevezett gyám hiányában a föl-

¹⁰⁰Több iraton az X-ek feltűnően szabályosak és egyformák, mintha egyetlen kéz rajzolta volna őket.

¹⁰¹Az analfabetizmus fokozatairól Tóth 1996: 70–73.

desúrnak kellett a gyámatyát kijelölnie,¹⁰² ám erre egyetlen forrás sem utal. Feltehető, hogy Alsóregmecen (is) különböző helyi gyakorlatok éltek a jobbágyok árváinak elátására, amit a rokonság összetétele és általában a lokális társadalmi hálózatok, valamint a földesúr érdekei és a falusi előjárók aktivitása alakított. Mindez Alsóregmecen úgy alakult, hogy az előbb félárvává és mostohagyermekké váló, majd teljes árvaságra jutó Csisnyai fiúk öröksége komoly veszélybe került.

Az apjuk halála után ugyanis nem tudták a földesúrnak és a megyének járó szolgáltatásokat teljesíteni, a „tehetségüket” (facultas) veszítették el (a viszonylag nagy terjedelmű, 16 magyar holdat kitevő fél jobbágytelek e tekintetben hátrányos volt), adósságokat örököltek, és a mostohaanya, úgy tűnik, szintén nem tudta vagy nem akarta a rá nehezedő terheket vállalni. A birtok ügyeit intéző árendásnak viszont (aki a távol lévő földesasszonyt principálisaként említette) elemi érdeke volt a haszonvételek (a munka- és a terményjáradék) biztosítása, ezért a telket „Kazinczy Julianna kegyelméből” a tőkével rendelkező (pénzkölcsönzéssel foglalkozó) Leskó Ádámnak adta át, aki az árvákkal kötött ilyen-olyan tranzakciókkal a házat és az ingóságokat is megszerezte. A bózsvai csordás tehát a telekhasználatra és az elidegeníthetőségre, illetve az árvavagyyon kezelésére vonatkozó kétértelműségeket (a normák bizonytalanságát), az adásvételek szabályozatlanságát, valamint az árendáshoz fűződő személyes (érdekalapú) kapcsolatait kihasználva emelkedett az úrbéres gazdák közé.

Irodalom

BÁRTH János

2018 *Jankováci levelek. Jobbágyvagyon és örökösödés a bácskai Jankovácon a XIX. század első felében.* Kecskemét: Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára.

GYÁNI Gábor–KÖVÉR György

1998 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest: Osiris Kiadó.

HECKENAST Gusztáv

1991 *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában, a XIII. század közepétől a XVIII. század végéig.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

¹⁰² A községek igazgatásáról szóló 1836. évi IX. tc. arról is rendelkezett, hogy a bíró két esküdttel és a jegyzővel együtt köteles az elhunyt szülők vagyonának „bátorságáról” (biztonságáról) gondoskodni, és azt összeírni. Mivel a „gondviselés a jobbágyi kapcsolattal viszonyos legfőbb úri kötelességek közé tartozik”, amennyiben az árvák vagyonát kár éri és a mulasztást elkövető helyi előjárók, gazdatisztek vagy a gyám anyagi kárpótlásra nem képes, azt a földesúrnak kell megtennie. (Az utóbbi, a földesurak számára kedvező módosítást: tudniillik csak akkor kötelesek a kárpótlásra, ha az említett károkozónál „elegendő fundus nem találtatik”, ifjabb Vitéz János másodalispán, Abaúj vármegye követének javaslatára fogadták el.) A törvény tehát a nemes és nemtelen árvát egyaránt megillető vagyonbiztonság elvét, valamint a földesúr anyagi felelősségét (és felügyeleti jogát) is rögzítette. *1832-ik esztendőben, karácsony havának 16-ik napjára rendeltetett Magyarország gyűlésének jegyzőkönyve.* IV. Pozsony, 1832–1836. 235.

HOMOKI-NAGY Mária

- 2018 „Az általam megkért hiteles tanúk előtt következő végső rendelkezésemet téstem...”
Jobbágysok-parasztok végrendeletei Szentes mezővárosában. Szekszárd: Pécsi
 Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar.

IVÁNYI Béla

- 1926 *Gönc szabadalmas mezőváros története.* Karcag: Kertész József.

KÁLLAY István

- 1985 *Úriszéki bíráskodás a XVIII-XIX. században.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

KISZELY Gyula

- 1968 Adatok a hámoripar történetéhez, különös tekintettel a borsodi vashámorokra. *Történelmi Évkönyv* II. 13–108.

KOVÁCS Béla (szerk.)

- 2003 *Az egri püspökség jövedelmeinek 1799. évi összeírása* III. Eger: Heves Megyei Levéltár.

MÁTAY Mónika

- 2004 Historiográfiai viták a testamentumról. *Korall* 15–16. 248–270.

OROSZ István

- 2010 A „perpetua rusticitas”-tól az örökös megváltásig. In Orosz István: *A jobbágvilág megszűnése Magyarországon.* 9–28. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet.

ROBERTS, Simon

- 2013 *Order and Dispute. An Introduction to Legal Anthropology.* New Orleans: Quid Pro Books.

SNYDER, G. Francis

- 1981 Anthropology, Dispute Processes and Law: A Critical Introduction. *British Journal of Law and Society* 8. 2. 141–180.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1961 *Vásárhelyi testamentumok.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- 1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest: Gondolat Kiadó.

TÓTH István György

- 1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Budapest: MTA Történettudományi Intézete.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL N 26. Az 1828. évi országos összeírás. Abaúj vármegye.

MNL OL P 72. A Csáky család levéltára.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML)

MNL BAZML IV. 391.a Abaúj vármegye törvényszékének iratai.

MNL BAZML VII. 1.c Úrbéri törvényszéki iratok.

Csíki Tamás

PhD, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet

E-mail: csikit@freemail.hu

Tamás Csíki

**Inheritance Practices In the Late Feudal Period.
Family Stories From Abaúj County, Kingdom of Hungary**

The study focuses on the examination of a popular topic in legal ethnography, namely inheritance practices and the conflicts related to them. The cases of four Abaúj County families belonging to different social groups presented here provide an opportunity to illustrate the order of inheritance, the course of litigation, the transfer and division of inherited and acquired property, as well as the position and strategies of the various actors interested in litigation (parents and stepparents, children and stepchildren, widows and orphans, other relatives, and the landlord), i.e. the dynamics of legal customs and everyday legal practice.

In one of the families examined here, a bourgeois family of German origin from Alsómeceznéf, Slovakia (Slovakian: Medzev/German: Metzenseifen), the custom of passing on the iron foundry was entrenched in the guild system, which means that the continuity of production was ensured through the sale and purchase of inheritance shares between siblings or parents and children, while widowed women were protected by the community of accrued gains and usufruct, which in turn was contrary to the interests of sons who wanted to become independent as soon as possible.

In another case, which took place in the market town of Gönc, the freedom to sell real estate sparked a family conflict. A father justified the sale of his land by citing the poverty of his family, while his sons, who complained to the local landlord about the loss of their prospective inheritance, also cited their own dire impoverishment as a reason.

In Hejce, the local landlord (the Bishop's Estate) wanted to acquire the landed property and other possessions, which represented a substantial value, of a wealthy farmer who had no direct heirs. The collateral relative, who was listed as the heir in the farmer's will, filed a protest against the Estate's intention with the County Court (the protest was ultimately rejected).

In Alsóregmec, a father's minor heirs were unable to fulfil the services owed to the landlord after their father's death, and their stepmother was unwilling or unable to do so either. The estate administrator therefore transferred the serf plot to the wealthy uncle, who thus rising through the ranks became a tenant farmer.

Egy értelmiségi találkozási hely a 19. század közepi Kolozsváron: Stein János „szellemi csárdá”-ja¹

Melyek lehettek a 19. század közepén és második felében Kolozsváron a népköltészet-ről való beszélés terei, létezett-e olyan helyszín, ahol a népköltészeti gyűjtést végző személyek eszmét cserélhettek, vitázhattak? És vajon ugyanezen személyek honnan tájékozódhattak, hogyan ismerhették meg a század második felében sorra megjelenő népköltési gyűjteményeket?

Ezekre a kérdésekre egy olyan időszakban kísérelünk meg választ adni, amikor a hasonló találkozásokra-beszélgetésekre alkalmas third place-ek² Kolozsváron még biztosan nem jelenthették a kávéházak törzsasztalainak (a század végére magától értetődően jelen lévő³) világát.⁴ A válaszadást a korszak forráshiányai is nehezítik: többek között szinte semmit nem tudunk sem a gyűjtést irányító unitárius püspök Kriza János, sem gyűjtőinek⁵ könyvtáráról, de hasonlóképpen az ekkor létező egyetek, kaszinók, kollégiumok és a különböző társadalmi státuszú magánszemélyek által birtokolt könyvekről sem. Nemcsak a könyvjegyzékük az, amely csupán elvétve maradt fenn a gyűjtésben részt vevő, jellemzően unitárius és református lelkészeknek, tanítóknak, ügyvédeknek, de a levelezésüket (amelyben beszámolhattak volna találkozósaikról vagy olvasmányaikról) is nagy valószínűséggel családi körben őrizték meg – néhány generációnyi ideig.⁶ Így arról, hogy hol nyílt alkalma Krizának az 1850-es években, amikor még csupán készült a *Vadrózsák* kiadására, irodalomról, nyelvészetről vagy népköltészetéről beszélgetni, szinte semmit sem tudunk.

Feltételezzük azonban, hogy a könyvesbolt és -kölcsonőhely, amit Gyulai Pál „szellemi csárdá”-nak (más helyütt „szellemi kocsmá”-nak) nevezett, egyike lehetett

¹ A szerző a cikk megírásakor MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

² A fogalmat lásd Oldenburg 1989. Az amerikai szociológus Ray Oldenburg az 1980-as években alkotta meg azt a fogalmat, amely az informális nyilvános találkozóhelyek (vagyis third place-ek) társadalmi jelentőségét mutatta be. A harmadik hely az első (otthon) és a második (munkahely) hely mellett értelmezendő.

³ Lásd például Márki Sándor naplói: Erdész (szerk.) 2015., 2018., 2021., 2023.

⁴ A dualizmus kori kolozsvári kávéházakat röviden Gyarmati Zsolt vette számba. Gyarmati 2005.

⁵ Az egyetlen *Vadrózsák*-gyűjtő, akinek ismerjük a könyvjegyzékét, Filep Elek. (A jegyzék Filep Antal tulajdonában volt, magam ott láthattam és készíthettem másolatot róla. A jegyzék (a tervek ellenére) Filep Antal életében nem került közgyűjteménybe, így feltehetően a hagyatékából fog előkerülni, ami várhatóan az ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet Adattárába fog kerülni.)

⁶ Így, bár tudjuk, hogy Kriza János barátjával, az árkosi lelkész és esperes Kiss Mihállyal szívesen és gyakran osztotta meg levélben a gyűjtéssel kapcsolatos elgondolásait, kételyeit, eredményeit is, mégis csupán egy-két véletlenül fennmaradt levél őrződött meg kettejük levelezéséből. Más, szerencsésebb esetben (mint Krizának Gyulai Pálhoz a *Vadrózsák* szerkesztéséről írt levelei esetében) a levelezőpartner hagyatéka közgyűjteménybe került.

ezeknek.⁷ Stein Jánosnak erről a Bel-Közép utcai Teleki Domokos-házban⁸ működő könyvesboltjáról a következőket jegyezte fel Várady Aurél:

„Délben és este felé ott gyűltek össze [...] Kolozsvár szellemi életének jeles képviselői, akik között persze első sorban éppen Gyulai Pál vitte a szót. Kriza János, Nagy Péter, az erdélyi reformátusok kiváló püspöke, Takács János református tanár, Gáspár János és Kovácsi Antal érdemes paedagógusok rendes látogatói voltak Stein János üzletének és törzs tagjai a »szellemi csárda« állandó társaságának. Ott nyertek tájékoztatást az újonnan megjelent művekről, melyeket Stein János lehető gyorsan sietett beszerezni. Ott folytak a megjelent művekről, de egyéb aktuális kérdésekről is a szellemes eszmecserék, melyek bizony nem egyszer éles, s érdes hangú replikákban és duplikákban ütköztek ki.”⁹

Bár a bolt korabeli leírását nem ismerjük, de az 1927-es bontással kísért átalakítása során egy K. L. monogramú személy¹⁰ a következőképp emlékezett vissza a *Keleti Újság* hasábjain a bolt korai történetére:

„A haladás és a gyorsabb tempójú fejlődés útjában állt ez a régi misztikus homályu bolt, amely lényegileg már évekkel ezelőtt megszűnt, de külső kontőre régi formájában napjainkig fennmaradt. [...] méla rezignációval konstátálom, hogy a Stein-féle könyvesbolt moderné alakítása és praktikusabb kihasználása ismét a mult relikviái közé ítelt egy kedves, régi, kolozsvári emléket. Kevesen érték meg Kolozsváron azt a boldog mathuzsálemi kort, akik együtt nőttek fel a jeles könyvesbolt aranykorával, amikor még boldog emlékeztető Brassay Sámuel polihisztor-tudós és a szintén más világra költözött jó Gyulai Pál ur is állandó vendége volt a Stein könyvkereskedésnek. [...] Valahányszor a régi Stein-bolt előtt elhaladtam, mindig az az érzésem volt, hogy ez a kereskedés véletlenül idevetődött társa volt azoknak a régi, mult század elejei londoni könyvkereskedéseknek, amelyekben legelőször láttak nap-

⁷ Ferenczi 1896: 51.; Várady 1927: 365. Korabeli forrás egyelőre nem ismert, amely leírná ezt a helyet. Hasonlóképpen ismeretlen általam a hely, ahol Gyulai Pál ekképp nevezi meg Stein János könyvesboltját.

⁸ A Belső-Közép (vagy Bel-Közép) utcát 1899-ben Deák Ferenc utcának nevezték át. (Asztalos 2004: 71, 265–267.) Az általunk vizsgált korszakban a házat Teleki Domokos házaként emlegették, ma mint Pataki-, Teleki vagy Pataki–Teleki-házat tartják számon. (Sas 2003: 66–67.) Stein János könyvesüzlete az L alakú ház Bel-Közép utcai oldalának a kapubejárótól távolabbi végén helyezkedett el. Különös módon meglejtéről a Kolozsvárt ismertető források nem tudósítanak, de a fényképeken egyértelmű a jelenléte. (Vö. például Asztalos 2004: 326–327.; Sas 2003: 66.)

⁹ Várady 1927: 365.

¹⁰ A monogram alapján esetleg lehetne Kelemen Lajos a cikk szerzője, de a naplójában az 1926–27-es években nincs nyoma annak, hogy az átépítés alatt álló könyvesboltról gondolkodott volna. (Kelemen 2018: 310–382.) Levelezése csak 1919-ig jelent meg, így abban egyelőre nem volt lehetőség ezt ellenőrizni. Azonban egy korai levele tanúsága szerint fiatal korában használta a monogramos névaláírást. „Már ezentúl gyakrabban irogatok. Dacára annak, hogy e tekintetben nem vagyok egy hajszálnyit sem hiú, mégis igen kedvesen érintett, mikor kivált a »Századok«-ba írott cikkem megjelent. Nevemet sem tettem ki alája, csak K-L.-lél.” Kelemen Lajos levele id. Kelemen Miklósnak és Kelemen Miklósnénak, Kolozsvár, 1897. nov. 22. (Kelemen 2016: 167.) Hogy ilyen idősebb korában előfordult-e, erre a korszak és Kelemen Lajos mélyebb ismeretének hiányában nem tudok válaszolni.

világot Dickens könyvei. Az egész bolt külsejének, frontbeli arculatának volt valami nemes patinája, akárcsak az évszázados multra visszatekintő angol könyvesházaknak. Volt valami előkelő egyszerűsége. [...] Valóban úgy éreztem magamat, amikor a kopott grádicsokon át benyitottam Stein könyvkereskedésébe, mintha egy kis kápolnába tettem volna lábamat.”¹¹

Várady Aurél, az 1869-ben Kolozsváron született újságíró 1927-ben maga is felidézte emlékeit, amik azt is bizonyítják, hogy a bolt a kolozsvári értelmiség egyik fontos találkozási helye maradt az idős Stein halála után is.

„A Stein János könyvkereskedése, mely [...] inkább a Gábor vezetése alatt állott, [...] ebben az időben is gyűlő helye volt még a Kolozsvár intelligencia egyrészenek. Még magam is tanuja voltam néhányszor a többnyire délben folyt eszmecseréknek, melyekre mint diák settenkedtem be a nagyok tanácskozása iránt érzett nagy érdeklődésennél fogva, különböző címeken. Szász Domokos, Szász Béla, Széchi Károly, Szabó Károly és Váradi Károly édes atyánk szoktak összejönni. [...] Az öreg Stein bácsi már csak a belső szobából hallgatta a nem egyszer érdekes vitákat, melyekbe a külső helyiség álló íróasztalánál állandóan dolgozó fia nem egyszer szólt be egy-egy komolyan megfontolt és éppen azért irányadó szóval.”¹²

Stein János, akinek neve hosszú évtizedekre egybeforr Kolozsváron a könyvkiadással és könyvkereskedéssel 1814-ban született Balmazújvároson, ahol württembergi német családból való apja református tanítóként működött. Stein a debreceni kollégium elvégzését követően Pozsonyban kereskedőnek tanult, majd Kolozsváron telepedett le, ahol kezdetben a Dietrich-féle vaskereskedésben dolgozott, innen hívta át a könyvek iránt már akkor nagy érdeklődést mutató fiatalembert az akkori jeles könyvkereskedő, Barra Gábor (1799–1837) az üzletébe. Nem sokkal később Stein János házasságot kötött Barráné testvérével, Dobrai Terézzel. Barra korai, 1837-ben bekövetkezett halála után Stein kezdetben Barra özvegyével közösen, majd 1855-től – megvásárolva az özvegy részét – egyedül igazgatta tovább a könyvkereskedést.¹³ Vállalkozását fia, Gábor, majd annak másodszülött¹⁴ fia, Gusztáv vitte tovább hasonló szaktudással és intelligenciával. Az impériumváltozás után Stein Gusztáv eladta üzletét és Magyarországra költözött családjával, a könyvesbolt helyén pedig az 1920-as évektől a Minerva R. T. fogadta az olvasni vágyó kolozsváriakat.¹⁵

Stein János azonban mindazon túl, hogy könyvesboltot vezetett, ahol a könyvek mellett – miként a korabeli hirdetéseiben is olvasható – író- és rajzpapírokkal, „papírkárpitokkal” és „lantorna helyett penész hárintó pergamen papírokkal” is várta a tisztelt vásárlókat, könyvnyomdát is bérelt. Könyvnyomdája, könyvkereskedéséhez hasonlóan Kolozsvárott a legjelentősebbé vált: korszerű berendezéssel és jól megválasz-

¹¹ K. L. 1927.

¹² Várady 1927: 366.

¹³ Ferenczi 1896: 51.

¹⁴ Az elsőszülött fiú, Stein János Gábor (1874–1944) híres festőművész lett, aki Budapesten, Berlinben, Münchenben, Párizsban tanult, majd Budapesten telepedett le (életéről bővebben lásd Murádin 2018).

¹⁵ Várady 1927: 366.

1. kép. A könyvesbolt kívülről egy, a Deák Ferenc utcát ábrázoló képeslapon (Fodor 2002: 116.)

2. kép. A könyvesbolt portálja az impériumváltozást követően (Várady 1927: 366.)

3. kép. Stein János arcképe (Vastagh György festménye, a leszármazottak tulajdonában, Budapest)¹⁶

tott könyvekkel rövid idő alatt maga mögé utasította a korábban legjobbnak tartott lyceumi könyvnyomdát is. Könyvkiadási politikájával is egyértelműen az erdélyi magyar közművelődést igyekezett szolgálni, nála jelent meg Gáspár János *Csemegék* címmel közreadott olvasókönyve 1847-ben, Kriza János *Vadrózsákja* 1863-ban, vagy a korban különösen népszerű Kövály László legtöbb munkája is.

Mindezek mellett pedig az 1850-es évek közepétől Kolozsváron elsőként kölcsönkönyvtárat is nyitott. Ennek egyelőre három katalógusa ismert: egy évszám nélküli, feltehetően 1856 körül megjelent, egy 1861-es és egy 1872-ből. Ezek alapján arra lehet következtetni, hogy Stein az önállósodás után döntött úgy, hogy kibővíti kínálatát és ezután kölcsönkönyvtárat is működtetni fog könyvesüzletében. A három könyvjegyzék alapján az válik látha-

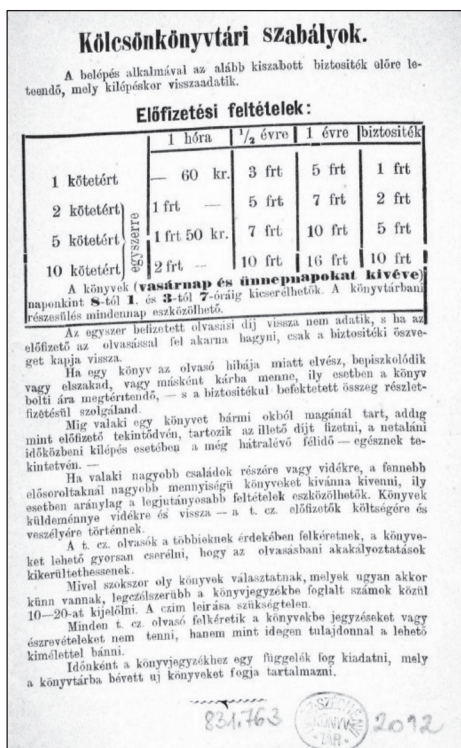
tóvá, hogy míg az első, 1856 körül megjelentetett példányban az idegen nyelvű művek magasan felülreprezentáltak voltak, addig 1861-re egyértelműen megnőtt a magyar nyelvű könyvek száma és a katalógus idegen nyelvű könyveket már nem tartalmazott, amiből arra is következtethetünk, hogy a magyar nyelvű könyvek iránti igény jelentősen nöhetett az 1860-as évektől fogva.

Bár pontos áttekintéssel nem rendelkezünk arról, hogy milyen volt a népköltészeti gyűjteményekkel való ellátottsága az erdélyi köz- és magánkönyvtáraknak a 19. század második felében, de azt biztosan kijelenthetjük, hogy Várady Aurél azon megállapítása, hogy Stein igyekezett a legújabb munkákat beszerezni és azzal a kolozsvári olvasóközönséget ellátni, messzemenően megalapozott lehetett. Ugyanis jelen tudásunk szerint ekkor a városban nem lehetett más, olyan köz- és magánkönyvtár, amelyben ennyi népköltészeti gyűjtemény megtalálható lett volna.¹⁷

Stein három katalógusa alapján az is egyértelmű, hogy a Magyarországon az 1840-es évektől sorra megjelenő, jelentős népköltészeti gyűjtemények beszerzését és kölcsönzésre bocsátását különösen fontosnak tarthatta. Míg 1856 körül csupán Erdélyi

¹⁶ Itt köszönöm meg a tulajdonosoknak, hogy a kép digitális másolatát a rendelkezésemre bocsátották és publikálását engedélyezték.

¹⁷ A kijelentéshez vö. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Ms. U. 647, Ms. U. 785/D, Ms. U. 1071, Ms. U. 1144, Ms. U. 1320, Ms. U. 1322/II., Ms. U. 1324/B-1, Ms. U. 1324/B-2, Ms. U. 1369, Ms. U. 1397, Ms. U. 1531, Ms. U. 1608, Ms. U. 1678/I., Ms. U. 1678/II., Ms. U. 1679, Ms. U. 1688/A, Ms. U. 1690 A, Ms. U. 1691, Ms. U. 1695, Ms. U. 1696, Ms. U. 1697, Ms. U. 1698/A, Ms. U. 1723, Ms. U. 1737, Ms. U. 1910; Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára Benczédi Pál hagyatéka, 5/ 94, 96–97, 99–101, illetve Emlék-könyv...

4–5. kép. Stein János kölcsönkönyvtárából kölcsönözhető könyvek jegyzékének címlapja és a kölcsönkönyvtári szabályok. (Stein 1872)

János *Népdalok és mondák* (1846–1848) két¹⁸ kötete,¹⁹ 1861-ben már *Gaal György magyar népmesegyűjteményének* (1857–1860) három kötete,²⁰ végül 1872-ben Merényi Lászlótól összesen három²¹ kötetnyi mesegyűjtemény (*Eredeti népmesék, Sajóvölgyi eredeti népmesék, Dunamelléki eredeti népmesék*), Arany László *Eredeti népmesék* (1862) című gyűjteménye, Kriza János *Vadrózsákja* (1863) és Majláth János magyarul megjelent gyűjteménye (*Magyar regék, mondák és népmesék*, 1864) is kikölcsönözhető volt Stein Jánosnál.²²

¹⁸ A kiadvány három kötetből áll. Hogy elírás lehet-e, hogy csupán két kötet volt meg a háromból, nem tudjuk. De lehetséges, hogy valamilyen beszerzési probléma is lehetett a háttérben, mivel a Tordai Olvasó-Nőegylet könyvtárában is csupán két kötet volt meg a háromból (lásd: A Tordai Olvasó-Nőegylet... 1868: I/5. szám alatt).

¹⁹ Stein é.n. [1856 k.]: 6.

²⁰ Stein 1861: 6–7.

²¹ Bár valamennyi Merényi-gyűjtemény is két-két kötetben jelent meg, a kölcsönkönyvtári jegyzék csak egy-egy kötet meglétét mutatja.

²² Stein 1872: 2, 9, 11, 21, 23.

Ha pedig a Stein János kölcsönkönyvtárában kikölcsönözhető, illetve könyvesboltjában megvásárolható könyvek listáját²³ összevetjük, látható, hogy a kettő közel sem volt azonos, a kölcsönkönyvtári kínálat messze túlnyúlt a megvásárolható könyvek körén. A népköltészeti kiadványok esetében ez azt jelentette, hogy Kriza János kötetét kivéve egy sem volt megvásárolható nála. Azonban a tény, hogy maga ezeket kölcsönkönyvtárában tartotta és időről időre újabb kötetekkel bővítette, mutatja, hogy létezhetett (vagy fokozatosan létrejöhetett) a megismerésükre irányuló igény, amit Stein szolgált ki.

Úgy vélem tehát, hogy joggal fogalmazhatjuk meg azt a hipotézist, hogy Stein János fontos szerepet töltött be a népköltészetről való gondolkodás erdélyi alakításában azzal, hogy a legfrissebb gyűjteményeket beszerezte és kölcsönzésre bocsátotta. És feltehetjük továbbá azt is, hogy Stein János kölcsönkönyvtára Kolozsváron az 1850-es évek második felétől olyan third place-ként funkcionált, ahol amellet, hogy ezek a könyvek is közkézen forogtak, és ahol Gyulai Pál és Kriza János mellett a nagyenyedi népköltészeti gyűjtésben kulcsszerepet betöltő Gáspár János is megfordult, szó eshetett különböző közművelődést érintő kérdések mellett a népköltészetről is.

Azonban ahhoz, hogy a fentebbinél kevésbé hipotetikus választ adhassunk a bevezetőben megfogalmazott kérdéseinkre, számos forrás, így főként Stein János hagyatékának lelőhelyét volna szükséges ismernünk.²⁴ Stein bizonyosan vezetett kölcsönzési naplót, amelyből képet kaphatnánk arról, hogy hányan és kik voltak fogékonyak a népköltészeti munkák tanulmányozására. De hasonlóan fontos adalékokat szolgáltatna a népköltészeti gyűjtők még lappangó hagyatékreszeinek, levelezéseinek előkerülése is.

Irodalom

ASZTALOS Lajos

2004 *Kolozsvár helynév- és településtörténeti adattár*. Kolozsvár: Kolozsvár Társaság – Polis Könyvkiadó.

ERDÉSZ Ádám

2015–23 *Márki Sándor naplói*. I–IV. (1873–1892, 1893–1903, 1904–1914, 1915–1919) Gyula: MNL Békés Megyei Levéltár.

FERENCZI Zoltán

1896 *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár: Kolozsvári Iparkamara.

FODOR András

2002 *Kolozsvári Képeskönyv*. Kolozsvár: Gloria Erdélyi Híradó.

²³ Stein 1863., é.n. [1876 k.], 1883.

²⁴ A Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Levéltárában létezik egy *Libraria Stein* elnevezésű hagyaték (Nr. Inv. 991.), azonban ez csupán néhány gazdasági jellegű feljegyzést tartalmaz. Veress Ferenc fényképész (aki Stein János Jozefa nevű leányát vette feleségül) hagyatékának egy része a Magyar Nemzeti Múzeumba került, ebben három, Stein Jánosról és családjáról készített fénykép is megtalálható. (Erről részletesebben, a fényképeket is publikálva lásd Lengyel 2020.) Stein János leszármazottai közül néhányan ma Budapesten élnek, az ő tulajdonukban festmények és néhány számadáskönyv található meg.

FÜLÖP Géza

- 1978 *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GYARMATI Zsolt

- 2005 Kávéházak a dualizmus kori Kolozsváron. In: Gyarmati Zsolt: *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán*. 112–138. Kolozsvár: Komp-Press Korunk Baráti Társaság.

K. L.

- 1927 Egy régi bolt emlékezete. *Keleti Újság* X. 185. 4.

KELEMEN Lajos

- 2016 *Kelemen Lajos levelezése I. 1889–1909*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2018 *Napló II. (1921–1938)* Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

LENGYEL Beatrix

- 2020 Kincsek Kolozsvárról. *Fidelio* <https://fidelio.hu/vizual/kincsek-kolozsvarrol-155650.html> (Letöltés: 2025. 06. 30.)

MURÁDIN Jenő

- 2018 Háttérkép egy festőpályához. *Kortárs* LXII. 3. 90–94.

OLDENBURG, Ray

- 1999 (1989) *The Great Good Place*. New York: Marlowe&Company.

SAS Péter

- 2003 *Mesélő képeslapok. Kolozsvár 1867–1919*. Budapest: Noran Könyvkiadó.

STEIN János

- é.n. [1856 k.] *Kölcsönkönyvek névsora Stein Jánosnál Kolozsvártt.*
- 1861 *Kölcsön-könyvek névsora Stein Jánosnál Kolozsvártt.*
- 1863 *Stein János könyvkiadó és nyomdász [könyveinek hirdetése].*
- 1872 *Magyar könyvek sorjegyzéke Stein János (Márcinkievics Márcell) kölcsön-könyvtárának Kolozsvártt.*
- é.n. [1876 k.] *Stein János Könyvkiadó és Nyomdász Erdélyi Múzeum-Egyleti Könyvkereskedésében kapható újabb és legújabb protestáns egyház-irodalmi művek jegyzéke.*
- 1883 *Stein János könyvkiadó és nyomdász Erdélyi Múzeum-Egyleti könyv- és zeneműárus saját kiadásu és bizományban levő könyveinek sorozata betűrendben. Tudományos szerint rendezett tartalomjegyzékkel. 1835–1883.*

A TORDAI OLVASÓ-NŐEGYLET...

- 1868 *A Tordai Olvasó-Nőegylet 1868-dik évi részvényeseinek névsora és általános könyvtár-jegyzéke 1868-dik év ápril havában*. Ref. tan. bet. Kolozsvár: Stein J.

VÁRADY Aurél

- 1927 A régi bolt s a régi könyvbarátok. *Páztortűz* XIII. 16. 365–366.

Források

Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára

Benczédi Pál: Bartók István, Bölöni Farkas Sándor, Brassai Sámuel, Gedő József, Nagyajtai Kovács István, Simén Domokos könyvtára. Benczédi Pál hagyatéka, 5/ 94, 96–97, 99–101.

Emlék-könyv a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárába 1860-óta ajándékozott, beküldetett és vett könyvek s egyéb tárgyak Lajstroma.

Kolozsvári Akadémiai Könyvtár

Ms. U. 647 Kolozsvári unitárius tanár Simén Domokos könyvtárának betűsoros jegyzéke. Kolozsvárt, 1874.

Ms. U. 785/D Bölöni Farkas Sándor könyvei laistroma, 1830.

Ms. U. 1071 Az Olvasó Társaság Könyveire felügyelő Biztosság Jegyző Könyve. 1838 Tavaszutó 7en.

Ms. U. 1144 Számolat-könyv, a néhai Bölöni Farkas Sándor által a helybeli nemes Unitaria Fő Oskolának hagyott Könyvtárba Özv. Barráné és Stein kereskésők által kiszolgáltatandó könyvekről az 1845dik évtől kezdve.

Ms. U. 1320 Könyvtári Laistrom Jakab Elek magánkönyvtáráról, 1876.

Ms. U. 1322/II. Néhai Bölöni Farkas Sándor hagyományos könyveinek és más gyűjteményeinek az eredetiből leirt, s ezután folytatandó Laistroma I.

Ms. U. 1324/B-1 Az Unitarium Coll. Olvasó-Egylet könyveinek laistroma, 1850–61.

Ms. U. 1324/B-2 Az Unitarium Collegiumbeli Olvasó-Egyesület könyvlaistroma I. 1874-től.

Ms. U. 1369 Simén Domokos könyvtárának leltára, mely lemásoltattott a közjegyző által készített eredeti szövegből, 1883. jun.

Ms. U. 1397 Végh Mihály verses másolatai és könyveinek laistroma, 1880.

Ms. U. 1531 Betűrendes kimutatás a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában lévő könyvek állapotáról.

Ms. U. 1608 A kolozsvári unitárius főgymnasium tanári könyvtárának laistroma.

Ms. U. 1678/I. Könyvtári egyetemes laistrom (KUK)

Ms. U. 1678/II. Adományok a Kolozsvári Unitárius Kollégiumnak 1868-tól.

Ms. U. 1679 Vegyes Könyvtár Betűsoros Lajstroma (KUK)

Ms. U. 1688/A Bölöni Farkas Sándor könyvtárának betűsoros laistroma.

Ms. U. 1690 A Gedő könyvtár betűsoros laistroma. Készítette: Mikó Lőrincz.

Ms. U. 1691 H. sz. mártoni Gedő József úr által az unitariusok közönségének a kolozsvári főiskola számára ajándékozott könyvek Laistroma. Készítette: Mikó Lőrincz.

Ms. U. 1695 Nagyajtai Kovács István könyvtárának Betűsoros Lajstroma. Készítette: Ferencz József könyvtárnok 1874. julius hóban.

Ms. U. 1696 Dr. Joo István által hagyományozott könyvek laistroma. Készítette: Benczédi Gergely, 1882.

Ms. U. 1697 Brassai Sámuel Könyvtárának Betűsoros laistroma.

Ms. U. 1698/A A Brassai Sámuel-féle könyvtár betűsoros laistroma.

Ms. U. 1723. Kolozsvári Unitárius Főiskola Könyvtára. Könyv-kiadási Napló, 1858–1898.

Ms. U. 1737 Dr. Bartók István által az unitár. Collégiumnak hagyományozott könyvtár laistroma, 1889.

Ms. U. 1910 Brassai Sámuel könyvtárának jegyzéke.

Szakál Anna

ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet, tudományos munkatárs

E-mail: szakal.anna@abtk.hu

Anna Szakál

**An Intellectual Meeting Place in Mid-19th-Century
Cluj-Napoca – János Stein's "Intellectual Inn"**

In her short paper, the author examines the extent to which, based on the 19th-century book lists she has uncovered, it can be proven that János Stein's bookstore and lending library in Cluj-Napoca, Romania (Hungarian: Kolozsvár) served as a place that both made folk poetry collections accessible to a wider audience and, by serving as a meeting place for contemporary intellectuals, could also provide a place for discourse on folk poetry.

Turizmus és népi építészet az 1930-as években

A közelmúltban adták át a nagyközönségnek a füzérradványi Károlyi-kastély¹ megújult épületét, amely mai, historizáló formájában a 19. század közepén készült el Ybl Miklós és a tulajdonos Károlyi Ede tervei alapján. A kastély történetének különleges – és a jelenleg látható tárlaton részletesen is bemutatott – időszaka volt az 1938-1944 között üzemelt szálloda-korszak. A Magyarországon, ha nem is párja nélküli, de szokatlan vállalkozás elsősorban angliai előképekre támaszkodott, és mind a kastély belső tereit, mind a környezetet illetően jelentős átalakításokkal járt. Az előkészületek több éven keresztül zajlottak, budapesti mérnökök és iparosok bevonásával. A szállóvá alakuló kastélyban több termet is kisebb szobákra osztottak. A legértékesebb tárgyakat a múzeumnak nevezett, földszinti termekben helyezték el. Kialakították a bridsz-szalont a márványfolyosón, a Hubertus-termet, a bérelhető díszebédlőt. A több épületben összesen több mint százhusz ágyat kínáló, a polgári középrétegeket megszólító szálló legelőkelőbb helyisége „a fejedelmi lakosztály” lett. A kastélyparkban tenisz- és golfpályát nyitottak, a kisebbik tavat pedig úszómedencévé építették át a főkertész kritikái ellenére.

1936-ban a nyitásra készülődő luxusszálló környezete is szokatlan épületekkel gyarapodott. Elkészült az úszómedence partján a téglafalazatú, nádfedeles strandház, amelynek oszlopos tornácsora, de mindenekelőtt kontyolt nyeregretető megoldása a népi építészet ismeretéről és tudatos újragondolásáról tanúskodik. Ezzel egyidejűleg sor került az egykori melléképületek átalakítására, amelynek eredménye a klasszicizáló és népies hatásokat egyaránt ötvöző villaegyüttes lett, mellvédes és mellvéd nélkül hengeres oszlopsorokkal, zsalugáteres ablakokkal, ugró szarvasokat és nyilazó vitézetet ábrázoló sgraffittókkal.² Az új épületek sajátos népiessége élesen elütött a kastély romantikus stílusától, az antik műtárgyakra épülő reneszánsz hatású belső terektől, de az új szállodai terek modern belsőépítészeti megoldásaitól is.

Az öltöző és vizesblokk funkciójú strandház és a luxusszállóhoz képest olcsóbbnak szánt hét villaépületből (összesen 87 szobából és 115 ágyból álló) kis „*minta-falu*” tervezője Lehoczky György építész, belsőépítész, festőművész (1901-1979) volt, akit Károlyi István bízott meg a kastély szállodává alakításának feladatával.³

¹ Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye

² A később pavilonoknak is nevezett villák korabeli leírása Bethlen Margit újságíró tollából származik, aki a luxusszálló nyitó ünnepségen vett részt: „*A villák modern, de rendkívül izléeses és praktikus fabutorzata indantrénes mosókelmével van áthúzza. Kedvesek, barátságosak és könnyen tisztántarthatók. Természetesen minden házban van fürdőszoba is. Nagyon tetszett nekem az oszlopos tornác-stílus, melyben épültek. Néhány percnire vannak csak a kastélytól és mégis elkülönítve attól és egymástól is, úgyhogy ha valaki családostul megy nyaralni, egy egész ilyen kis villát bérelhet és úgy élhet benne, mint otthon. A különbség csak az, hogy nincsen gondja a háztartással és hogy olyan környezetben, olyan gyönyörű parkban töltheti napjait, amilyen kevés helyen található*” Bethlen 1938: 11.

³ Sisa 1999: 48.

1-3. kép. A Kis magyar mintafalu. A villák (pavilonok) a kastély parkjában. (Képek forrása: A füzérradványi Károlyi-kastély projektarchívuma)

megbízásokat, 1956-65 között pedig a saarbrückeni műszaki főiskola tanáraként dolgozott. Németországban Lehoczky a szakrális építészetre specializálódott, üvegművészként, festőként, kerámiaművészként és gyermekkönyv-illusztrátorként is jelentős életművet hagyott maga után.⁴

Munkásságának első, magyarországi szakaszában épületei a korszak építészeti irányzatainak hatását tükrözik, amelyek közül meghatározónak tűnik a népi építészeti stíluskísérlet és gondolkodásmód. Lehoczky a népi építészeti mozgalomból kinövő, a jobboldali kormánypolitika szociális programjával támogató közösséget vállaló Magyar Ház Barátai Körében is szerepet vállalt.⁵ A népi építészetből vett megoldások strukturálisan (pl. tornác, vaklik, épületterányok), de dekorációs elemként is megjelen-

A felvidéki családból származó Lehoczky György 1921-27 között a Budapesti Műszaki Egyetem építész karán szerzett diplomát. Pályáját annak a Lux Kálmánnak az építészirodájában kezdte 1927-ben, aki éppen ebben az időszakban nyerte el a korszak legjelentősebb turisztikai beruházásának számító lillafüredi palotaszálló tervezési munkáira szóló megbízást. Lehoczky a húszas évek végétől főként lakóházakat tervezett, de egyre komolyabb megbízásai között volt pályaudvar, gyárépület és egy „komplett magaslati gyógyhely”, ahogyan életrajzírója a füzérradványi szállodaberuházást jellemezte. Lehoczky 1930-ban alapított önálló építészeti irodát, amely 8 munkatárssal működött, és 14 év alatt különböző versenyeken 30 építészeti fődíjat nyert el. Közreműködött a miskolci erdőigazgatóság neoreneszánsz épületének tervezésében, Fiala Ferencsel közösen tervezte a Budapest-felsőkrisztinavárosi templomot, de munkái között szerepelt a belgrádi vásárcsúszó magyar pavilonja is.

1945-ben Lehoczky Ausztriába emigrált, majd két évre rá családjával együtt a németországi Saarbrückenben telepedett le. Évekig szabadúszó művészként kapott

⁴ Dimmig 2010.

⁵ A hivatalos egyesületté nem alakult munkaközösség az 1920-as évek végén jött létre. Tagjai Padányi Gulyás Jenő, Tóth Kálmán, Antal Dezső, Nászay Miklós, Miskolczi László, Brestyánszky Tibor, Lehoczky György voltak, később csatlakozott hozzájuk Kiss Tibor, Rimanóczy Gyula és váradi Szabó Lajos. Építészet, 1941. 2. sz. 61–62.

4. kép. A strandház a medence partján. (Kép forrása: A füzérradványi Károlyi-kastély projektarchívuma, Strandház műszaki leírásában szerepel, 05. illusztráció)

nek épületein és azok belső tereiben (virágornamentika, kovácsoltvas díszítőelemek, zsalugáterek).⁶ A Károlyi-kastély parkjába tervezett tornácos épületek tehát nem állnak zárványként Lehoczky tervezői életművében, de megtaláljuk párhuzamaikat az 1930-as években éppen paradigmaváltás alatt álló hazai turizmus építményei között is.

Az 1930-as évekre meghatározó erővé vált népi építészeti mozgalom története és képviselői alig ismertek a nagyközönség számára. Ennek oka, hogy bár a szenvedélyek majd egy évtizeden át forrtak a népi-népies forrásból táplálkozó építészeti megoldások modern társadalmi üzenetté formálása körül, tényleges épület valójában nagyon kevés épült, és még kevesebb maradt ránk.

A népies műépítészet mint művészeti törekvés nem értelmezhető önmagában. Rése a népi mozgalom szellemi és politikai irányzatának, amely élénk hatást gyakorolt több művészeti és társadalomtudományi területre is.⁷ A mozgalom különböző műhelyeit összefogó Bartha Miklós Társaságnak kezdettől voltak építész tagjai: a konzervatív, neobarokk társadalom „átépítése” nemcsak elvontabb társadalmi reformokban, hanem konkrét építészeti programban is testet öltött.⁸

A „népi”, s egyszersmind „nemzeti” mint ihlető forrás a 19. század utolsó évtizedeitől jelen volt a hazai művészeti, sőt általában az értelmiségi gondolkodásban.⁹ Az épí-

⁶ Dimmig 2010: 12, 16. és Werkverzeichnis 2010.

⁷ Papp 2012.

⁸ Baranyai 2009: 3., 2012.

⁹ vö. Fejős 2006.; Kósa 2001: 114–118.

A káposztásmegyeri uradalom új gazdasági munkáslakásai

Tervező: Lehoczky György.

Örömmel kell megállapítani, hogy egyes megyer nagybirtokosban mindinkább jelentkezik a szociális gondolkodás, termelő munkásságról való emberlársi gondoskodás. Kezdi felismerni azt, hogy ez egyrészt a nagybirtok társadalmi kötelessége, másrészt pedig annak érdeke is, mert egy megelégedett, egy megtelelebb higiéniai környezetbe s egyáltalán emberibb környezetbe tett munkásság teljesítménye is nagyobb lesz, mint az olyan, amelyik teljesen leromlottan dolgozik s ezenfelül a rossz lakás lelki terhét is viseli munkája óráiban. Ez ébredező ludnak egyik jele az a gazdasági munkásházacsoport, amelyet dr. gróf Károlyi István építtetett káposztásmegyeri birtokának majorján.

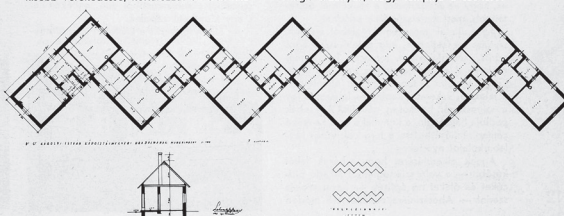
A két épületben megvalósított ház lakást Lehoczky György építész tervezte. Az alaprajz első pillanában meglepő: a hosszlegrre 45 fok alatt hajló szobából, konyhából, kamrából és tornácából álló lakások együttesben lépcsőszertű idoma leglőbbek számára újserű — de talán lesznek, akik még emlékeznek arra, hogy egy hasonló forma alapulvételével építettek 1929-ben Dahlemben a Luckhard-livének egy kisebb kiserített lakótelepet, amelynek ötszobás családiházai hasonló módon, dominószertűen rakták össze s talán ugyanolyan megfontolásból, mint azt Lehoczky tette: hogy az egyes házak lakói egymás életét minél kevésbbé zavarják! Ez fontos volt a dahlembi esei káposztáslakóházainak esetében, de talán sokkal fontosabb a gazdasági munkáslakásokban, ahol az együttes terhe sokkalta nagyobb, mint amott. De az adott elrendezés még egy előnnyel jár, tudniillik azzal, hogy a kis tor-

Gesindehäuser in Káposztásmegyer — Arch.: G. Lehoczky

nácok keletre, illetve délre néznek s északra mindössze a lakások felének konyhája pillant. Mint halljuk, a házak lakói eleinte idegenkedve fogadták azt az újserű elrendezést, mert a szomszédasszonnyal való tereferelést — amely könnyen válik veszekedésé, sőt kisebb verekedésé, korlátozza: az első ház

lakójának meg kell kerülnie a második házat s csak így érheti el a második szomszédot — s a közvellen szomszédot — ha csak nem akar a falon morzézni! — csak hosszabb sétával érheti el! Persze van még egy mód: a szomszédasszonyt az ablakhoz kell hívni! Mégis bizonyos, hogy tömptül a szokások

5. kép. Lehoczky György tervezte cselédházak Káposztásmegyeren. (Forrás: tér és forma, 1939)

tészetben a nemzeti historizmus és a szecesszió képviselői — köztük a legismertebbként Lechner Ödön — elsősorban dekorációs elemként használták a népművészeti formákat. Ez a fajta építészeti gesztus a 30-as években sem tűnt el teljesen, de az egyre rétegzettebb és ellentmondásosabbá váló népi építészeti mozgalom hatására jelentősen ártértekelődött. Éppen Lehoczky pályájának indulásakor ezzel a — felszínesnek ítélt — gondolkodással már radikálisan szemben állt az új nemzedék, amely a paraszti épületek szerkezetét, tömegét, egyszerűségét tekintette ihlető forrásnak. Nem formális mintakövetésben gondolkoztak: a paraszti építészet vonásai a korszak legmodernebb építészeti irányzataival, a letisztult formákkal, a célszerűséggel, az egészséges lakókörnyezet igényével párosultak. Az épületek üzenete azonban ennél is összetettebb volt. A népi formák, például tornácok átemelése a korszerű anyagokat, kényelmes belső tereket használó modern épületekbe az 1920-as évek végétől kezdve egyre inkább összeforrt azzal a gondolkodással, amelyet a magyar valóság feltárásaként, a falun-tanyán élő tömegek életkörülményivel való szembenézésként határozhatunk meg. Ennek a — sok vitát érlelő — gondolkodásnak az egyik eredménye lett a legszegényebb agrárnépesség lakókörülményeinek javítására felelködött szociális építészet, amelynek több tízezer épülete készült el 1940-44 között az Országos Nép- és Családvédelmi Alap támogatásával¹⁰. A szociális építészet korai példái között azonban ott találjuk azokat a Lehoczky

¹⁰ Baranyai 2009: 1.

tervezte cselédházakat¹¹ is, amelyeket gróf Károlyi István rendelt meg az építészről a füzerradványi majorságba a villák és a strandház tervezésével egy időben.

A falusi agrárnépesség és a falura látogató városi turisták számára emelt épületeket egyaránt modern és funkcionális belső terekkel¹² tervezte Lehoczky, az épületek tömege, formai megoldásai pedig egyaránt a népi építészből táplálkoznak. A közös vonások ellenére a kastélypark turisztikai épületeit a túlhangsúlyozott, letisztult tornácsorok és a villaépületek mitológiai utalásokat hordozó sgraffittói finoman el is emelik a cselédházak puritán világától.

A rurális építészet szociális-politikai elkötelezettsége és progresszivitása a legkevésbé talán a népi építészeti mozgalom turizmussal összekapcsolódó alkotásaiban jelentkezett: azokban a radványi park strandházához és villáihoz hasonló turisztikai célú épületekben – menedékházakban, népművészeti házakban, vidéki postahivatalokban, vasútállomásépületekben –, amelyek az adott vidéken addig ismeretlen funkciók és a modern és/vagy helyi stílusok összekapcsolásának kihívását hozták az építés szakma számára.

Ha a magyar népi építészeti irányzatot máig nagyrészt ismeretlen kísérletként¹³ jellemezhetjük, még inkább igaz ez az állítás a turizmus – a leginkább csak a sajtóból követhető – népies épületeire és az azokkal kapcsolatos vitákra.

A turizmus és annak épített objektumai szenvedélyes vitákat generáltak, nemcsak építész körökben, de általában a közéletben is. A konzervatív és a modern elképzelések éppúgy együtt éltek, illetve vitába kerültek egymással, mint az építészet más területein. A turizmustájjá – egyfajta imaginárius tájjá – váló emblematisztikus vidékek (Mátra, Dobogókő, Balaton stb.) tájképi, de egyben értelmező környezete azonban különös hangsúllyal vetette fel éppen a népi(es) építészeti megoldások, idézetek kérdését.

A hazai turizmus első szakaszában, a 19. század második felében a jelentősebb turisztikai beruházások (tátrai szanatóriumok, balatoni szállodák, fürdőházak, éttermek, nagyobb villaépületek) jellemzően vagy a korszak historizáló építészetét követték vagy az úgynevezett „nemzetközi fürdőstílusban” épültek. A „svájci stíl”, vagyis a gerendavázis, fűrészelt deszkaoromzatos, stilizált alpesi épületek a világfürdő garanciáját jelentették mind az építtetők, mind a látogatók számára.

Ezzel a nemzetközi trenddel szembefordulva, pontosabban azt árnyalva jelennek meg a 19. század végén az első magyaros vagy magyarosnak szánt épületek, amelyeket számos hasonló kísérlet követett egészen a második világháborúig. A székelly motívumokkal díszített balatoni vasútállomások¹⁴ vagy a Széchenyi-család balatonföldvári

¹¹ Werkverzeichnis 2010. 159.

¹² A cselédházak belső tereiről nem rendelkezünk közvetlen adatokkal, de biztosak lehetünk benne, hogy Lehoczkyt, akárcsak a népi építészeti mozgalom követőit leginkább foglalkoztató probléma az egészséges (világos, kényelmes, jó levegőjű) lakókörnyezet megteremtése volt. Lehoczky díjat is nyert a Közmunkatanács kislakások típusházakra kiírt pályázatán az egyszobás lakás kategóriában Magyar Iparművészet 1940.41.

¹³ Baranyai 2012.

¹⁴ Az északi parti vasútvonal átadásakor magyaros stílusban épített állomásépületek, kútházak, őrházak közül már egy sem látható, az 1930-as években balatoni stílusban építették át őket, illetve némelyik további modernizáción is átesett azóta.

nyaralói¹⁵ a patriotizmus üzenetét hordozták, de nem ez volt az egyetlen lehetséges értelmezési keretük. Az erdélyi fatemplomokat idéző balatoni fürdőtelepi kápolnák¹⁶ építészeti gesztusa éppúgy a mindenkori turisztikai terek játékoságát és ellenvilág-képzését jelenítette meg, mint a keleti pagoda mintájára épített mátraházi menedékház,¹⁷ a neoreneszánsz lillafüredi Palotaszálló,¹⁸ az erdélyi udvarházra hajazó síófoki postaépület¹⁹ vagy a gótikus vártoronyra emlékeztető kilátótorony.²⁰ Az alternatív történeti síkok és életvilágok építészeti anakronizmusa a turizmus értelmezési keretébe helyezve legalizálta, s egyben egalizálta a historizáló, egzotizáló és patrióta-népieskedő identitáskísérleteket.

A minőségi fordulat a turisztikai célú épületekről való haza gondolkodásban az 1930-as évek közepén következett be, és alapvetően három forrásból táplálkozott. Az egyik a népi építészeti mozgalom progresszív irányzata volt, amely a „mézeskalács” és „cifraszűr” mintákkal dekorálás helyett a szerkezetekre összepontosított, s ezt az elvet még a legolcsóbb, legkevesbé igényes turista menedékházakra is alkalmazhatónak és alkalmazandónak vélte. „*Ne állítsa be a magyar lelket a tervező úgy, mint ahogyan a rossz operettek és filmek rendezői szokták...*” – fogalmazott ezzel kapcsolatban éppen Lehoczky György.²¹ A másik forrás a patriotizmus átértelmeződése volt. Trianon sokkja azt a hazai turizmust sem hagyta érintetlenül, amely legikonikusabb turizmustájjait – a magashegyeket, a tengerpartot és Erdélyt – veszítette el. A trianoni döntés után megmaradt, illetve pótlékként megkonstruált turizmustájak hazafias küldetése és egyfajta szentsége abból a Klebelsberg Kunó-i gondolatból építkezett, amely szerint Nagy-Magyarországot csak a kultúra fegyvereivel lehet újra megszerezni. E kultúrának része volt az éppen formálódó tömegturizmus is, amely szezonról szezonra demokratizálódott: kiépültek alternatív formái – így például a tömeges természetjárás – és annak intézményei: a filléres vonatok és menedékházak.

A füzérradványi park népies épületeinek szempontjából nem elhanyagolható az a tény, hogy a Zemplén – korabeli szóhasználatlalt Csonka Tokaj-Eperjes hegység – a trianoni sokk után „megmaradt”, de csak igen későn felfedezett természeti és történeti értékek, mint „nemzeti kincsek” közé tartozott. A nagy múltú Magyar Turista Egyesület Hegyaljai osztálya szinte utolsóként, csupán 1926-ban jött létre. Erőfeszítése, hogy a „*csonka Tokaj-Eperjes hegységet*” és a „*zempléni magashegyeket*” ismertté

¹⁵ A Nagytanyát, a Kistanyát és a Tulipánost Széchenyi Imre, a Bölömbikát és a Kulipintyót Széchenyi Géza, az Elített és a Lilit Széchenyi Emil építtette a 20. század első éveiben. Közülük a Nagytanya Földvár egyik idegenforgalmi látványossága lett: „*Igen érdekes a néhai Széchenyi Imre gróf ún. tanyája, mely a magyar tanya utánezata. Faoszlopos, az egész épületen végigfutó folyosóval, egyszerű lösejdisztésű oromzatával a magyar falusi ácsmester egyszerű naiv művészetét hűen tükröztetvén vissza*” (Balaton II. évf. 2. sz 1909. május 1. 17)

¹⁶ Például a balatonalmádi Szent Imre-templom (1930), a Jankovich-telepi Nagyboldogasszony-kápolna és a fonyódi református templom (1936), a balatonszemesi református gyülekezet kápolnája (1942)

¹⁷ Medgyaszai István 1927-1930

¹⁸ Lux Kálmán 1926-1928

¹⁹ ifj. Farkas János 1943

²⁰ Padányi Gulyás Jenő 1930

²¹ Lehoczky 1937: 58.

6. kép. Lehoczky György: Népi hagyományok nyomán kialakított felvidéki magyar háztípus terve. (Forrás: Csaba Rezső: az új magyar építőművészeti szemlélet kialakulása Szépművészet 3. 1942. 2. sz. 37.)

képek ihlették a strandházat és a villákat. A luxusszálló munkálatai közben 1936-37-ben többször keresztúlvonatozhatott a zempléni tájon, közvetlen megfigyeléseket szerezve a hegyközi paraszti és kisnemesi építészetről. Ugyanakkor a népi építészeti mozgalom egyik markáns feladatvállalásaként folyamatban volt már az első hazai népi építészeti archívum²³ kiépítése, amely az 1930-as évek közepétől részben annak Padányi Gulyás Jenőnek a irányításával zajlott, aki a népi építészeti mozgalom „népi” szárnyának vezéralakjává nőtte ki magát, s akinek nézetei talán a legközelebb álltak Lehoczkyéhoz.

A harmadik szellemi áramlat, amely a turizmus-építészetet formálta, a népművészet fogalmával kapcsolatos paradigmaváltás volt, nem függetlenül a néprajztudomány nemzeti tudománnyá válásától és intézményrendszerének megerősödésétől. A fordulat

tegye, különös ideológiai küldetéssel párosult: „*Ez a hegyvidék olyat tud nyújtani nekünk, amit másfelé e csonka földön aligha találunk ... Lehet-e olyan sokat mozdítón megkönnyezni Kassánk, a Tátránk ragyogó képét, mint a László-tanyáról...?*” – írta például a *Turisták Lapja* 1932-ben.²²

Ebben a harmincas években még éppen csak fölfedezett térségben nyílt meg a Károlyiak luxusszállója. Szolgáltatásai az elit számára jelentettek vonzerőt, a korabeli tömegturizmus térképére csak mint építészeti-kertészeti érték került fel. A népszerű *Turisták Lapja* mindössze néhány rövid hírben emlékezett meg a szálló átadásáról, s ezekben a hangsúly éppen a „tagtárs”, vagyis a Magyar Turista Egyesületben is aktív Lehoczky György építészeti munkájára esett. Mint az egyesület tagja, a *Turisták Lapja* olvasója és – éppen a radványi munkák idején – szerzője is, Lehoczky György különös felelősséggel érezhette át a zempléni táj helyi sajátosságainak építészeti (s talán társadalmi) üzenetté formálását, szem előtt tartva, hogy ez az üzenet a nyaraló elitnek és középosztálynak fog szólni. Nem tudjuk, pontosan milyen elő-

²² Czékus 1932.

²³ Az adatgyűjtés 1934-ben kezdődött. Az első szisztematikus építészeti felmérés a Balaton környékén történt, Tóth Kálmán vezetésével. 1938-ra százezres nagyságrendű fotó- és rajzgyűjtemény dokumentálta Magyarország 18 sajátos népi építészeti vidékeit: a Fertő-tavat, a Nagy- és Kis-Alföldet, a Palócvidéket, a Kunságot és Baranyát stb, illetve Padányi Gulyás Jenő szerkesztésében napvilágot látott két gazdagon illusztrált kiadvány is. Építészet 1941. 2. sz. 61–62.; Tóth-Nászay 1934.; Padányi (szerk.) 1937.

7. kép. A bakonyi ház építése. (Laczkó Dezső Múzeum fényképtár V12603)

lényege a korábban értelmiségi és művészeti mozgalmak kutatási és „újrahasznosítási” terepének tekintett magyar népművészet, a magyarosként jellemzett motívumkincs néprajztudományi kutatási területté válása, az anyag rendszerezése, a naiv eredetmagyarázatok tudományos tisztázására való törekvés. Az 1920-as évektől erőteljesen formálódott tehát egy olyan autentikus néprajzi forrásbázis és tudás, amelyre a turizmus is támaszkodni tudott, és amely termékenyen tudott együttműködni a népi építészeti mozgalom – szintén egyre inkább az autentikust, a helyit preferáló – elképzeléseivel. Ennek a folyamatnak a leginkább emblemikus manifesztációi voltak az első magyarországi „skanzenek” és az úgynevezett „népművészeti házak”.

A „magyar skanzen gondolat”²⁴ az 1930-as évekre eredményezett két olyan kiállítóhelyet – a Palóc házat Balassagyarmaton és a Bakonyi házat Veszprémben –, amely az eredeti mintáktól való kisebb-nagyobb eltérések ellenére kielégítette az autentikus népi építészeti bemutatóhely kritériumait. Mindkét épületet a múzeumok közvetlen környezetében építették fel, múzeumi tárgyakkal rendezték be és kezdettől fogva hangsúlyosan idegenforgalmi-turisztikai célokat is szolgáltak.

Részben a magyar skanzen gondolat ihlette azokat a kizárólag idegenforgalmi céllal emelt népművészeti házakat is, amelyekben – legalábbis az eredeti elgondolás szerint – autentikus háziipari-népművészeti termékeket árúsítottak a turisták számára. Az épületek, így a boldogi, matyó, kalocsai, tihanyi, hortobágyi népművészeti ház a megrendelők szándékai szerint a helyi építészet stílusát követték, éltek azonban az átfogalmazás szabadságával.

²⁴ Viski 1931.

8. kép. Kalocsai Népművészeti Ház. (Néprajzi Múzeum Fényképtár 119146)

Figyelemreméltó, hogy az etnográfus szakma e népművészeti házak egy részével szemben ugyanazokat a kifogásokat fogalmazta meg, ti. a népi romantika érvényesülését a paraszti valóság helyett, mint a népi építészeti mozgalom képviselői a magyaros építészettel szemben. „...hamis, népieskedő szemlélet, magyaros ízlés és *Malonyay-kötetek* ihlette *iparművészeti megoldásokkal*” – vetette például a „néprajzi érzék nélkül felállított” népművészeti házak tervezőinek szemére kritikájában Vargha László.²⁵ A korszak népi építészettel és turizmussal kapcsolatos ellenmondásaira, forrongó vitáira jó példa, hogy Vargha kritikája nem kerülte el azt a Tihanyi Népművészeti Házat sem, amelynek tervezői Tóth Kálmán és Nászay Miklós voltak, akik a balatoni stílusnak keresztelt turisztikai népi építészeti program motorjai voltak. A program mind a funkcionalista építészettel, mind pedig a felszínes népieskedéssel szembe helyezkedve a helyi paraszti építészet arányait, fő szerkezeti elemeit kívánta áttemelni a turizmusba. Sikerét, amelynek garanciája volt, hogy Tóth Kálmán 1927-től a Balatoni Intéző Bizottság műszaki vezetője volt, számos épület mutatja a badacsonyi Rodostó turistaház-tól²⁶, Bajcsy-Zsilinszky Endre pálkövei nyaralóján át a kosáríves-mellvédes tornácos balatoni vasútállomásépületekig.

Ez a gondolkodás, azaz a „hely szellemének” érvényesítése valamilyen formában a Tóth Kálmán, Nászay, és Padányi Gulyás köréhez tartozó Lehocky György összes tervén tetten érhető, de legerőteljesebben a turisztikai célú épületeit határozta meg.

²⁵ Vargha 1937.

²⁶ Ez az épület is váltott ki vitát a népi építészeti mozgalmon belül. Lux Géza például azt kifogásolta, hogy a „parasztház” a hegytetőre épült, s így minden igyekezet ellenére tájidegen maradt. Lux 1938.

A radványi strandház és a parkbeli villák mellett ilyen volt a balatonalmádi népies vendéglő, a lillafüredi kis vasútállomás és postahivatal (1927-1932), néhány mátrafüredi és parádi villa, a parádfürdői strandház (1935) valamint két Velencei-tavi kis vasútállomás (Agárd, Velence-fürdő, 1942)²⁷

A parasztház szerkezetének értelemező és funkcionalista továbbgondolására kitűnő példa Lehoczky György egy fennmaradt Népművészeti Ház-terve (évszám nélkül, de vélhetően az 1930-as évek második feléből²⁸). A hathelyiséges nádfedeles épület a modern (utcára néző elárusítóhelyiség, vizesblokkok, konyha, szoba) és a hagyományos funkciókat egyesíti (magyaros szoba és füstös konyha), nagyon erőteljes, de a paraszti előképekhez képest erősen átfogalmazott mellvédes tornáccal és parasztházakra jellemző kéménymegoldásokkal.

Lehoczkyra azonban nemcsak hatottak kortásainak a szaklapokban követhető elképzelései és vitái a modernitás, a népi és a turizmus sajátos viszonyáról, de a diskurzusba maga is bekapcsolódott, amikor 1937-ben további hozzászólásokra ösztönző cikket írt a *Turisták Lapjába*. A cikket Lehoczky építészeti nézetein túl természetjáró tapasztalatai is ihlették, pontosabban a harmincas évek elején erősödő tömegturizmus igényei, amelyek számos silány, stílustalan turistamenedékházat termeltek ki. Lehoczky amellett érvelt, hogy olcsón is lehet igényes épületeket emelni, s egyúttal beemelni a hely szellemét a modern építészetbe: „Isten nagy művében az emberalkotta háznak finoman alkalmazkodnia kell a környezethez, sziluettjének a tájkép kiegészítésére kell törekednie...” A téma kíváncsnak tartott további²⁹ szakmai vitája érdekében Lehoczky számba veszi a magyaros turista-építmények tervezéséhez szükséges szempontokat. A hívogató homlokzattól a funkcionális alaprajzon és berendezésen keresztül a vízközel, de szélárnyékot kereső tájolásig terjedő szempontrendszer megfogalmazásakor minden bizonnyal saját friss tapasztalataira támaszkodhatott. Talán a szerény radványi strandház is szeme előtt lebegett, amikor megfogalmazta: „magyar vidéken a turistaháznak minden tekintetben magyar levegőt kell lehelnie. A magyar építészetben különösen az egyszerű, a népi építészet fejlett, sokféle változatban mutatja meg, miképpen lehet hajlékot építeni egyszerű eszközökkel, primitív módon, emellett művészi szépen, a helyi viszonyoknak legmegfelelőbbben.... Nem kell másolni őket, de zamatukból, tősgyökeres magyar szellemük kristálytiszta kútjából kell meríteni.”³⁰

Irodalom

BARANYAI Katalin

2009 Szemelvények a két háború közti építészeti irodalomból. *Országépítő* 2009. 3–11.

²⁷ Werkverzeichnis 2010.; Mattyók1937: 263.

²⁸ Ez volt a turisztikai célú népművészeti házak építésének időszaka. A tervrajz az építész hagyatékában maradt fenn, közli: Mönke 2010: 128.

²⁹ Lehoczky cikkének előzményei a *Turisták Lapjában*: Morotvai 1935.; Gerle 1932.

³⁰ Lehoczky 1937.

- 2012 Teremthet-e közösséget és stílust az építészet? Viták a nemzeti jellegről és a népi építészetéről a két világháború között. *Zempléni Múzsza* 12.1. 2012. 37–44.
- BETHLEN Margit
1938 Radványi kirándulás. *Pesti Hírlap* 1938. május 10–11.
- K. CZÉKUS Miklós
1932 Üzenet az észak-keleti végekről. *Turisták Lapja* XLV. évf. 12.
- DIMMIG, Oranna
2010 „Mit einem schönen Bildervorrat vor Augen...” Eine biografische Collage mit Texten von György Lehoczky, Gergely Lehoczky und Vera Dieckmann-Lehoczky In György Lehoczky 1901-1979 (mit einem Werkverzeichnis) (Hrsg): Arbeitskreis György Lehoczky, Institut für Aktuelle Kunst im Saarland 8–22. Saarbrücken: Verlag St. Johann.
- FEJŐS Zoltán
2006 Bevezető. In Fejős Zoltán (szerk.): *Huszká József, a rajzoló gyűjtő*. Kiállítási katalógus. 10–14. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- GERLE Mária
1932 Adjunk magyar jelleget menedékházainknak! *Turisták Lapja* 45. évf. 210.
- KÓSA László
2001 *A magyar néprajztudomány története*. Budapest: Osiris.
- LEHOCZKY György
1937 Turistamenedékházak. In: *Turisták Lapja* 49. évf. 2. sz. 57–58.
- LUX Géza
1938 Építsünk művészi menedékházakat! *Turisták Lapja* 50. évf. 681–688.
- MÖNKE, Günther
2010 Was hat aber diese Geschichte mit dem Architekten zu tun? György Lehoczky aus der Sicht eines Kollegen. In György Lehoczky 1901-1979 (mit einem Werkverzeichnis) (Hrsg): Arbeitskreis György Lehoczky, Institut für Aktuelle Kunst im Saarland. 128–136. Saarbrücken: Verlag St. Johann.
- MATTYÓK Aladár
1937 Szabadtéri fürdők építése. *Tér és forma* 261–268.
- Vitéz dr. MOROTVAI László
1935 Művészi ízlés a menedékház építkezésben. *Turisták Lapja* XLVII. évf. 12.sz. 357–358.
- PADÁNYI GULYÁS Jenő (szerk.)
1937 *A Fertő-vidék népének építésze*. Budapest: A Magyar Ház Barátainak kiadása.
- PAPP István
2012 *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest: Jaffa kiadó.
- PÁMER Nóra
2001 *Magyar építészet a két világháború között*. Budapest: Terc Kiadó.
- SISA József
1999 A füzérradványi kastély. *Ars Hungarica*, 27. évf. 1. sz. 5–78.
- TÓTH Kálmán – NÁSZAY Miklós
1936 *A Balaton-vidék népének építésze*. Budapest: Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottság.
- VARGHA László
1937 A magyar skansen. *Ethnographia* 48. évf. 330–340.

VISKI Károly

1931 A magyar Skansen. *Magyar Szemle* 11. kötet (1931. 1–4. sz.) 231–242.

WERKVERZEICHNIS

2010 Architektur, Kunst im öffentlichen Raum. Kunst im skaralen Raum. In György Lehoczky 1901-1979 (mit einem Werkverzeichnis) (Hrsg): Arbeitskreis György Lehoczky, Institut für Aktuelle Kunst im Saarland. 149–159. Saarbrücken: Verlag St. Johann.

Schleicher Vera

PhD, főmuzeológus, főosztályvezető. Néprajzi Múzeum, Budapest

E-mail: schleicher.veronika@neprajz.hu

Vera Schleicher

Tourism and Vernacular Architecture in the 1930s

The study attempts to determine what place the additional buildings of the Castle Hotel (1938) built from the Károlyi Castle in Füžerradvány, Hungary occupy in the oeuvre of designer György Lehoczky and among the contemporary infrastructural developments of domestic tourism. The small villa buildings in the park, intended to offer cheaper accommodation compared to the luxury hotel, and the beach house built next to the pool all feature solutions typical of folk architecture, including, for example, columned porches, hipped roof structures and shuttered windows. However, when looking at the buildings as a whole, it becomes obvious at first glance that these are not genuine vernacular structures, but rather architectural gestures that were able to formulate ideas and messages regarding both the integration into the landscape and the life and status of the rural agricultural population. The two main areas of application of this architectural language created by the folk architectural movement between the two world wars were social architecture and tourism. Architect György Lehoczky was at home in both.

Magyar Néprajz nyolc kötetben¹

BEVEZETÉS

Már előjáróban kijelenthetjük, hogy a *Magyar Néprajz nyolc kötetben* kézikönyv mind tartalmában, mind pedig terjedelmében a magyar néprajztudomány páratlan vállalkozásának tekinthető. Az 1988 és 2011 között megjelent nyolc (valójában 7 + 2 „félkötet”), így már teljesnek tekinthető kézikönyv-sorozat méltatása felesleges, hiszen nyomon követhettük megszületését, az egyes kötetek megjelenését, tudományos munkáinkban rendszeresen használjuk és hivatkozunk rá. Mind a kézikönyv sorozat egészének előtörténetét, mind az egyes kötetek koncepcióját és megvalósulását tekintve a legfontosabb forrásnak a kötetek előszavai szolgálnak. Az előzményeket tekintve közülük is kiemelkedik a szerkesztőbizottság vezetőjeként és bizonyos kötetek főszerkesztőjeként, szerzőként is szerepet vállaló Paládi-Kovács Attila, aki a sorozat szakmai motorja volt több mint három évtizeden keresztül. Írásom négy feladatra vállalkozik. Elsőként röviden összefoglalom az előzményeket az első kötet megjelenéséig, 1988-ig. Ezt követően az egyes kötetek alakulástörténetét ismertetem a megjelenésükig. Harmadikként egy időben összevethető, kiemelkedő nemzetközi párhuzamot mutatok be. Végül pedig, egy függelékben összefoglalom a kötetek szakmai tartalmának kialakításában közreműködő szakembereket és szerepeiket.

ELŐZMÉNYEK

Paládi-Kovács Attila három kötethez írt előszavából részletesen rekonstruálható az első kötet megjelenéséig vezető előkészítő szakasz.² A kiindulást *A magyarság néprajza* című szintézis 1933 és 1937 között megjelent négy kötetétől számíthatjuk. A vállalkozás motorja a 20. század első felének anyagi kultúra kutatásában élen járó triász, Bátty Zsigmond, Györffy István és Viski Károly volt, akik már az 1920-as évek derekán megfogalmazták a kézikönyv megírásának szükségességét. Különösen Viski volt az, aki szíven viselte e vállalkozás megvalósítását, amelynek nemzetközi párhuzamai is ismertek voltak számukra.³ A magyarországi néprajzot és etnográfát feldolgozó tudománytörténeti összefoglalók természetesen részletesen foglalkoztak *A magyarság néprajzával*. Míg Kósa László ezt a néprajz, mint nemzeti tudomány (1933-1949) korszakának összefüggéseiben, a tudományszak egyéb törekvéseinek és eredményeinek

¹ A tanulmány alapjául szolgáló, megegyező című előadás 2025. június 6-án hangzott el az MTA székházában, a Magyar Tudományos Akadémia alapításának 200. évfordulójára emlékező ünnepi rendezvényen, melyet az MTA I. osztálya szervezett.

² Paládi-Kovács 2000., 2009., 2011a.

³ Paládi-Kovács 2011a: 5–6.

részeként tárgyalta, addig Paládi-Kovács Attila önálló, igaz rövidebb fejezetet szánt a kérdésnek.⁴ Nem feladatunk az 1930-as évek közepén megjelent szintézis értékelése, de többen, így Ortutay Gyula és Gunda Béla is, már a kiadás idején is szakmai bírálatot fogalmaztak meg a kötetekkel kapcsolatban. A II. világháborút követően hamar elkezdődtek az előkészületek egy új, több kötetes néprajzi kézikönyv megjelentetésére, melynek később hivatalos munkacíme nem véletlenül az *Új magyarság néprajza* volt, mely kifejezte e meghaladni, felváltani szándékozott előzményt.⁵ Az előkészületeket tekintve a következő időszakot 1947 és 1975 között határozhatjuk meg. Az ötletek és a még hivatalossá nem váló szakmai tervezetek különféle intézményekhez kapcsolódtak, kezdetben a Kelet-Európai Intézet Néptudományi Intézetéhez (1947-1949).⁶ A következő fontosabb évszám 1955, amikor is a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottsága és a Néprajzi Múzeum vezetősége októberben két ankéton tárgyalta a tervezett mű koncepciójáról, fontosabb tartalmi egységeiről.⁷ 1965-ben Tálasi István próbálta újraéleszteni a szakmai előkészítő munkálatokat, leírt koncepciójában részben visszanyúlt a tíz évvel korábbi gondolatokhoz, miszerint hangsúlyos szerepet kapott volna a magyar parasztság társadalomtörténeti rétegeinek, társadalomnéprajzi témáinak bemutatása.⁸ Az 1960-as évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a nagy, összefoglaló szakmai vállalkozások megvalósítása nem hozta el a várt eredményeket, sem a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottsága, sem a közgyűjtemények, sem pedig az egyetemi tanszékek nem képesek saját erőforrásaik keretében biztosítani ehhez a háttérrel (pénz, humán-erőforrás stb.). Az akadémiai vezetés ekkor döntött új tudományos intézmények alapításáról, ide sorolható a tanszéki kutatócsoport az ELTE-n (1963), majd az MTA keretében alapított önálló Néprajzi Kutatócsoport (1967).⁹ A következő szakaszt a közvetlen megvalósulás előkészítése jelentette 1976 és 1988 között. Immár Ortutay Gyula volt az, aki az MTA Néprajzi Kutatócsoport intézményi háttérével, 1976-1977-ben egy konkrét tervezet kidolgozását felügyelte, melynek részei voltak a szinopszisok is. Az ekkor még hatkötetesre tervezett kézikönyv része volt a kutatócsoport „ötéves tervének” (1976-1980).¹⁰ Lényeges innovációnak minősíthetjük, hogy megindultak az előkészítéshez kapcsolódó, az elméleti és tárgyerületi kérdéseket is tisztázó konferenciák, elméleti összefoglalások, melyek anyagából publikálták az *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* egyszerű, zöld-fehér borítójú

⁴ Kósa 1989.; Paládi-Kovács 2011b.

⁵ Paládi-Kovács 2000: 5., 2011a: 5.

⁶ Az Intézet „1947-1949-ben egymás után jelentette meg a *Néptudományi kézikönyv füzetek* sorozatban a kutatási eredményeket és feladatokat számba vevő, s a hazai szakirodalmat összegyűjtő tematikus tanulmányokat. Ezek között - mint előmunkálat - jelent meg Fél Edit tanulmánya is, *A magyar népi társadalom kutatása* (Budapest, 1948). A Néptudományi Intézetfelosztatása, munkatársainak szétszórása 1949 után hosszú időre elodázta az előkészületeket, de a nemzedék irányadó tagjai továbbra sem mondtak le az új néprajzi szintézis elkészítéséről.” Paládi-Kovács 2000: 5.

⁷ Paládi-Kovács 2000: 5-6.

⁸ Paládi-Kovács 2000: 6.

⁹ Paládi-Kovács 2011a: 5.

¹⁰ Paládi-Kovács 2011a: 6-7.

köteteit.¹¹ Mindez azt jelentette, hogy a magyar néprajztudomány 20. század második felében indított nagy vállalkozásai sorában, a Magyar Néprajzi Lexikon és a Magyar Néprajzi Atlaszt követően a végleges tervezést és a kiadást tekintve a kézikönyv valósult meg a legkésőbb. Az első kötet megjelenését megelőzően, 1987-1988 táján két fontos módosítást is végrehajtottak a szintézis szerkesztői. Egyrészt, a korábban tervezett hat kötet helyett immár nyolccal terveztek, másrészt az korábbi munkacímet *Magyar néprajz nyolc kötetben*-re változtatták. Ezzel a Corvina Kiadónál 1979-ben megjelent *Magyar Néprajz* (szerzői Balassa Iván és Ortutay Gyula) kötettől éppúgy meg tudták magukat különböztetni, mint az addigi munkacímben szereplő, fél évszázaddal korábban megjelent kézikönyvtől.¹²

A KÉZIKÖNYV ÉS EGYES KÖTETEI MEGJELENÉSÜK SORRENDJÉBEN

Az egyes kötetek nem számozásuk és tematikájuk rendjében sorrendjében, hanem az alapján láttak napvilágot, hogy mikor sikerült a teljes kéziratot előállítani, illetve a kiadáshoz a pénzügyi finanszírozást biztosítani. Az első négy kötet, amely 1988 és 1991 között jelent meg, még az MTA „hagyományos”, központi költségvetési finanszírozásának keretében valósult meg.¹³ A kötetek koncepciója nem helyezkedett szembe a magyar néprajztudomány hagyományos, leíró, a (köz)népi kultúrát tematikus felosztás alapján bemutató gyakorlatával, hiszen az anyagi és szellemi kultúrán osztozó három-három kötet mellett önálló kötetet kapott a társadalmi műveltség. A sorszámozásban I-es számmal elnevezett, ám legutolsóként megjelent „bevezető” kötet („táj, nép, történelem”) végül akkorára duzzadt, hogy két „félkötetben” fért csak el.¹⁴ Az időrendben először, 1988-ban, Vargyas Lajos főszerkesztésében megjelent V. kötethez („magyar népköltészet”) ugyan készült főszerkesztői előszó, de az a tartalmi koncepció össze-

¹¹ Szerdahelyi (szerk.) 1977.; Illés (szerk.) 1978.; Vargyas (szerk.) 1978.; Ortutay (szerk.) 1979a., 1979b., 1983.; Domonkos 1980.; Felföldi (szerk.) 1982.

¹² Paládi-Kovács 2011a: 7.

¹³ Paládi-Kovács 2011a: 7.

¹⁴ Nem tudni, mennyire véletlen, de Tálasi István, majd Paládi-Kovács Attila révén az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékének oktatási struktúrájában is ez a felosztás valósult meg. A 2006-os bolognai rendszerre történő áttérést megelőzően, amelyben a hároméves alapszakot a kétéves mesterszak követ, az osztatlan, ötéves képzésben a hallgatók az első két évben megismerkedhettek az anyagi kultúra kutatásának főbb területeivel (földművelés, állattartás, zsákmányolás, település, építkezés, táplálkozás, közlekedés-szállítás stb.), mely ismeretek elsősorban az 1920-ig (1945-ig) tartó hagyományos paraszti, köznépi műveltség szakterületeit dolgozzák fel, majd a következő két évben a magyar nép anyagi műveltségének négy féléves előadásai következnek: 1) a kezdetektől 1526-ig; 2) 1526-1711; 3) 1711-1848; 4) 1848-1945. Az utolsó, ötödik évben pedig a „népcsoportok és regionális kultúrák” következtek: 1) Dunántúl és Felföld, 2) Alföld és Erdély felosztásban. Ebben a tematikában, az ELTE-n is azok az oktató-kutatók tartották meg az előadásokat, akik a kézikönyvben is a megfelelő fejezetet oktatták (Mohay Tamás és Paládi-Kovács Attila). További kutatásokra lenne szükség, hogy mérleget vonjunk, a Kárpát-medencei magyar néprajz szakos képzésekre miként hatott a kézikönyv. Egy biztos, hogy az ELTE-n a 2006-tól induló néprajz alapszakos képzésben is kiemelt szerepet játszott a kézikönyv tematikája. A „magyar és összehasonlító néprajz” 1-3. előadásának tematikája a kézikönyv megfelelő kötetekre épül (gazdálkodás, életmód, kézművesség).

foglalására fókuszált, így abban hiába keressük a témafelosztásokat és a szerzőket övező vitákat stb. A műfajok szerinti tematizáció máig nyomot hagyott a magyar folklorisztika szemléletmódjára, az ELTE Folkore Tanszékén a „magyar és összehasonlító folklór” főcímű előadások is ezt a felosztást tükrözik. 1990 két további kötet jelenet meg a szellemi néprajz tárgykörében. Az 1990-ben megjelent VI. kötet („népzene, néptánc, népi játék”) nem tartalmaz főszerkesztői előszót, valószínűleg azért, mert a tisztséget betöltő Dömötör Tekla már a megjelenés előtt három évvel elhalálozott. Az ugyanebben az évben megjelent VII. kötet („népszokás, néphit, népi vallásosság”) főszerkesztője szintén a korábban elhunyt Dömötör Tekla volt, ebben az esetben viszont a szerkesztő, Hoppál Mihály elkészítette az előszót. Tartalmában rövid, a tematikára koncentráló szöveget alkotott. Az első, anyagi műveltséget tárgyaló kötet a III. („kézművesség”) volt, amely 1991-ben jelent meg. Domonkos Ottó főszerkesztőként maga jegyezte az előszót.¹⁵ Csak röviden szól arról, hogy a témának csak egy fejezetet szánó egykori koncepció hogyan változott meg, s különösen Gunda Bélának és Tálasi Istvánnak köszönhetően végül 1986-ra hogyan alakult át abban az irányban, hogy a téma önálló kötetet kapott. Ez volt az a kötet, amelyik a második bevezető „félkötetet” (I/2.) leszámítva a leghangsúlyosabban foglalkozott a történetiség témája 14-20. századi feldolgozásával. A rendszerváltás éveiben megjelent négy kötetet követően, az ezredforduló táján jelent meg a következő három könyv. Előbb, 1997-ben a IV. („életmód”), majd 2000-ben a VIII. („társadalom”), illetve a IV. („gazdálkodás”) látott napvilágot. Az „életmód” kötethez a főszerkesztő, Balassa Iván írt rövid, másfél oldalas előszót.¹⁶ Ebben kiemeli, hogy a kötet szerzői sokkal szélesebb alapokra építhettek, mint a *Magyarság néprajza megalkotói*. Kiemelte, hogy az egyes témák esetében a megnövekedett forrásanyag lehetővé tette a történeti fejlődés és a térbeliség alkalmazását is. 2000 mérföldkőnek számít a kézikönyv történetében. Ekkor jelent meg a „társadalom” kötet, amelynek főszerkesztését a sorozat szerkesztőbizottságának vezetője, Paládi-Kovács Attila vállalta magára. Innentől kezdve mindegyik kötet a vezetésével jelent meg, s a kötetek előszavainak stílusa, informativitása is megváltozott. Nem csupán az adott kötetek, hanem a teljes vállalkozás alakulásáról is részletesen tájékoztatott. Így valódi, tudománytörténeti forrásoknak tekinthetők írásai. A sorozat I. (táj, nép, történelem) kötetének alakulásáról, a finanszírozás nehézségeiről, majd a megvalósulásáról is részletesen írt Paládi-Kovács Attila.¹⁷ Az 1976-77-ben, Kósa László, Ortutay Gyula és Tálasi István közreműködésével kidolgozott koncepció és konkrét szerkezeti rendben megfogalmazott hét fejezet közül mindössze Paládi-Kovács Attilának a magyar nép természeti környezetéről írt tanulmánya került be a 35 évvel később napvilágot látott I/1-es kötetbe.¹⁸ Haláleset (Ortutay Gyula), kivándorlás (Zsigmond Gábor) és az akadémiai kutatóhely elhagyása (Kósa László) hátráltatta a kötet(ek) megírását és kiadását, ezért a 1984-től 2000-ig a konkrét megvalósítás szünetelt. Az ezredforduló évében a főszerkesztő újra kezdeményezte a kötet(ek) elkészítését, amely – ismételt

¹⁵ Domonkos 1991.

¹⁶ Balassa 1997.

¹⁷ Paládi-Kovács 2011a: 7–9.

¹⁸ Paládi-Kovács 2011c.

hányattatások után – 2009-ben (I/2.) és 2011-ben (I/1.) végre megjelenhetett, így a vállalkozás végül is nem maradt torzón. Ebben, ismételten ki kell emelni a Paládi-Kovács Attila szerepét, aki a teljes sorozat szerkesztőbizottságának vezetőjeként, majd az utolsó három + két „félkötet” főszerkesztőjeként magára vállalta a befejező szakasz munkálatainak dandárját.

EGY NEMZETKÖZI PÁRHUZAM: AZ ÉSZAK-AMERIKAI INDIÁNOK KÉZIKÖNYVE

Arra e rövid tanulmányban nincs mód, hogy a *Magyar néprajz nyolc kötetben* szintézisét szélesebb nemzetközi és hazai párhuzamaiban elhelyezzük és elemezzük. Csak egyetlen példát hozunk, amely jelentőségében nemzetközileg hozzá mérhető és világszerte rendkívül sokan hivatkoznak rá. Ez pedig az *Észak-amerikai indiánok kézikönyve* (*Handbook of North American Indians*)¹⁹, amely az időbeliségét tekintve (tervezés és megjelenés időpontjai) is a párhuzamba állítható. Az Észak-amerikai Indiánok Kézikönyve sorozat – az USA, Kanada és Észak-Mexikó őslakos népeiről szóló ismeretek legmonumentálisabb összefoglalása 1978-ban két kötet megjelenésével indult, majd rá, több mint negyven évvel, 2022-ben az Igor Krupnik szerkesztette 1. kötettel zárult.²⁰ Vagyis éppúgy, mint az általunk ismertett kézikönyv-sorozat esetében, az egyes kötetek megjelenésének dátuma nem a tervezett sorszáмок sorrendjét, hanem a kéziratok készülségét és a támogatások állapotát tükrözték. Az amerikai kézikönyv-sorozat megjelent kötetei végül több mint 14 ezer oldalt tettek ki, a hazai párhuzama ennek mintegy fele. Amiben viszont a *Magyar Néprajz nyolc kötetben* felülmúlta híres párhuzamát az, hogy nem maradt torzón. Az *Észak-amerikai indiánok kézikönyvét* eredtileg húsz kötetre tervezték, amelyek közül végül négy nem jelent meg, aminek megjelentetéséről a sorozat szerkesztői végleg lemondtak.²¹ A két sorozat tematikai összevetése a természetes adottságbéli különbségekről árulkodik. Az észak-amerikai

¹⁹ A kötet sorozat tervezése a Washigton DC-ben működő Smithsonian Intézetben az 1960-as években kezdődött, majd 1971-től a kongresszusi támogatásnak és a sorozatszerkesztő, William C. Sturtevantnek köszönhetően gyorsult fel.

²⁰ <https://scholarlypress.si.edu/store/history-culture/handbook-north-american-indians-volume-1-introduct/> (Letöltés: 2025. 11. 18.)

²¹ A számozás sorrendjében, a szerkesztő, a tárgy és a megjelenés időpontjában: 1. Krupnik, Igor (2022) Bevezetés; 2. Bailey, Garrick A. (2008) Indiánok a kortárs társadalomban; 3. Ubelaker, Douglas H. (2006) Környezet, eredet és népesség; 4. Washburn, Wilcomb E. (1988) Az indián-fehér kapcsolatok története; Damas, David (1984) Arctic; 6. Helm, June (1981) Subarctic; 7. Suttles, Wayne (1990) Északnyugati part; 8. Heizer, Robert F. (1978) Kalifornia; 9. Ortiz, Alfonso (1979) Southwest, a pueblo; 10. Ortiz, Alfonso (1983) Southwest, a nem pueblo; 11. d' Azevedo, Warren L. (1986) Great Basin; 12. Walker, Deward E. Jr. (1998) Plateau; 13. DeMallie, Raymond J. (2001) Plains; 14. Fogelson, Raymond D. (2004) Délkelet; 15. Trigger, Bruce G. (1978) Északkelet; 16. nem jelent meg (Technológia és vizuális művészetek); 17. Goddard, Ives (1996) Nyelvek; 18. nem jelent meg (Életrajzi szótár); 19. nem jelent meg (Életrajzi szótár); 20. nem jelent meg (Tárgymutató). Részletesen: https://en.wikipedia.org/wiki/Handbook_of_North_American_Indians (Letöltés: 2025. 11. 18.)

indián népek életmódbeli változatai nem csupán a távolság, hanem a természeti különbségek eltérő adottságaiból is levezethetők.²² A Kárpát-medencei magyarság, még ha jól látható táji típusokat is hordoz magában, jóval közelebb áll nyelvében és kultúrájában egymáshoz. Az amerikai sorozat koncepciója kettős logikát követ. Az egyik ilyen vezérelv a területiség. Az Észak-amerikai kontinens hagyományos indián kultúráinak bemutatása egyfajta földrajzi felosztást követ (lásd a 21. lábjegyzet). Ezen túl viszont megjelennek horizontális fókuszú témák is, mint például az indián és a fehér kapcsolatok története vagy az indiánok a kortárs társadalomban kérdésköre. Az Észak-amerikai vállalkozás nem (sem) függetleníthető a társadalmi-kulturális kontextustól. Az ENSZ 1993-at választotta a bennszülött népek évének, ami utal a folyamatra, hogy Észak-Amerikában a hagyományos indián népek öntudatra ébredésében, kultúraépítésében és múlt konstruálásában az 1970-es évek végének és a 80-as évek első felének milyen fontos szerepe volt. E tekintetben a magyar kézikönyv tervezésében az 1970-es évek derekán történő előre mozdulás sem csupán a szűkebb intézményhálózat kínálta lehetőségeiből vezethető le, hanem közvetve az ekkor induló táncházmozgalom, s tágabban a városi értelmiség tekintetének a népi kultúra fel fordulásával is magyarázható.

KONLÚZIÓ

A *Magyar Néprajz nyolc kötetben* a magyar néprajztudomány fontosságban és nagyságrendjében is kiemelkedő vállalkozása, a mintegy száz esztendőre visszanyúló kutatástörténet során felhalmozott ismeretek szintézise. A kézikönyv megtartotta azt hagyományos felfogást, amely a paraszti, a (köz)népi kultúra megismerésének legfontosabb módszerének is tekinthető, hogy azt témákra osztva, alapvetően a szellemi és anyagi műveltség különválasztásával tárgyalja. Igyekszik egységsúlyt teremteni a két tárgyterület között, a kötetek felosztása erről a szándékról árulkodik. Az 1930-as években kiadott négykötetes *Magyarság néprajzához* képest az önálló társadalom kötet, illetve az önálló, a tudománytörténetet, a történeti korszakokat és a regionális tagolódást magába foglaló két „félkötet” jelenti a valódi újdonságot. A fél évszázaddal korábbi előképhez képest nem változott az alapvető területi fókusz, a Kárpát-medence, a történelmi Magyarország magyar nyelvterülete és a hozzá szorosan kapcsolódó tájak (pl. moldvai magyarok) népi kultúrájának bemutatása. Az egyes nem magyar etnikumokhoz, vagyis a nemzetiségekhez köthető témák nem hangsúlyosak, s önálló fejezetet sem kaptak a kézikönyvben, de a *Magyarság néprajzához* képest azért a témákban meg-megjelennek ilyen adatok és tartalmak. A külföldi, különösen az Észak- és Nyugat Európában, Észak-Amerikában, Ausztráliában vagy Izraelben magyarok iránti társadalmi és politikai figyelem csak az ezredforduló táján lett jelentős, az 1970-80-as évek tervezési időszakában még nem vetődhetett fel beépítésük a kötetek tematikáiba. Az időbeli lehatárolás végpontja 1945, az 1848 óta számotartott korai kapitalizmus

²² Elég csak az amerikai antropológiában az elsősorban Alfred Kroeber és Clark Wissler nevéhez köthető „kulturális area” és „élelmiszer area” fogalmaira utalni. Lásd például Kroeber 1931.

záró dátuma, illetve a hagyományos paraszti életforma felszámolódásának kezdete. Az egyes fejezetekben történnnek utalások a 20. század második felére, amely önálló fejezetet a VIII. kötetben kapott (A falusi társadalom a szocializmus időszakában). Ugyanebben a kötetben tárgyalják önálló társadalmi rétegekként a szerzők az agrártársadalom peremén elhelyezkedő átmeneti rétegeket, a kismemességet, a kispolgárságot és az ipari munkásságot, melyek a „nép” fogalmának megújítását és markáns kitágítását jelentik a már sokat hivatkozott előképhez képest. Számos szemléletmódbeli, tartalmi megújulásra mutató változásokat foglalnak magukba az egyes fejezetek. Jóval több és összetettebb ismereteink halmozódtak fel például a hagyományos népi kultúra térbeli tagolódásáról²³, például Balassa M. Iván a népi építkezés tagolódásának mezotáji rendszerével (IV. kötet) nem csak Bátty Zsigmondnál, de Barabás Jenőnél is részletgazdagabb képet alkotott. A kötetek megjelenésének időbelisége olykor meghatározó a szemléletmódra és a megalapozó ismeretanyagra vonatkozóan. A szellemi néprajz kötetei a rendszerváltás éveiben láttak napvilágot, ami annyit jelent, hogy a fejezetek megírása még az állampárti késő Kádár-rendszer időszakára esett. Ezért is nagy szó, hogy például a népi vallásosság témája ilyen nagy teret kaphatott (VII. kötet). A *Magyar néprajz nyolc kötetben* nem vállalkozik arra, hogy módszertanilag új irányokat nyisson, hogy tematikák mentén tematizáljon. Megelégszik azzal, hogy az addig felhalmozott néprajzi tudásanyagot egy hagyományos tematikus rendben, korábban elképzelhetetlen terjedelemben és alapossággal publikálja. A kézikönyvet nem érdemes összevetni a 20. század második felének másik két nagy vállalkozásával, a *Magyar Néprajzi Lexikkal* és a *Magyar Néprajzi Atlisszal*, de annyi kijelenthető, hogy az utóbbi az, amelyik leginkább a szűkebb szakmának szólt, kommentárkötet hiányában, korábban a könyvesbolti beszerzés korlátossága, később a digitalizálás elmaradása miatt sokkal kevesebben hivatkoznak eredményeire. Ezzel szemben a másik két szintézis kapcsán megállapítható, hogy korábbi könyvesbolti forgalmazásuk, antikváriumi elérhetőségük, később ingyenesen hozzáférhető digitalizált verzióik okán szélesebb olvasói körben is kedvelt, használt és hivatkozott tartalmakká váltak. A digitalizáció kérdése kiemelkedően fontos manapság, hiszen megváltoztak az olvasási és a tartalomelérési szokások, ezzel párhuzamosan a kötetek papír alapú elérése egyre korlátozottabb lehetőségeket kínál. 2021-ben egy online, kérdőíves kutatás²⁴ keretében kérdeztük meg a Kárpát-medencei (budapesti, debreceni, kolozsvári, pécsi és szegedi) magyar néprajz szakos hallgatókat többek között arról, hogy melyek azok a néprajzi tárgyú könyvek, melyek a hallgatók vagy családjuk birtokában vannak. (Zárt kérdés, amely csak a papír alapú kiadványokra vonatkozott.) A válaszokból az derült ki, hogy a *Magyar néprajz nyolc kötetben* kézikönyv legalább egy kötete a hallgatók családjainak kevesebb mint 15 százalékánál volt meg, ehhez képest a *Magyar Néprajzi Lexikon*

²³ Borsos 2024.

²⁴ A kutatás a Néprajzi Múzeum megbízásából a Nemzetstratégiai Kutatóintézet szakmai irányításával, a Kárpát-medencei magyar néprajz szakot gondozó egyetemek közreműködésével történt.

az otthoni könyvtárak majdnem 38 százalékának részei voltak.²⁵ A 2000-es években lezajlott „első digitalizációs hullámban” a kézikönyv addig megjelent hét kötetének teljes anyaga felkerült a világhálóra, amely bárki számára szabadon, ingyenesen olvasható volt. Sajnos a szerzőkre és a szerzőkkel kiegészített teljes tartalomjegyzékre nem lehetett rákeresni. A „második digitalizációs hullámban” a korábban hiányzó két „félkötetet” is digitalizálták, és a PDF formátumának köszönhetően az eredeti kötetek immár teljes formai és tartalmi gazdagságukban megismerhetők. A probléma viszont az, hogy ehhez a tartalomhoz jelenleg csak előfizetés útján lehet hozzájutni.

Születik-e harminc, negyven vagy ötven év múlva egy új magyar néprajzi kézikönyv, szintézis? Ilyen nagyságrendben és formátumban aligha hihetjük. Ha igen, akkor annak előképe nem a *Magyar néprajz nyolc kötetben*, hanem talán Kósa László *Paraszi polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)* című kötete²⁶ lehet. 1880 és 1920 közötti időszakhoz hasonlóan az 1975 és 2025 közötti fél évszázad legalább olyan érdekesnek és kutathatónak tűnik. A revival, amely a táncházmozgalommal, a Téka-táborokkal stb. még a rendszerváltás előtt elindított egy változást, amelyben a népi kultúra új társadalmi és kulturális kontextust kapott. Az 1990-es évek közepétől megszorodó főzőversenyek és gasztronómiai fesztiválok, a 2000-es évek második felében indult örökségmozgalmak (szellemi kulturális örökség, hungarikum-mozgalom), az épített néprajzi örökség új és egyre gyarapodó formái (skanzen, tájházak) vagy a megújuló közgyűjtemények és a néprajzi kiállítások népszerűsége (új Néprajzi Múzeum) egy új korszak sarokkövei. A „színpadra” (múzeumokba, értéktárakba, fesztiválokra) vitt magyar népi kultúra átfogó feldolgozása pedig előbb-utóbb a néprajztudomány lehetősége, s talán kötelessége is.

²⁵ Bali 2022: 290-291. A teljes sorrend: 1. Balassa Iván – Ortutay Gyula: Magyar néprajz (46,9%); 2. Ortutay Gyula főszerk.: Magyar Néprajzi Lexikon. I-V. kötet (37,8%); 3. Kallós Zoltán: Balladák könyve (31,5%); 4. Tátrai Zsuzsanna – Karácsony Molnár Erika: Jeles napok, ünnepi szokások (24,5%); 5. Hofer Tamás – Fél Edit: Magyar népművészet (23,8%); 6. Kósa László – Szemerényi Ágnes: Apáról fiúra (19,6%); 7. Paládi-Kovács Attila főszerkesztő Magyar Néprajz I-VIII. kötet (ebből legalább egy) (14,7%); 8. Balassa Iván: Határainkon túli magyarok néprajza (11,9%); 9. Borsos Balázs - Magyar Zoltán: A magyar népi kultúra régiói 1-2. (11,9%). A papíralapú néprajzi könyvek saját tulajdonban való meglétére nem pusztán azért kérdeztünk rá, mert kíváncsiak voltunk arra, hogy az elmúlt fél évszázad néprajzi könyvkiadása milyen nyomot hagyott a családi könyvtárakon, s melyek voltak azok a kötetek, amelyek sikeresen találkoztak az értelmiség kultúrafogyasztási igényeivel. A kapott adatok inkább abban a tekintetben érdekesek a továbbgondolásra, hogy mennyiben van vége a „Gutenberg-galaxisnak”, vajon végleg lejárt-e a kézbevehető, nyomtatott (szak)könyvek kora? Az interneten fellelhető információk (amelybe a teljes egészében digitalizált kötetek is beleértendőek) mennyiben helyettesíthetik a papíralapon publikált tartalmakat? A módszer a következő volt. Felsoroltunk kilenc olyan kötetet, amelyekre az elmúlt évtizedekben a leginkább jellemző volt az, hogy a szűkebb tudománysszakon túl egy szélesebb fogyasztói közösséget is elérhettek. A felsorolt könyvek közül kellett a válaszadóknak bejelölniük, melyik van meg a saját vagy családjuk tulajdonában.

²⁶ Kósa 1998.

Irodalom

BALASSA Iván

- 1997 Előszó. In: Balassa Iván (főszerk.) *Magyar Néprajz IV. Életmód.* 5-6. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BALI János

- 2022 *A magyar nemzet etnológiája.* Budapest: ELTE BTK.

BERNÁTH Béla

- 1981 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 9. Folklor tanulmányok.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

BORSOS Balázs

- 2024 A hagyományos magyar népi kultúra történeti térbeli tagolódása. In Kocsis Károly - Kovács Zoltán - Nemerkenyi Zsombor - Gercsák Gábor - Kincses Áron (szerk.): *Magyarország nemzeti atlasza 1. kötet: Állam és nemzet.* 94-101. . Budapest: HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet.

DOMONKOS Ottó

- 1980 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 8. Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XVI-XIX. sz.).* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1991 Előszó. In Domonkos Ottó (főszerk.) *Magyar Néprajz III. Kézművesség.* 5-6. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FELFÖLDI László (szerk.)

- 1982 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. (dedikált példány).* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

ILLÉS Zsuzsa (szerk.)

- 1978 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 4. Néprajzi tárgyú disszertációk (szakdolgozatok, doktori, kandidátusi és tudományok doktora értekezések) bibliográfiája 1945-1978.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

KÓSA László

- 1989 *A magyar néprajz tudománytörténete.* 198-210. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920).* Budapest: Planétás Kiadó.

KROEBER, Alfred L.

- 1931 „The Cultural Area and Age Area Concepts of Clark Wissler” In Rice, Stuart A. (ed.): *Methods in Social Science.* 248–265. Chicago: University of Chicago Press.

MARTIN György (szerk.)

- 1980 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. Néprajzi csoportok kutatási módszerei.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

ORTUTAY Gyula (szerk.)

- 1979a *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 5/A. A Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményének katalógusa I. rész (1-7000).* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1979b *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 5/B. A Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményének katalógusa II.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1980 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6. Magyar hiedelemmonda katalógus/A catalogue of Hungarian folk belief legends.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

- 1983 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 5/C A néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményének katalógusa III. Földrajzi- és névmutató.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 2000 Előszó. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* 5-9. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2009 Előszó. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I. 2. Táj, nép, történelem.* 5-9. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2011a Előszó. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I. 1. Táj, nép, történelem.* 5-9. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2011b A magyar etnográfia tudománytörténete. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I. 1. Táj, nép, történelem.* 87-88. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2011c A magyar nép természeti környezete. A magyar etnográfia tudománytörténete. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I. 1. Táj, nép, történelem.* 213-292. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZERDAHELYI István (szerk.)
- 1977 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 1. A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- VARGYAS Lajos (szerk.)
- 1978 *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. Mítosz és történelem.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

Függelék

A Magyar Néprajz nyolc kötetes kézikönyvében szakmai feladatot vállalók

A Magyar Néprajz nyolc kötetben kézikönyv szerkesztőbizottsága állandó összetételű volt az első és az utolsó kötet megjelenése, 1988 és 2011 között. A szerkesztőbizottság vezetője Paládi-Kovács Attila volt. Sajnos, a szerkesztőbizottság tíz állandó tagja már elhunyt. Közülük négyen már az első kötet megjelenését megelőzően, az 1980-as évek derekán eltávoztak az élők sorából: Tálasi István 1984-ben, Takács Lajos 1985-ben, Bodrogi Tibor 1986-ban és Dömötör Tekla 1987-ben. Az 1988 és 1991 között megjelent négy kötetet a szerkesztőbizottság hat tagja még megélhette. Közülük Gunda Béla távozott a legkorábban (1994), így ő már nem érthette meg, hogy 1997 és 2001 között újabb három kötet látott napvilágot. Balassa Iván 2002-ben, míg Vargyas Lajos 2007-ben hunyt el a szerkesztőbizottsági tagok közül, ők tehát nem foghatták kezükbe a 2009-ben és 2011-ben megjelent két „félkötetet” (megjelenési sorrendben I/2. és I/1.). Három szerkesztőbizottsági tag kézbe vehette a teljes sorozatot, Hofer Tamás 2016-ban, Domonkos Ottó 2022-ben, míg Orosz István 2024-ban hunyt el. Az alábbi táblázatban az egyes kötetek kéziratának összeállításában részt vevő, szakmai feladatot vállaló személyeket foglaljuk össze abc-rendben, az általuk betöltött szerepek alapján.

NÉV	SZEREPE	KÖTET	FEJEZETCÍM / MEGJEGYZÉS
Andrásfalvy Bertalan	lektor	II. Gazdálkodás	
	lektor	V. Magyar népköltészet	
	lektor	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	
	lektor	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	
	lektor	VIII. Társadalom	
Bakó Ferenc	szerző	II. Gazdálkodás	Gyümölcskultúra
	lektor	III. Kézművesség	
	lektor	IV. Életmód	
	szerző	IV. Életmód	Építészet: a népi építészet esztétikája, forma és díszítés
Balassa Iván	szerző	II. Gazdálkodás	Gabonatermesztés
	főszerkesztő	IV. Életmód	
	szerző	IV. Életmód	Előszó
Balassa M. Iván	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: építőkultúra
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): építőkultúra, köznépi lakóházak
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): építőkultúra, lakóházak
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): építőkultúra
	szerző	IV. Életmód	Építészet: a magyar népi építészet táji tagolódása a 18-20. században
	szerző	IV. Életmód	Építészet: a magyar népi építészet történetének korszakai
Balázs Kovács Sándor	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: Sárpilis
Bali János	készítő	IV. Életmód	mutató
Banó István	szerző	V. Magyar népköltészet	Népmese
Barabás Jenő	szerző	IV. Életmód	Építészet: az építést meghatározó tényezők
	szerző	IV. Életmód	Építészet: tüzelőberendezés, füstelvezetés
	szerző	IV. Életmód	Építészet: a gazdasági épületek szerepe és jelentősége
	szerző	IV. Életmód	Építészet: csűrök
	szerző	IV. Életmód	Építészet: a magyar népi építészet történetének korszakai
Barna Gábor	szerkesztő munkatársa	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	
	szerkesztő	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	melléklet és ábraanyag
	készítő	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	mutatók
Bartha Elek	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Népi vallásosság: a görög katolikus magyarság vallási néprajza
Bárth Dániel	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: népszokás
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): szokásvilág
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): népszokások
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): népszokások
Bárth János	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: településmód
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): településformák
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): településformák

	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): településformák
	szerző	IV. Életmód	Település
	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Népi vallásosság: a katolikus magyarság vallásos életének néprajza
Báti Anikó	szerkesztő	I/1. Táj, nép, történelem	ábrák és fényképmelléklet
	készítő	I/1. Táj, nép, történelem	helységnevmutató
Bihari Anna	szerző	V. Magyar népköltészet	
Bencsik János	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: Tokaj
	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: Kunágota
Benedek Katalin	szerző	I/1. Táj, nép, történelem	Új elméleti törekvések a két világháború közti magyar folklorisztika történetében (1920-1945)
Csák Péter	rajzoló	VIII. Társadalom	térképek és ábrák
Cseh Fruzsina	szerkesztő	I/1. Táj, nép, történelem	ábrák és fényképmelléklet
	készítő	I/1. Táj, nép, történelem	helységnevmutató
Cseri Miklós	szerző	IV. Életmód	Építész: építőanyagok és szerkezetek
(K) Csilléry Klára	szerző	III. Kézművesség	Bútorművesség
	szerkesztő	IV. Életmód	melléklet és ábraanyag
	rajzoló	IV. Életmód	térképek és ábrák
	szerző	IV. Életmód	Lakáskultúra
Dankó Imre	szerző	III. Kézművesség	A magyar vásárok néprajza
Dám László	szerző	IV. Életmód	Építész: állattartó épületek és az udvar egyéb épületei
Dobiecki Magda	rajzoló	III. Kézművesség	térképek és ábrák
Domonkos Ottó	főszerkesztő	III. Kézművesség	
	szerző	III. Kézművesség	Előszó
	szerző	III. Kézművesség	A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában
	szerző	III. Kézművesség	Céhes takácsok
	szerző	III. Kézművesség	Kékfestés
	szerző	III. Kézművesség	Ár- és bérszabályzatok
Dömötör Tekla	szerző	V. Magyar népköltészet	A népszokások költészetének definíciója
	főszerkesztő	VI. Népzene, néptánc, népi játék	
	főszerkesztő	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	
	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	A magyar néphitkutatás története és főbb kérdései
Égető Melinda	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: szőlő-, gyümölcs- és kertkultúra
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): szőlő-, gyümölcs- és kertkultúra
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): szőlő-, gyümölcs- és kertkultúra
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): szőlő-, gyümölcs- és kertkultúra
	szerző	II. Gazdálkodás	Szőlőművelés és borászat
Erdélyi Zsuzsanna	szerző	V. Magyar népköltészet	Archaikus népi imádságok
Erdész Sándor	szerző	V. Magyar népköltészet	A mese és a hitvilág kapcsolata
Faragó Tamás	szerző	VIII. Társadalom	Nemek, nemzedékek, rokonság, család
Felföldi László	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): tánc
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): tánc
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): tánc

	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játék	A magyar nép tánc kultúrája: alkalomhoz kötött táncok
Flórián Mária	szerkesztő	I/1. Táj, nép, történelem	
	szerkesztő munkatársa	IV. Életmód	
	szerkesztő	I/2. Táj, nép, történelem	
	szerkesztő	IV. Életmód	melléklet és ábraanyag
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: öltözködés
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): öltözetek, viseletek
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): öltözetek, viseletek
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): öltözködés
	szerző	IV. Életmód	Öltözködés
Frisnyák Sándor	lektor	I/1. Táj, nép, történelem	A magyar nép természeti környezete
Fügedi János	összeállító	VI. Népzene, néptánc, népi játék	táncírástan
Fülemile Ágnes	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: Kalotaszentkirály-Zentelke
Fülöp Attila	készítő	III. Kézművesség	mutató
	készítő	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	mutatók
Füzes Endre	szerkesztő	IV. Életmód	
	szerkesztő	IV. Életmód	melléklet és ábraanyag
	szerző	IV. Életmód	Építészet: bevezetés
	szerző	IV. Életmód	Építészet: a népi építészeti emlékek védelme
Gáborján Alice	szerző	III. Kézművesség	Magyar bőr- és lábbelikészítés
	szerző	III. Kézművesség	Szabók, szűrszabók, gubások, varróasszonyok
Giliczéné Szamák Ágnes	készítő	IV. Életmód	mutató
Gráfik Imre	szerző	II. Gazdálkodás	Vízi közlekedés és szállítás
Gulyás Judit	szerző	I/1. Táj, nép, történelem	A magyar folklórszítika előzményei (1782-1848)
	szerző	II. Gazdálkodás	A vadnövények gyűjtögetése
	szerző	II. Gazdálkodás	Vadászat: a paraszti vadászat és vadfogás
Györgyi Erzsébet	szerző	II. Gazdálkodás	Méhészet: zsákmányoló méhészkedés
	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Szokások: a házasságkötés szokásai
	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	
H. Csukás Györgyi	szerkesztő munkatársa	IV. Életmód	
	szerző	IV. Életmód	Építészet: közösségi épületek
Hoppál Mihály	szerkesztő	VI. Népzene, néptánc, népi játék	
	szerkesztő	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	
	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Előszó
	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Népi gyógyítás
Istvánovits Márton	szerkesztő	V. Magyar népköltészet	
Jávorka Kata	szerző	VIII. Társadalom	A magyar paraszti erkölcs és magatartás
	szerző	VIII. Társadalom	Az egyház és a vallásosság helye és szerepe a paraszti társadalomban
	szerző	VIII. Társadalom	A falusi társadalom a szocializmus időszakában
Juhász Antal	szerző	III. Kézművesség	Malmok, molnárság, sütő- vagy pékmesterség
	szerző	III. Kézművesség	Fafeldolgozás

	szerző	III. Kézművesség	A vessző, gyékény, szalma és más növényi nyersanyagok feldolgozása
	szerző	III. Kézművesség	Sármunka
	szerző	III. Kézművesség	Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás
	szerző	IV. Életmód	Építészet: élet a házban
	szerző	IV. Életmód	Építészet: építőtevékenység
Jung Horti Judit	készítő	I/1. Táj, nép, történelem	helységnévmutató
	készítő	I/2. Táj, nép, történelem	helységnévmutató
Kapros Márta	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Szokások: a születés és kisgyermekkor szokásai
Károly S. László	szerző	V. Magyar népköltészet	Síratóének
Katona Imre	szerző	VIII. Társadalom	Bevezetés és társadalmi rétegek: átmeneti rétegek az agrártársadalom peremén
Keckés Péter	szerző	IV. Életmód	Építészet: szőlőfeldolgozó és bortároló építmények
Kisbán Eszter	szerkesztő	IV. Életmód	
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: táplálkozáskultúra
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): táplálkozáskultúra
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): táplálkozáskultúra
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): táplálkozáskultúra
	szerző	IV. Életmód	Táplálkozáskultúra
Kiss Emília	készítő	I/2. Táj, nép, történelem	helységnévmutató
Kiss Réka	készítő	II. Gazdálkodás	mutató
	készítő	VIII. Társadalom	mutató
Kocsis Gyula	szerző	VIII. Társadalom	Önigazgatás, közigazgatás
	szerző	VIII. Társadalom	Nyilvánosság, társas élet, közélet
Kocsis Károly	szerző	I/1. Táj, nép, történelem	A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása
Kósa László	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Népi vallásosság: protestáns egyházas szokások és magatartásformák
	lektor	I/2. Táj, nép, történelem	
Kotics József	szerző	II. Gazdálkodás	Méhészet: paraszti méhészet
Kresz Mária	szerző	III. Kézművesség	Szűcsmunka
	szerző	III. Kézművesség	Agyagművesség
Kriza Ildikó	szerző	V. Magyar népköltészet	A népballada-kutatás története
	szerző	V. Magyar népköltészet	Legendaballada
Kunt Ernő	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Szokások: temetkezési szokások
Kupó Jenő	szerkesztő munkatársa	II. Gazdálkodás	
	szerkesztő	II. Gazdálkodás	melléklet és ábraanyag
Kuti Klára	készítő	IV. Életmód	mutató
Küllös Imola	szerző	V. Magyar népköltészet	Igaz történet, élettörténet, önéletrajz
	szerző	V. Magyar népköltészet	A magyar népdalkutatás története
Landgraf Ildikó	szerző	I/1. Táj, nép, történelem	A folklorisztika önálló tudományszakká válása (1890-1920)
Lengyel Dénes	szerző	V. Magyar népköltészet	Történeti monda
Lázár Katalin	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játék	Magyar népi játékok: játéktípusok. A játékok rendje
Magyar Zoltán	szerző	I/1. Táj, nép, történelem	Magyar folklorisztikai kutatások az ezredfordulón (1990-)
	készítő	VIII. Társadalom	mutató
Mándoki László	szerző	V. Magyar népköltészet	Szöbeli rejtvények

Martin György	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	A magyar nép tánc kultúrája: a magyar néprajz kutatása
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	A magyar nép tánc kultúrája: régi és új táncréteg
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	A magyar nép tánc kultúrája: a régi táncréteg vonásai
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	A magyar nép tánc kultúrája: körtánc
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	A magyar nép tánc kultúrája: eszközös pásztortáncok
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	A magyar nép tánc kultúrája: ugrós-legényes táncstílus
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	A magyar nép tánc kultúrája: magyar táncdialektusok
Mohay Tamás	szerző	I/1. Táj, nép, történelem	Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok: Alföld és Erdély alfejezetek
	szerző	VIII. Társadalom	Egyének és életutak
Molnár Anna	készítő	I/1. Táj, nép, történelem	helységnévmutató
	készítő	I/2. Táj, nép, történelem	helységnévmutató
Molnár Mária	szerző	VIII. Társadalom	Társadalmi tagozódás
	szerző	VIII. Társadalom	A falusi társadalom a szocializmus időszakában
Nagy Béla	rajzoló	I/1. Táj, nép, történelem	térképmelléklet
	rajzoló	I/2. Táj, nép, történelem	térképmelléklet
Nagy Dezső	szerző	V. Magyar népköltészet	Munkásfolklor
Nagy Ilona	szerző	V. Magyar népköltészet	Eredetmagyarázó monda
	szerző	V. Magyar népköltészet	Hiedelemmonda
Nagy Varga Vera	szerző	VIII. Társadalom	Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság
Nagybákay Péter	szerkesztő	III. Kézművesség	
	készítő	III. Kézművesség	mutató
Niedermüller Péter	szerkesztő munkatársa	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	
	szerkesztő	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	mellékletek és képanyag
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	Magyar népi játékok: bevezetés
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	Magyar népi játékok: a magyar játékkutatás története
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	Magyar népi játékok: műfaji sajátosság
Paksa Katalin	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: zene, dal
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): zene, népdal
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): népzene, népdal
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): népzene, népdal
Paládi-Kovács Attila	főszerkesztő	I/1. Táj, nép, történelem	
	főszerkesztő	I/2. Táj, nép, történelem	
	főszerkesztő	II. Gazdálkodás	
	főszerkesztő	VIII. Társadalom	
	szerkesztő	I/1. Táj, nép, történelem	képmelléklet, ábra- és térképanyag
	szerkesztő	I/2. Táj, nép, történelem	képmelléklet, ábra- és térképanyag
	szerkesztő	VIII. Társadalom	melléklet és ábraanyag
	szerző	I/1. Táj, nép, történelem	A néprajztudomány tárgya, tagozódása, időszemlélete
	szerző	I/1. Táj, nép, történelem	A magyar etnográfia tudománytörténete
	szerző	I/1. Táj, nép, történelem	A magyar nép természeti környezete

szerző	I/1. Táj, nép, történelem	Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok: Bevezetés, Dunántúl és Felföld alfejezetek
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előszó
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: társadalom
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: állattartó kultúra
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: földművelő gazdálkodás
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: közlekedés, szállítás, járművek
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: kézművesek, mesterségek
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): a köznépi társadalom élete
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): állattartó kultúra
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): földművelő gazdálkodás
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): közlekedés, szállítás, járművek
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): kézművesség, mesterségek
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): a köznépi társadalom
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): állattartó kultúra
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): földművelő gazdálkodás
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): közlekedés, szállítás, járművek
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): kézművesség, ipar, háziipar
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): állattartó kultúra
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): földművelő gazdálkodás
szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): közlekedés, szállítás, járművek
szerző	II. Gazdálkodás	Előszó
szerző	II. Gazdálkodás	Parasztagazdaság, paraszti üzem
szerző	II. Gazdálkodás	Rétgazdálkodás
szerző	II. Gazdálkodás	Állattartó gazdaságok
szerző	II. Gazdálkodás	Lótarítás
szerző	II. Gazdálkodás	Szarvasmarhatartás
szerző	II. Gazdálkodás	Baromfitartás
szerző	II. Gazdálkodás	Híradás, közlekedés, szállítás
szerző	III. Kézművesség	Kályhás mesterség
szerző	VIII. Társadalom	Előszó
szerző	VIII. Társadalom	Bevezetés és társadalmi rétegek: bevezetés
szerző	VIII. Társadalom	Bevezetés és társadalmi rétegek: a „pásztorrend”
szerző	VIII. Társadalom	Bevezetés és társadalmi rétegek: kismesesi társadalom és kultúra
szerző	VIII. Társadalom	Bevezetés és társadalmi rétegek: az ipari munkásság

	szerző	VIII. Társadalom	Bevezetés és társadalmi rétegek: kispolgárság (polgárok és kézművesek a rendi társadalomban)
	szerző	VIII. Társadalom	Bevezetés és társadalmi rétegek: kispolgárság (kispárosok)
Pesovár Ernő	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játék	A magyar nép tánc kultúrája: régi páros táncok
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játék	A magyar nép tánc kultúrája: új magyar táncstílus
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játék	A magyar nép tánc kultúrája: dramatikus-pantomimikus táncok
Pesovár Ferenc	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játék	A magyar nép tánc kultúrája: táncélet és táncos szokások
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játék	A magyar nép tánc kultúrája: ügyességi táncok
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játék	A magyar nép tánc kultúrája: dramatikus-pantomimikus táncok
Petercsák Tivadar	szerző	II. Gazdálkodás	Erdőgazdálkodás
Pócs Éva	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: hiedelmek, vallási képzetek
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): hiedelmek, vallási képzetek
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): hiedelemvilág
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): hitvilág
	szerző	V. Magyar népköltészet	Ráolvasás
	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Néphit
Sabján Tibor	rajzoló	IV. Életmód	térképek és ábrák
	rajzoló	VIII. Társadalom	térképek és ábrák
Sándor István	szerző	V. Magyar népköltészet	Anekdota
Sárkány Mihály	szerkesztő	VIII. Társadalom	
	szerző	VIII. Társadalom	Bevezetés és társadalmi rétegek: a társadalomnéprajzi kutatás hazai története
	szerző	VIII. Társadalom	A falusi társadalom a szocializmus időszakában
Schöberl Magda	rajzoló	IV. Életmód	térképek és ábrák
Selmeczi Kovács Attila	szerző	II. Gazdálkodás	Szántóföldi kapáskultúrák
Solymos Ede	szerző	III. Kézművesség	Húsipar, vegyipar, sóbányászat
Szabadfalvi József	szerző	II. Gazdálkodás	Halászat: a halászat technikai feltételei
	szerző	II. Gazdálkodás	Juhtartás
	szerző	II. Gazdálkodás	Sertéstartás
Szabó László	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Népi természetismeret
Szabó Piroska	szerkesztő munkatársa	VIII. Társadalom	
	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: Zsombó. Egy Szeged vidéki tanyás település
	szerző	VIII. Társadalom	A falusi társadalom a szocializmus időszakában
Szarvas Zsuzsa	szerkesztő munkatársa	VIII. Társadalom	
	szerző	VIII. Társadalom	Bevezetés és társadalmi rétegek: kispolgárság (kiskereskedők)
	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: Mezőkövesd
Szemerkenyi Ágnes	szerző	I/1. Táj, nép, történelem	A magyar folklórisztika tudományos megalapozása (1848-1890)
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: költészet

	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): költészet, szájhagyomány
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): költészet, szövegfolklor
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): költészet, szövegfolklor
	szerkesztő munkatársa	V. Magyar népköltészet	A mellékleteket, a képanyagot szerkesztette és a mutatókat készítette
	szerző	V. Magyar népköltészet	Közmondás és szólás (Proverbium)
Szigeti Jenő	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Népi vallásosság: a protestáns kisegyházak népi vallásossága
Szilágyi Miklós	szerkesztő	II. Gazdálkodás	
	szerkesztő	II. Gazdálkodás	melléklet és ábraanyag
	szerkesztő	VIII. Társadalom	
	szerkesztő	VIII. Társadalom	melléklet és ábraanyag
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: gyűjtőgető-zsákmányoló gazdálkodás
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): gyűjtőgető-zsákmányoló gazdálkodás
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): gyűjtőgető-zsákmányoló gazdálkodás
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): gyűjtőgető-zsákmányoló gazdálkodás
	szerző	II. Gazdálkodás	Vadászat: a kutatástörténet és tanulságai
	szerző	II. Gazdálkodás	Halászat
	szerző	II. Gazdálkodás	Kerti növénytermesztés - kertészkedés
	szerző	VIII. Társadalom	Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek
	szerző	VIII. Társadalom	Törvények, szokásjog, jogszokás
	szerző	VIII. Társadalom	Kapcsolatok a külvilággal
	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: bevezetés
	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: Tiszafüred
	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: Kisújszállás
	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: Mezőberény
Szmetana Kristóf	rajzoló	IV. Életmód	térképek és ábrák
Szolnoky Lajos	szerző	III. Kézművesség	A kender, a len és a gyapjú népi feldolgozása
Szökméné Károlyi Annamária	rajzoló	VI. Népzene, néptánc, népi játék	táncíráskok műszaki rajzai
Szulovszky János	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): kézművesség, ipar
Takács Lajos	szerző	V. Magyar népköltészet	Paraszti históriaköltészet
Tárnok Irén	készítő	II. Gazdálkodás	mutató
	készítő	VIII. Társadalom	mutató
Tátrai Zsuzsanna	szerző	I/1. Táj, nép, történelem	A magyar folklorisztika a 20. század második felében (1949-1990)
	szerző	V. Magyar népköltészet	A gyermekkor költészete
	szerkesztő munkatársa	VI. Népzene, néptánc, népi játék	
	készítők	VI. Népzene, néptánc, népi játék	mutatók
	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Shokások: jeles napok – ünnepi szokások
Timaffy László	szerző	III. Kézművesség	Fémművesség

Tomisa Ilona	szerző	III. Kézművesség	Szíjgyártók, nyerges mesterek
	készítő	II. Gazdálkodás	mutató
	szerkesztő munkatársa	III. Kézművesség	
	szerkesztő	III. Kézművesség	melléklet és képanyag
Tóth Zoltán	készítő	III. Kézművesség	mutató
	szerző	VIII. Társadalom	Bevezetés és társadalmi rétegek: távlati kép a történelmi parasztságról
	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: Szekszárd. Modellek és válságmodellek
	szerző	VIII. Társadalom	Falu, város – helyi társadalom: Luka. A paraszti társadalom folyamatossága a jobbágyszabadság után
Ujváry Zoltán	szerző	VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság	Szokások: dramatikus népszokások, népi színjátékok
Urai Erika	rajzoló	VIII. Társadalom	térképek és ábrák
Varga Gyula	szerző	IV. Életmód	Építész: terménytárolók
Vargyas Lajos	főszerkesztő	V. Magyar népköltészet	
	szerző	V. Magyar népköltészet	Előszó
	szerző	V. Magyar népköltészet	Népballada
	szerző	V. Magyar népköltészet	A hősnék maradványai népköltészetünkben
	szerző	V. Magyar népköltészet	Lírai népköltészet
	szerző	VI. Népzene, néptánc, népi játékok	Magyar népzene
Verebélyi Kincső	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: díszítőművészet
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): díszítőművészet
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): díszítőművészet
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): tárgyalgató népművészet
Zentai Tünde	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	Előzmények a 10. századig: lakásbelső, bútork
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a középkorban (11-15. század): lakáskultúra, bútork
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar népi műveltség a kései feudalizmus korában (16-18. század): lakásbelső, bútork
	szerző	I/2. Táj, nép, történelem	A magyar műveltség a kapitalizmus korában (1848-1945): lakásbelső, bútork
	szerző	IV. Életmód	Építész: a lakóház tagolása, alaprajza
	szerző	IV. Életmód	Építész: ajtók és ablakok

Bali János

tanszékvezető, habilitált egyetemi docens

ELTE BTK NI Tárgyi Néprajzi Tanszék

E-mail: bali.janos@btk.elte.hu

János Bali

Hungarian Ethnography (in 8 volumes)

In his study, the author gives an assessment of the handbook series *Hungarian Ethnography*, which was published in eight volumes between 1988 and 2011, forming a complete whole. The prefaces to the volumes served as the most important source, both for the prehistory of the entire series and for the concept and implementation of the individual volumes. Considering the antecedents, Attila Paládi-Kovács played a prominent role as the head of the editorial board and as the editor-in-chief of some volumes, and even as an author, providing inexhaustible professional driving force for the creation of the series for more than three decades. The author then describes the history of the development of each volume up to their publication. Thirdly, he presents a prominent international parallel that is comparable over time to the series. Finally, the author summarises the professionals who contributed to the development of the professional content of the volumes and their specific roles in an appendix.

A Magyar Néprajzi Atlasz: múlt, jelen, jövő

Felmerülhet a kérdés a tisztelt hallgatóságban,¹ hogy miért egy tudományos munkatárs, és miért nem intézetünk² egyik kutatóprofesszora nyújt áttekintést a *Magyar Néprajzi Atlasz*³ keletkezéstörténetéről és jövőbeni felhasználási lehetőségeiről e jeles eseményen. Tudományszakunk három akadémikusa közül ugyanis kettő, Paládi-Kovács Attila és Borsos Balázs munkássága az atlasz, illetve az abból készült kézikönyv⁴ és online adatbázis létrejöttének egy-egy oszlopaként definiálható, míg Kósa Lászlót a gyűjtők sorában számos település esetében is megtaláljuk. A választás talán azért eshetett személyemre, mert utolsóként nyertem felvételt fiatal kutatói ösztöndíjasként az MTA Néprajztudományi Intézetébe,⁵ ahol félévszázados hagyománynak megfelelően részt vállaltam az adattári munkálatokban is.⁶ Feladatom volt többek között a Magyar Néprajzi Atlasz költözés során zilálódott archívumának fiókos tárlókba való ismételt rendszerezése, valamint a szerkesztőségi iratanyag előrendezése.⁷ Részt vettem továbbá a gyűjtőfüzetekből készült adatbázis adatfelvitelének ellenőrzésében, illetve a térképlapokból készülő online adatbázis megújításában. A fiatalabb kutatói generáció

¹ Azonos címmel előadasként elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia alapításának 200. évfordulója tiszteletére, Az I. osztályhoz tartozó tudományterületek nagy összefoglaló műveit bemutató ankéton 2025. június 6-án az MTA Felolvasótermében. Ezúton szeretném megköszönni osztályelnökünk (együttal szekcióvezetőnk), Borsos Balázs akadémikus segítségét, aki kéziratomat elolvasta, javaslatait munkámba beépítettem.

² E sorok szerzője előadása elhangzásakor még a HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet affiliációjával lépett a hallgatóság elé, azonban a felszólalás és a kézirat benyújtása között eltelt néhány hét leforgása alatt az intézetet az érintettekkel való érdemi egyeztetés nélkül az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez csatolták, 2025. augusztus 1. óta ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet néven működik.

³ Barabás (szerk.) 1987–1992.

⁴ Borsos 2011. I–II.

⁵ A Bölcsészettudományi Kutatóközpontot a többi központtal és intézettel egyetemben 2019-augusztus 31-el elszakították az MTA-tól, és a frissen létrejövő ELKH-hoz csatolták, amelynek jogutódja a Magyar Kutatási Hálózat, majd a HUN-REN lett. 2025. augusztusától a központok már nem az egységes hálózat részeként működnek, hanem egyenként tartoznak az ELTE szervezetéhez. A BTK nevet a Humán Tudományok Kutatóközpontja (HTK) váltotta fel. A Fiatal Kutatói Ösztöndíj (kifutó jelleggel) 2020-ban szűnt meg, a kutatói utánpótlásról az MTA óta intézetünk egyik fenntartója sem gondoskodott.

⁶ Az utóbbi évek eredményeiről lásd: Bednárík – Szakál 2021: 139–141.

⁷ A Bölcsész- és a Társadalomtudományi Kutatóközpontot 2016–2017 telén kiköltöztették a budai várban fekvő Országház utca 30. szám alatti székhelyükről és a IX. kerületben, az MTA Humán Tudományok Kutatóházában helyezték el (Tóth Kálmán utca 4.).

képviselőjeként részesévé válhattam tudományszakunk egyik „nagy vállalkozásának”, s reményeim szerint nem is én vagyok az utolsó.⁸

Mivel jómagam inkább a levéltári-történeti néprajztudomány képviselője vagyok, ezért Borsos Balázs gondolataival szeretném előadásomat bevezetni:

„Miután a nemzetközi néprajzi vizsgálatokban már a 19. században nyilvánvalóvá vált, hogy a kultúra jelenségeinek eredetét és történetét nem lehet sem feltárni, sem értelmezni anélkül, hogy a kultúra térbeli voltát figyelembe ne vennék, kézenfekvő lépés volt a kartográfiai módszer kifejlesztése, mert bármely jelenség térbelisége legkönnyebben az arra jellemző adatok térképre vitelével fogható meg.”⁹

E térszemlélet gyors elvi megalapozottságot nyert, az etnokartográfia pedig hamarosan a módszeresség igényével fellépve létrehozta az első európai néprajzi atlaszokat.¹⁰

MÚLT: 1. GYŰJTÉS

A Magyar Néprajzi Atlasz szükségességét első alkalommal Schwartz Elemér vetette fel 1931-ben, majd Bátky Zsigmond 1933-ban, ám konkrét tervezetét a Stockholmból hazatérő Gunda Béla dolgozta ki 1939-ben.¹¹ Az első vonatkozó témalapokat a Magyarisztantudományi Intézet költségén nyomtatták és küldték ki, azonban a II. világháború megakasztotta az adatgyűjtést.¹² Az 1941 végéig 14 munkatárs segítségével 700 településről visszaérkező, a Néprajzi Múzeumban őrzött kérdőívek adatainak feldolgozása napjainkig sem történt meg.¹³

⁸ Mivel az atlasz gyűjtési feladataiban a helyi pedagógusok is részt vállaltak, így nem minden közreműködő életkora ismert. A néprajzkutatók sorából a legidősebb talán az 1907-ben született Zentai János, a legifjabbak pedig a szinte pontosan egy évszázaddal fiatalabb egyetemi hallgatók, akik az ELTE BTK Néprajzi Intézetének adjunktusa (együttal az ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet tudományos segédmunkatársa), Eitler Ágnes közreműködésével az online adatbázis próbafelhasználóiként segítették munkánkat. Nevüket jelenleg nincs lehetőség megemlíteni, azonban hozzájárulásukért megkülönböztetett köszönettel tartozom.

⁹ Borsos 2011. I.: 30.

¹⁰ Vö. Barabás 1955., 1963.; Papp 2006.; Borsos 2011. I.: 30–36.

¹¹ Schwartz 1931.; Bátky 1933: 19.; Gunda 1939. Vö. Barabás 1955: 418.; Paládi-Kovács 2011: 96., 2017: 15.

¹² Kemecsi Lajos hangsúlyozza, hogy Vargha László igazgató (1946–1950) a világháború után átalakuló néprajztudomány égisze alatt a spontán és szervezett migrációs folyamatok, illetve a változó életmód eredményeire koncentrálnak kutatásokban való közreműködésbe igyekezett pozicionálni a Néprajzi Múzeum munkatársait. A folyamat megakadása ellenére a tervezett változásvizsgálatban fontos szerepet szántak az atlasz már elkészült és az összehasonlítást szavatoló tervezett lapjainak. Ezúton köszönöm, hogy Kemecsi Lajos megtisztelt bizalmával és már 2025 őszén betekintést engedett 2026 tavaszán megjelenő kötetének kéziratába: Kemecsi 2026.

¹³ Barabás 1963: 35.; Paládi-Kovács 1990: 96. Az iratanyag a visszaküldött kérdőívek, kérdőívesoportok szerint az Etnológiai Archívumban kutatható. Az iratokról nyújtott információt ezúton is köszönöm Kovács Evelinnek!

1–2. kép. A Magyar Néprajzi Atlasz szerkesztőbizottságának tagjai, Barabás Jenő Diószegi Vilmos, Morvay Judit és Szolnoky Lajos Vincze István társaságában a Néprajzi Múzeum épülete előtt (a felvételeken a szerkesztőbizottság ötödik tagja, Gunda Béla nem szerepel). (MTA NTI VII. 3. F. 262–263.)

Hazánkban 1955-ben tűzték ismételten napirendre a Magyar Néprajzi Atlasz kérdését.¹⁴ A szerkesztőbizottság intézményközi együttműködéssel jött létre 1960-ig az MTA II., majd 1961-től az I. osztályához tartozó Néprajzi Bizottság felügyelete mellett, a gyűjtőmunkát pedig anyagilag több megye is támogatta.¹⁵ A kezdeményezés motorja Barabás Jenő (1920–1994) mellett Diószegi Vilmos (1923–1972), Morvay Judit (1923–2002), Szolnoky Lajos (1923–1994) és Gunda Béla (1911–1994) volt.¹⁶ Már 1955-ben megkezdődtek a próbagyűjtések,¹⁷ 1956-ban pedig a szerkesztők részvételével Konyáron és Nyírmihálydin folytatódtak¹⁸ Egy év alatt a munkatársak összeállítottak egy kérdőívtervezetet, amelynek vitáját az 1956-os forradalom akasztotta meg. Az esetről Barabás Jenő a következőként fogalmaz:

„[...]] így jutottunk el a mintegy 170 kérdést magába foglaló kérdőívünkhöz, amelyet már vitára bocsáthatónak tartottunk. Október végére tervezett vitaülésünk azonban a közbejött események [!] miatt meghiúsult, illetve 1957 elejére tolódott.”¹⁹

¹⁴ Vö. Barabás 1955.

¹⁵ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Hol és hogyan készült a Magyar Néprajzi Atlasz /MNA/? 1. p. [hely és dátum nélkül]. Vö. Szalai – Szántó (főszerk.) 1975: 57.

¹⁶ Utóbbi elsősorban a munkálatok ellenőrzésében működött közre. Példaként lásd: MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés 1968. március 22–23-án a Néprajzi Múzeumban végzett atlasz-revidálási munkálatokról. Debrecen, 1968. március 25.

¹⁷ Ezek iratanyaga jelenleg nem lelhető fel. MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1956. évi munkájától. 1. p. Napi dátum nélkül.

¹⁸ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1956. évi munkájától. 1. p. Napi dátum nélkül.

¹⁹ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1956. évi munkájától. 1. p. Napi dátum nélkül. A tanulmányban közölt idézeteket az értelmezést nem érintő, napjaink helyesírásának megfelelő, apróbb stilisztikai javításokkal közlöm.

A kérdőívtervezetek anyagát a Magyar Néprajzi Társaság Folklor, illetve Anyagi Kultúra Szakosztályán vitatták meg,²⁰ a visszajelzések eredményeképp pedig mintegy 15–20 százalékban módosították azokat. 1958-ban jelent meg a Magyar Néprajzi Atlasz kérdőívének négy füzeté,²¹ egy évvel később pedig a gyűjtési útmutató.²² A füzetek 50-50 (mindösszesen 200) fő kérdést, témát és átlagosan 5-6 alkérdést tartalmaznak. Ezek közül 36 a földművelés, 14 az állattartás, 30 a település és építkezés, 9 a teherhordás, 11 a kenderfeldolgozás, 31 a táplálkozás, 19 az öltözködés, 25 a társadalmi néprajz és szokások, 1 a népzene, 24 pedig a hiedelmek kérdéskörére koncentrál.²³ A kérdések nagyobb része a 19–20. század fordulójának ismeretanyagára irányul, ám kisebb hányaduk a gyűjtőmunka idején megfigyelhető életformában bekövetkezett változásokra vonatkozik.²⁴ Ugyanebben az évben kezdték meg a gyűjtéseket Úri, Cserkút, Osztopán, Pat, Nemesbörzsöny, Vitnyéd, Hódmezővásárhely, Konyár, Parasznya, Szuhogy helységeiben.²⁵ 1958-ban Somogyacsa, Izsák, Tiszafüred, Tiszaeszlár, Panyola, Zsira és Sióagárd településekre jutottak el a gyűjtők, sőt, a munkajelentés szerint a csehszlovákiai Lédec, Nagybalog, emellett a romániai Torockó, Türkös és Kásonimpér községek adatfelvétele is megtörtént (utóbbiak kapcsán Barabás Jenő jelentésében hangsúlyozza a nemzetközi kulturális szerződések szükségességét a gyűjtések sikeres folytatásának érdekében).²⁶

A gyűjtési útmutató szerint átlagosan 5-6 adatközlő megszólaltatására volt szükség falvanként, de ez a szám egyes településeken akár a 20-at is elérhette. 1958-ban a szerkesztőség még elegendőnek tartott 5-6 napot egy-egy falu „felgyűjtéséhez”, ezt 1960-ra már 6-10 napi „kemény és fegyelmezett” munkára módosították.²⁷ Az atlasz szerkesztői törekedtek arra, hogy a kiválasztott lokalitások komplex tekintetben vidékük reprezentatív típusát képviseljék.²⁸ A kutatópontokat a tagoltabb kultúrájú vidékeken sűrűbben, máshol elszórtabban jelölték ki²⁹ beleértve a Magyar Népköztársaság és a szomszédos országok területét.³⁰

²⁰ Diószeg 1957.

²¹ Barabás – Diószegi – Gunda – Sz. Morvay – Szolnoky 1958.

²² Barabás – Diószegi – Gunda – Sz. Morvay – Szolnoky 1959.

²³ Barabás 1980: 491.

²⁴ Paládi-Kovács 2017: 19.

²⁵ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1957 évben végzett munkálatairól. 1–2. p. Budapest, 1958. január.

²⁶ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1958 évben végzett munkálatairól. 1. p. Budapest, 1959. január. Barabás Jenő.

²⁷ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1957 évben végzett munkálatairól. 1–2. p. Budapest, 1958. január.; MTA NTI VI. 3. 1. doboz.; Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1960 évben végzett munkálatairól. 1. p.

²⁸ Barabás 1967: 129.

²⁹ Barabás 1980: 491.; Borsos 2013: 369.

³⁰ Az országok neveiből kialakított betűkódok szerint a gyűjtőfüzeteket napjainkig ezen országelnevezések alapján tartjuk nyilván: A. = Ausztria, J. = Jugoszlávia, R. = Románia, Sl. = Csehszlovákia, Szu. = Szovjetunió. (A gyűjtőfüzeteken és a törzskönyvben Csehszlovákia esetében tehát sajátosan nem az aktuális országnév rövidítését, hanem Szlovákiára utalva az Sl., olykor Sz. rövidítést alkalmazták.)

gyűjtők között.³³ A kisebbségi magyarság vizsgálata elé a helyi hatóságok olykor akadályokat gördítettek.³⁴ Ezért a határon túli gyűjtőpontok esetében leginkább egy-egy atlaszmunkatárs hosszabb kiküldetésével (pl. Paládi-Kovács Attila Román Szocialista Köztársaságban, vagy Morvaj Judit a Szovjetunióban végzett terepmunkát), illetve a helyi értelmiség és a rokontudományok képviselőinek bevonásával volt mód az adat-rögzítés sikeres elvégzésére.³⁵ Feltűnő, hogy erre Csehszlovákia és a Szovjetunió esetében kevésbé nyílt mód, a nyilvántartás szerint ezen országokban főként Budapestről delegált néprajzkutatók vették fel az adatokat.³⁶ Az alapgyűjtésben 159 kutató vett részt,³⁷ összességében azonban úgy tűnik, hogy a felvett adatok többsége mintegy 12–15 atlaszmunkatárs kutatásaihoz kötődik,³⁸ ugyanakkor a munkálatokban a korabeli néprajztudomány színe-java részt vállalt. A teljesség igénye nélkül, csak néhány nevet felsorolva – a korábban említett szerkesztők és a következőkben részletezett térkép-szerkesztők nevét nem ismételve – a következők vettek részt az adatgyűjtés valamely fázisában: Andrásfalvy Bertalan, Bíró Friderika, Borús Rózsa, Dám László, Ecsedy Csaba, Égető Melinda, Erdélyi Zoltán, Flórián Mária, Füzes Endre, Gaál Károly, Gazda Klára, Ikvai Nándor, Juhász Antal, K. Csilléry Klára, Knézy Judit, Kocsis Gyula, ifj. Kós Károly, Kósa László, Kriza Ildikó, Matajevics Lajos, Nagy Ilona, Nagy Varga

³³ Borsos 2011. I: 51–52. Feltehetően e törekvések nem jártak minden alkalommal sikerrel. Hegyi Imre munkanaplójában 1962-ben arról számolt be, hogy gyűjtési megbízást adott át Nagy Sándor gyulai református lelkésznek Micske kutatópont ügyében, a község anyaga azonban nem lelhető fel az archívumban. MTA NTI VI. 3. 1. doboz. MNA Munkanapló 1962. febr. 16.-tól írja Hegyi Imre muzeológus. [oldalszám nélkül]

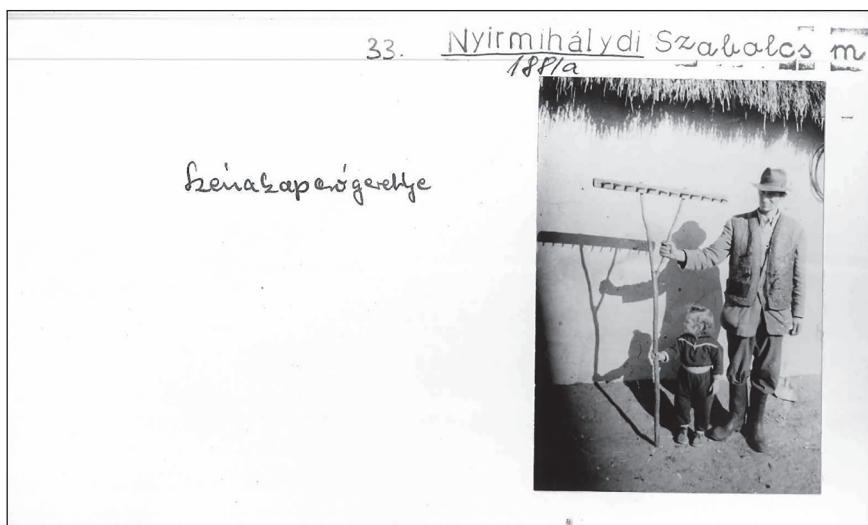
³⁴ Kósa László a következőként emlékezett vissza erdélyi gyűjtőútjára: „Nem vigyáztam eléggé, így 1964 nyarán a Securitate elkapott Belényes közelében. Ekkortájt állítólag valamiféle szovjet-román konfliktus zajlott a »magasban«, és fokozottan figyeltek minden idegent, különösen augusztus 23-a előtt. Kerékpáron jártam a falvakat, gyűjtöttem az anyagot, aztán egyszer csak lefogtak, és bevitték a szekura Belényesre. A közeli Köröstárkányban szállásoltam, ahol házkutatás közben feltúrták a holmimat, széthányták a bördöndöm tartalmát meg az ágyamat, de a »legterhelőbb« dolgokat nem vették észre, pedig a gyűjtőfüzetek ott feküdtek a szemük előtt az asztalon. [...] Három nap vizsgálattal és hazaküldéssel megúsztam. Ahogy mondták, a magyar kormány agent provocateurje vagyok, aki arról kérdezgeti az embereket, lehet-e húst kapni, közben jelentéktelen falusi dolgokról készit feljegyzéseket. Több mint tíz év után mertem ismét odamenni, amikor megüzenték, hogy az a körzeti belügyes, aki lebuktatott, kivándorolt.” Kósa – Ablonczy – Ablonczy 2022: 558–559.

³⁵ Paládi-Kovács Attila hangsúlyozza, hogy az erdélyi és a moldvai településeken az 1960-es évek-től egyre nehezebbé, körülményesebbé vált a terepmunka. A Román Tudományos Akadémia a magyarországi kutatók gyűjtéseit központi nyomásra a továbbiakban nem támogathatta, sőt még a korábbi megállapodásokat is felmondani kényszerült. 1966–1967-től a kutatók nem viheték magukkal a nyomtatott gyűjtőfüzeteket, csupán a 4 füzet egybekötött, sokszorosított vázát, így ez a körülmény az ebben a régióban folytatott gyűjtések minőségét jelentősen rontotta. Paládi-Kovács 2017: 25. A helyzetet jól illusztrálja, hogy Kósa Rozália saját bevallása szerint 1969-ben ismerte meg a lézpedi szent lányt, Jánó Ilonát, amikor Barabás Jenő kérésére Lézspeden járt a Magyar Néprajzi Atlaszhoz gyűjteni, neve azonban nem szerepel a szerkesztőség nyilvántartásában. Kósa (közread.) 2006: 11.

³⁶ Bizonyos községek adatainak rögzítésére a ki- és áttelepítések következtében olykor nem az eredeti gyűjtőponton, hanem az adatközlők új lakóhelyén nyílt mód.

³⁷ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Magyar Néprajzi Atlasz. 1. p. [hely és dátum nélkül]

³⁸ Borsos 2011. I: 51–52.

5. kép. Szénagereblye. Bellon Tibor felvétele, Nyírmihálydi, 1961 július.
(MTA NTI VI. 3. 188/a. Az I. gyűjtőfüzet, 33. kérdéséhez mellékelte fotókarton.)

Vera, Németh Imre, Novák Ferenc, Pesovár Ferenc, Petánovits Katalin, Sárkány Mihály, Szacsvay Éva, Szemerkenyi Ágnes, Szentimrei Judit, Szilágyi Miklós, Tagányi Zoltán, Takács Lajos, Tátrai Zsuzsanna, Vámszer Géza, Voigt Vilmos, Vő István, Zentai János.³⁹

Európa különböző országaiban az atlaszmunkálatok az 1950-es évek második felében újult lendületet kaptak, az egyes nemzeti atlaszok elkészítése mellett pedig a kutatók nem titkolt célja egy egységes elvek alapján szerkesztett *Európai Néprajzi Atlasz* elkészítése volt.⁴⁰ A magyar kutatók ezért a gyűjtés folyamán és a térképezés első fázisában az európai tudományosság élvonalában működtek, amelynek ünnepélyes kifejezője volt az 1974-es munkaértekezlet, amikor 25 nyugat-európai néprajzkutató az ELTE visegrádi üdülőjében találkozhatott 26 vasfüggönytől keletre élő társával.⁴¹ Az aktív etnokartográfiai érdeklődést bizonyítja, hogy az atlasz munkatársai az európai és belföldi regionális atlaszmunkálatok mellett 1962-ben bekapcsolódtak a Jugoszláv Néprajzi Atlasz magyarországi délszlávok körében való próbagyűjtéseibe.⁴²

³⁹ Megemlítendő továbbá, hogy az atlasz gyűjtőfüzetei alapján további kutatásokat is folytattak, amelyek nem a térképezést szolgálták. Példaképpen az 1965. évi Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatra Bauner György és Mester György a Békés (egykor Arad) megyei Elek községből nyújtott be 479 oldal szöveg, 161 rajz, 176 fénykép és további 3 melléklet terjedelemben a füzetek kérdéseire adott válaszokat. Lásd: EA 14401.

⁴⁰ Borsos 2011. I.: 35–36.

⁴¹ Vö. MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Visegrádon 1974. szept. 23–28. között rendezett Európa Néprajzi Atlasza V. munkaértekezletéről. Barabás Jenő. Budapest, 1975. jan. 22.

⁴² MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1962 évi munkálatairól. 1. p. Az MNA Szerkesztősége nevében. Rajta kéziratos kiegészítés Hegyi Imre szignóval: „Leadva 1963. jan. 15.”

MÚLT: 2. FELDOLGOZÁS

Az alapgyűjtések tehát belföldön 1959–1965 között, külföldön (az államok között lassan létrejövő kulturális szerződések okán) 1965–1969 között folytak.⁴³ Az 1959. évi munkajelentés már arról számol be, hogy a szerkesztőség kidolgozta a befutó anyag rendezésének és ellenőrzésének rendszerét.⁴⁴ A munkálatok adminisztrálását az ELTE Néprajzi Intézetéhez (ekkor két önálló tanszékéhez) kapcsolódó *Tanszéki Akadémiai Kutatócsoport*⁴⁵ végezte. Az atlasz gyűjteményét és archívumát ugyanakkor a Néprajzi Múzeumban tevékenykedő *Akadémiai Kutatói Részlegben*⁴⁶ helyezték el.⁴⁷ A megfelelő akadémiai kutatóhely hiányát érzékletesen példázza a szerkesztőség 1961. évi munkajelentése:

„A 40–50 főnyi kutatógárda mozgatása, az anyag bekérése, számbavétele, rendezése, nyilvántartása /fénykép pozitívok és negatívok is/ a szükséges kiegészítések bekérése oly bonyolult feladatot jelent, amit társadalmi munkában [elvégezni] nem lehet. Ezért szükséges – mint ezt az MNA. munkálatait megvizsgáló bizottság is megállapította – egy főhivatású munkaerő beállítása, aki e feladatokat a szerkesztő bizottság irányításával effektíve elvégzi.”⁴⁸

A Néprajzi Múzeumban dolgozó Atlasz munkatársak munkafeltételeinek biztosítása továbbra is folyamatos problémát jelentett.⁴⁹ Ezek enyhítésére Hegyi Imrét szerződtették, aki 1962 februárja és 1963 márciusa között a Néprajzi Múzeum, ezután az ELTE alkalmazásában állt. Hegyinek munkanaplója szerint igen sok nehézséget jelentett, hogy az atlasz anyagát a Néprajzi Múzeum és az Egyetemi Néprajzi Intézet között volt szükséges mozgatnia, ráadásul még a gyűjteményi munkába is be kellett

⁴³ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. A. MNA. munkálatainak jelenlegi helyzete. 2. p. 1961. dec. 6. Vö. MTA NTI VI. 3. 1. doboz. A Magyar Néprajzi Atlasz munkálatainak helyzete. 1. p. [hely és dátum nélkül]. Továbbá lásd: Morvay 1967.

⁴⁴ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1959 évben végzett munkálatairól. 1. p. Budapest, 1959. nov. 27. MNA Szerkesztő Bizottsága.

⁴⁵ Ortutay Gyula, K. Kovács László és Istvánovits Márton.

⁴⁶ Diószegi Vilmos, Kovács Ágnes, Manga János, Belényesy Márta, Vincze István, valamint az ügyintéző: Oswald Lórántné Wallerhausen Irén.

⁴⁷ A Néprajzi Múzeum ekkor a Könyves Kálmán körút 40., az ELTE Tárgyi Néprajzi és Folklore Tanszéke pedig a Piarista Köz 1–3. szám alatt működött.

⁴⁸ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1961 évi munkálatairól. 2. p. Budapest, 1961. [1962] január. 3. MNA Szerkesztő Bizottsága.

⁴⁹ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. A Magyar Néprajzi Atlasz munkálatainak helyzete. 1. p. [hely és dátum nélkül]

segítenie.⁵⁰ A szerkesztőbizottság és a Néprajzi Múzeum főigazgatója közötti együttműködés eredményeként például 1962. október 8. és 10. között az Azsia-gyűjtemény textilanyagának revízióját kellett elvégeznie. A mai kor kutatói számára is ismerős, visszatérő feladattípusa volt továbbá a „Meghatározatlan fényképanyag azonosítása az ugyancsak meghatározatlan filmekben.”⁵¹

A feldolgozómunka előre kidolgozott munkalapokra történt. Az 1966. évi munkajelentés szerint ez azonban a munkatársaktól komoly erőfeszítéseket igényelt:

„[...] a feldolgozó lapok nagymérvű segítsége ellenére alig elbírható munkateljesítményt igényelt a feldolgozás. A feldolgozók többségének ugyanis e mellett a rendes hivatali munkájukat nagyobbára végezniük kellett, ami csak úgy történhetett, hogy hónapokon át, a vasárnapokat is beleértve naponta 14–16, nemegyszer 17–18 órát dolgoztak. A feldolgozás első szakasza csak így zárulhatott le augusztus 10-re, amikor útnak kellett indítani az ellenőrző gyűjtést, hogy az év végéig lényegében lezáruljon.”⁵²

E nehézségekre a *Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának* létrehozása jelentett valódi megoldást,⁵³ ahol immáron főállású, fiatal munkatársakkal is kiegészült szakembergárda foglalkozott a feladatokkal. A szerkesztőség anyagát 1969-ben szállították át a Kutatócsoport helyiségeibe (ekkor az intézet más akadémiai kutatóhelyekkel együtt Budán, az Országház u. 30. szám alatt működött), ahol Paládi-Kovács Attila és Németh Imre gondoskodott annak elhelyezéséről.⁵⁴ Párhuzamosan a feladatok első fázisa le is zárult, ekkortól elsősorban pótgyűjtésekkel, illetve a térképezés során felmerülő kérdések tisztázásával foglalkoztak a kutatók.⁵⁵ Noha a szerkesztőségi iratanyagban a terminológia nem feltétlenül következetes, az atlasz anyagainak áttekintésekor a következő tapasztalható: minden gyűjtőponthoz tartozik négy gyűjtőfüzet a mellékelt fotókartonokkal. Ha a szerkesztőség szükségesnek látta a kiegészítő gyűjtésekhez, pótgyűjtésekhez írásos instrukcióval látta el a gyűjtőket

⁵⁰ Mohay Tamás intézetigazgató kezdeményezésére az ELTE Néprajzi Intézetében őrzött, elsősorban Barabás Jenőhöz köthető atlaszanyag 2022–2023-ban egyesítésre került az egykori akadémiai intézet szerkesztőségi atlaszarchívumával. Annak ellenére ugyanakkor, hogy a Néprajzi Múzeum a kutatócsoport alapításakor elvileg átadta az atlasz teljes iratanyagát az akadémiai intézetnek, a múzeumi Etnológiai Archívumban mégis megtalálhatók további, Hegyi Imréhez köthető szerkesztőségi háttéranyagok; illetve egyéb munkatársak (Bereczki Imre, Diószegi Vilmos, K. Csilléry Klára, Janó Ákos, Knézy Judit, Solymos Ede) által benyújtott gyűjtéstörödékek. Utóbbiak többsége a korszak gyakorlatának megfelelően feltehetően az akadémiai, illetve egyetemi intézetek dokumentumainak duplumaként azonosítható. Lásd: Forrai 2000: 619. Illetve: EA 20667. Vö. EA 6950, EA 7074, EA 7075, EA 7076, EA 7147, EA 7403, EA 7404, EA 7405, EA 7411, EA 7618, EA 7625, EA 8806, EA 12249, EA 13508.

⁵¹ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. MNA Munkanapló 1962. febr. 16.-tól írja Hegyi Imre muzeológus.

⁵² MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1962 évi munkálatairól. 2. p. Bp. 1967. jan. 3. Barabás Jenő.

⁵³ Az intézet létrehozásától kezdődően központi szerepet vállalt (és vállal) a nagy összefoglaló művek létrehozásában. Vö. Balogh 2020: 38.

⁵⁴ Paládi-Kovács 2017: 24–25.

⁵⁵ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Hol és hogyan készült a Magyar Néprajzi Atlasz /MNA/? 1. p. [hely és dátum nélkül]

(rendszerint nem azonos személy végezte az eredeti és a pótgyűjtést), aki a füzetekbe jegyezte fel a kért adatokat. Az anyag térképezéshez való rendszerezésekor felmerülő kérdéseket azonban már önálló lapokra jegyezték fel. Az 1966-os jelentés szerint az addig „feldolgozott 120 községből összesen 2361 hiánylap készült.”⁵⁶

Ezt követően, illetve ezzel párhuzamosan meghatározták az alaptérkép jellemzőit és az elkészítendő lapokat.⁵⁷ A munkatársak mintegy 2000 térképlapot készítettek el, melyek közül a szerkesztőség 620 lapot választott ki publikálásra.⁵⁸ 1973–1974-ben kezdték meg a kollégák a kiadásra való előkészítést (nyomdai munkára alkalmas térképek rajzolása, kommentárok készítése, adatok-megjegyzések szerkesztése).⁵⁹ A térképek elkészítésében 12 kutató vett részt:⁶⁰ Paládi-Kovács Attila (126), Morvay Judit (74), Kisbán Eszter (70), Szolnoky Lajos (70), Barabás Jenő (53), Csalog Zsolt (53), Diószegi Vilmos (52), Füzes Endre (38), Baloghné Horváth Terézia (35), Pócs Éva (20), Györgyi Erzsébet (17), Hegyi Imre (4). A fennmaradó térképeket pedig a felsorolt kutatók szerzőpárosai készítették el.⁶¹

MÚLT 3. NYOMTATOTT KÖZREADÁS

A térképlapok tehát az 1970-es évek végére elkészültek, a főszerkesztő, Barabás Jenő 1974-ben 1980-ra remélte a Magyar Néprajzi Atlasz befejezését.⁶² Kiadása azonban váratott magára:

„Az NKCs teljesítette a szerződést, a kéziratot a Ak. Kiadónak leadta, s visszakapta azzal, hogy a csoport rajzoltassa meg. Rajzoltát azonban a kiadó nem biztosított úgy, ahogy a nyelvjárási atlasznál tette, hanem olyan hitelt adott rajzolás céljára, amely csak állásban lévő [térképszerkesztő] foglalkoztatását tette lehetővé. A térképek megrajzolása valójában kiadói feladat lett volna, de ezt áthárította a NKCs-re azzal, hogy nincs olyan emberük, aki instruálni tudná a rajzolókat, s akadt egy megszállott balek (a szerkesztő) [sic!] aki ezt akceptálta, aki viszont nem nyomdai szakember.”⁶³

⁵⁶ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1962 évi munkálatairól. 1. p. Bp. 1967. jan. 3. Barabás Jenő. Vö. MTA NTI VI. 3. 1. doboz. A Magyar Néprajzi Atlasz munkálatainak helyzete. 1. p. [hely és dátum nélkül]

⁵⁷ Borsos 2011. I: 53.

⁵⁸ Barabás 1980: 491.; Borsos 2013: 369.

⁵⁹ Barabás 1980: 491–492.

⁶⁰ Nevük mögött az elkészített térképlapok száma szerepel.

⁶¹ Borsos 2013: 369–370.

⁶² MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Magyar Néprajzi Atlasz. 1. p. [hely és dátum nélkül]

⁶³ MTA NTI VI. 3. 1. doboz. Hol és hogyan készült a Magyar Néprajzi Atlasz /MNA/? 2. p. [hely és dátum nélkül]

Az 1:2 000 000 léptékben, kvadrát-hálózattal készült mappákba rendezett első lapok kiadása 1987-ben kezdődött meg.⁶⁴ 1992-ig a Magyar Néprajzi Atlasz 9 kötetbe rendezett, 634 lapja jelent meg,⁶⁵ amelyhez az ezredforduló után készültek el Borsos Balázs munkájával a virtuális 10. és 11. kötetek.⁶⁶ Célját Barabás Jenő a következőképpen foglalta össze: „térképlapokból és kiegészítő szöveges magyarázatból álló mű, amely a magyar népi kultúra reprezentatív elemeit és jelenségegyütteseit a nyelvterület egészén helyi előfordulásukban, sematikus jelekkel kifejezve mutatja be.”⁶⁷ Az atlasz alapvetően a magyar nyelvterület 1900 körüli kulturális képét mutatja be, csupán a lapok kis töredéke foglalkozik a recens, azaz az 1960-as évek első felének időmetszetével. A mű – olykor érzékelhető aránytalanságokkal – igen széles néprajzi tematikát fed le, ugyanakkor Borsos Balázs hangsúlyozza, hogy a Magyar Néprajzi Atlaszból hiányzik a zsákmányolás, a kereskedelem, a tánc, a játék, a népi vallásosság és a díszítőművészet témája, illetve alulreprezentáltak a szövegfolklor, a zene, a népi gyógyítás és a településszerkezetre vonatkozó kérdések.

„A hiányokat bizonyos fokig magyarázza a kérdőív összeállítása idején volt politikai helyzet (népi vallásosság kimaradása), az adott téma sajátossága, hogy nem általános elterjedésű, hanem személyes és lokális sűrűsödési pontjai vannak, és terjedési dinamikája is eltérő (szövegfolklor, díszítőművészet elhagyása), illetve a korabeli tudomány súlypontjai (népi játékok kimaradása).”⁶⁸

A hazai kultúrmorfológiai irányzat egyik leglátványosabb eredményének⁶⁹ közreadása ellenére a nemzetközi atlaszkiadványokban általános követelménynek tartott magyarázó kötet(ek) azonban nem készült(ek) el. A tervek szerint a térképek interpretálásához szükséges tényanyagot tartalmazták volna, valamint – a filológiai kifejtést más kiadványokra hagyva – egy aránylag rövid térképértelmezést.⁷⁰ Ezen hatalmas anyag-elemzéssel járó feladatot (sőt, ennél jóval többet) végezte el Borsos Balázs *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében* című kétkötetes művében,⁷¹ amely a klaszteranalízis eredményeinek elemző vizsgálatával⁷² a magyar nyelvterületet nagy, közepes, kis és mikro-méretű

⁶⁴ Barabás Jenő véleménye szerint a Magyar Néprajzi Atlasz számára a svájci és a német atlaszok elsősorban a szemlélet és módszer tekintetében szolgáltak például, az osztrák atlasznak pedig ekkor még nem volt kialakult követelményrendszere. A jugoszláv és a szlovák kollégák számára azonban már példaként szolgált a magyar vállalkozás, ahogyan a készülő Európa Néprajzi Atlasza számára is. Barabás 1980: 492. Vö.: Paládi-Kovács 2005: 128–129.

⁶⁵ Barabás (szerk.) 1987–1992. Vö. Balassa 1993.

⁶⁶ Borsos 2007., 2009., 2010.

⁶⁷ Barabás 1980: 491.

⁶⁸ Borsos 2011. I.: 56.

⁶⁹ Sárkány 1990: 289.; Borsos 2017b: 80.

⁷⁰ Paládi-Kovács 1990: 98.

⁷¹ Borsos 2011. I–II.

⁷² A Magyar Néprajzi Atlasz térképlapjaira (tehát nem a gyűjtőfüzetek közvetlen adataira) vonatkozó adatbáziskezelő programot Breiner László Gábor informatikus készítette.

régiókra tudta tagolni.⁷³ Az összefoglaló mű jelentőségét illusztrálja, hogy annak angol nyelvű változata is megjelent a Waxmann kiadó gondozásában *The Regional Structure of Hungarian Folk Culture* címen.⁷⁴

JELLEN: DIGITALIZÁLÁS

A Magyar Néprajzi Atlasz digitalizálása – Borsos Balázs említett művének alapjaként – az 1990-es években kezdődött meg, ekkor azonban még nem állt rendelkezésre olyan, kereskedelmi forgalomban is kapható adatkezelő és -elemző program, amely az atlasz sajátosságait megfelelően értelmezni képes lett volna: azt Breiner László Gábor programozó matematikus fejlesztette ki. Az adatbevitel során – mivel a lapokon egy-egy kulturális jelenség több változata is megtalálható volt – mintegy 400.000 adathely keletkezett,⁷⁵ ezek bevitelét Vedovatti Anildo, ellenőrzését Borsos Balázs és dr. Borsos Józsefné végezte. A digitalizálási és ellenőrzési folyamat első szakasza három évet ölelt fel.⁷⁶ Breiner László Gábor tragikusan korai halála okán a térképlapok adatbázisát Velösy Péter néprajzkutató informatikus fejlesztette tovább. A fejlesztés második szakaszában az adatokat megjelenítő EthnoMap Reader program próbafelhasználóiként intézetünk tudományos segédmunkatársa, egyúttal az ELTE adjunktusa, Eitler Ágnes hallgatóit kértük fel, meghatározó célunkat jelenti ugyanis az eredmények egyetemi oktatásba való adaptálhatósága. A feladat befejezése azonban további anyagi ráfordításokat igényel.

A Magyar Néprajzi Atlasz megálmodói az adatfelvétel megszervezésekor még nem számolhattak a számítógépes nyilvántartás lehetőségével. Adattárunk az anyagot ma is a településkód szerinti gyűjtőfüzetekben, a témaszámokra (és téma alszámokra) adott kérdések szerint tartja nyilván fiókos tárlókban. Mint említettem, optimális esetben minden településhez tartozik négy darab, 50-50 kérdést (vagyis összesen 200 témaszámot) tartalmazó füzet. A kérdésekre a kutatók írott vagy rajzos választ adhattak, a fényképeket pedig fotókartonokra ragasztották, amelyeken – úgyszintén optimális esetben – szerepel a település neve/száma, illetve a témaszám, hiszen a műtárgy-fotók kivételével nem feltétlenül egyértelmű, hogy a kutató milyen célból készítette a fényképet. A gyűjtésekhez kiegészítő lapok/kartonok is tartoznak, amelyek kérdéseit a szerkesztőség állította össze a hiányokat pótlandó, vagy a megállapítani kívánt régiók határára vonatkozóan. Előfordulhatott ugyanis, hogy egy-egy jelenség tisztázása a

⁷³ Borsos 2011. I.: 60–90. Esettanulmányként lásd: Borsos 2012., 2014., 2015., 2020.

⁷⁴ Borsos 2017a.

⁷⁵ „Az adatbázis tehát 417 elemre (településre) és 634 változóra (térképlapra) készült el. Az adatmátrixba a települések térképi koordinátaiknak megfelelően kerültek be. Az adatbeviteli program úgy készült, hogy az egyes térképlapok esetében az elemek számát meg lehetett növelni. Így rögzíteni lehetett az adatbázisban, ha egy bizonyos településen az adott kulturális jelenség több változata is megtalálható. Ilyen számos térképlapon előfordul, következésképpen az adatbázis az eredetileg tervezettnél jóval nagyobb lett, mintegy 400.000 adathelyet tartalmaz.” Vö. Borsos – Velösy – Ament-Kovács 2022: 6.

⁷⁶ Borsos 2011. I.: 59–68. A digitalizálás további tanulságairól lásd: Borsos 2003.

gyűjtés megismétlésekor sem sikerült minden kétséget kizáróan, ezért az adatok feldolgozása és a térképszerkesztés előkészítése során a szerkesztőségnek további kérdései keletkeztek. A településhez sorolt anyagok gyakori mellékletei a szerszámok csomagolóanyagra vagy újságpapírra (körül)rajzolt sziluettjei. Szerencsés esetben pedig a szerkesztőkkel, adatközlőkkel történt levelezés példányait is megtalálhatjuk adattárunkban.⁷⁷

Mivel az atlasz térképlapjainak adatbázisában a kifejtett válaszok is pusztán eldöntendő kérdésként (térképre vetített piktogramként) szerepelnek, és tulajdonképp ezen kifejtett válaszok, folklórszövegek, rajzok és fotók közzétételére nem, vagy alig nyílt mód, fontos feladatunknak tartjuk ezen anyag nyilvánossá tételét is. Ennek alapjaként 2002-ben megindult az adatbázis építése, valamint az ábrák és a fotók digitalizálása⁷⁸ az Oktatási Minisztérium által az IKTA5-00101 pályázatban támogatott „A Kárpát-medence néphagyományai – szakértő rendszer” program keretében, Borsos Balázs szakmai, és Jákob János (Offers Hungary Kft.) informatikai vezetésével. Az atlasz lapjain 417 gyűjtőpontot nevesítenek,⁷⁹ azonban adattárunkban nem lelhető fel a települések minden gyűjtőfüzete, Egy-egy helyiségből olykor csak hiányos anyaggal rendelkezünk, más esetben pedig egy községből duplumként akár 8 füzet is fennmaradt. Összességében kijelenthető, hogy gyűjteményünkben mintegy 1600 gyűjtőfüzetet és megközelítőleg 35.000 fényképfelvételt őrzünk. Kollégáinkkal megkezdtük az így összeadódó nagyjából 2.500.000 online adat⁸⁰ ellenőrzését, azonban az intézet minden igyekezete ellenére a fiatal kutatói utánpótlástól való 2020-as elszakítás, illetve az időről-időre visszatérő finansziális nehézségek e folyamatot többször megakasztották, a munkavégzés mindennek ellenére folytatódik.

JÖVŐ: KOMPLEX ONLINE KÖZZÉTÉTEL

A néprajztudomány jelen alkalommal bemutatott nagy összefoglaló művei közül tehát a Magyar Néprajzi Atlasz az egyetlen, amelyre nem lezárt „vállalkozásként” tekintethetünk. Az ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet munkatársai az atlasz megjelenése után is folytatták, sőt folytatni tervezik anyagának digitalizálását és online elérhetővé tételét.

A kutatók régóta vágyott célja a fent említett két adatbázis (térképlapok adatbázisa és gyűjtőfüzetek adatbázisa) egyesítése, pontosabban a gyűjtőfüzetek adatait tartalmazó platform anyagának a már jól bevált térképlap-adatbázishoz való hozzárendelése.⁸¹ A hallgatóság számára nyilvánvalóan nem meglepő, hogy ebben sem a kutatói akarat, hanem az említett nehézségek hátráltatták eddig intézetünket. A tervezett

⁷⁷ Vö. Ament-Kovács 2021: 162–163.

⁷⁸ A digitalizálásban résztvevők teljes listájának közzétételére jelen tanulmány keretei között nincs lehetőség. Időráfordításukat ezúton is köszönjük!

⁷⁹ Borsos 2011. I.: 52.

⁸⁰ Egy online adatnak tekinthető egy igenleges vagy nemleges válasz, de akár egy többoldalas, dialektológiai jelekkel rögzített kotyolás-szöveg is.

⁸¹ A további lehetséges kutatói olvasatokról példaként lásd: Ilyefalvi 2022: 167–170.

adatbázisfejlesztésre a HUN-REN Technológia Transzfer Pályázat támogatásával nyílik lehetőség Borsos Balázs szakmai irányításával és Velösy Péter informatikai szerkesztőmunkájával.⁸² Az informatikai és adatfelvételi/adatellenőrzési munkálatok után a jövőben elegendő lesz csupán az online felhasználóknak egy tematikus térképlap egy-egy gyűjtőpontját kiválasztani ahhoz, hogy azonnal és digitálisan elérjék a gyűjtőfüzetek korábban csak személyesen kutatható kéziratos, rajzos és fényképes háttéranyagát.⁸³ Amennyiben ezen egyesített adatbázis megvalósul, lehetőségünk lehet azt a már előredezett (a Néprajztudományi Kutatóintézet adattárában személyesen kutatható) szerkesztőségi háttéranyagokkal (levelezés, szerkesztőségi ülések jegyzőkönyvei stb.) is kiegészíteni, minek eredményeként európai, sőt világszinten is egyedülálló digitális etnokartográfiai repozitóriumot hozhatnánk létre.⁸⁴

A Magyar Néprajzi Atlasz eredményeire tehát méltán lehet büszke a tudományszakunk – és talán a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya is – az akadémia alapításának 200., az atlaszmunkálatok megkezdésének 70. évfordulóján.

Irodalom

AMENT-KOVÁCS Bence

2021 A BTK Néprajztudományi Intézet Adattárának Magyar Néprajzi Atlasz különgyűjteménye. *Néprajzi Hírek* L. 4. 158–165.

BALASSA Iván

1993 Teljes egészében megjelent a Magyar Néprajzi Atlasz. *Ethnographia* 104. 1. 234–237.

BALOGH Balázs

2020 Az alap- és alkalmazott kutatások dilemmája a néprajztudományban. (Válaszok a néprajztudomány társadalmi és gazdasági hasznát számon kérő pragmatikus kérdésekre a Néprajztudományi Intézet működési tapasztalatai alapján). In Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés: a néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. 25–42. /Summa Ethnographica 3./ Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELKH BTK Néprajztudományi Intézet.

BARABÁS Jenő

1955 Az európai néprajzi atlaszmunkálatok tanulságai. *Ethnographia* LXVI. 1–4. 409–426.

1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

⁸² A munkafolyamat a HUN-REN TECH 2024 programban támogatást elnyert, 2024. decemberében indult NéZeT (Néprajzi, Zenetudományi és Történeti adatbázisok térinformatikai (audio)vizualizációja) projekt keretében zajlik. Témavezetője: Demeter Gábor.

⁸³ Előadásomban nem volt lehetőségem kitérni az állagvédelmi szempontokra: a jelzett szerkesztőségi iratok többsége ugyanis a korszak gyenge papírmínősége okán igen sérülékeny, a digitalizálás ennél fogva annak hosszútávú kutathatóságát is szavatolja.

⁸⁴ A jövőben további eredményekkel szolgálhat az adatfelvétel során a gyűjtőpontokról Budapestre szállított, jelenleg a Néprajzi Múzeumban őrzött tárgyak atlaszarchívumhoz való hozzáférése. Vö. Fejős 2000: 112.

- 1967 A Magyar Néprajzi Atlasz helye és jelentősége az európai etnológiai vizsgálatokban. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* XXIV. 1–4. 118–133.
- 1980 Magyar Néprajzi Atlasz. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. 491–492. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BARABÁS Jenő (szerk.)
1987–1992 *Magyar Néprajzi Atlasz* I–IX. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BARABÁS Jenő – DIÓSZEGI Vilmos – GUNDA Béla – MORVAY Judit – SZOLNOKY Lajos (szerk.)
1958 *A Magyar Néprajzi Atlasz Kérdőíve* I–IV. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
1959 *Magyar Néprajzi Atlasz. Gyűjtési Útmutató*. Budapest: [MTA –] Magyar Nemzeti Múzeum.
- BÁTKY Zsigmond
1933 Tárgyi néprajzi feladataink és Akadémiánk. *Ethnographia* XLIV–XXV. 1–2. 15–21.
- BEDNÁRIK János – SZAKÁL Anna
2021 Adattári reneszánsz a BTK Néprajztudományi Intézetében. *Néprajzi Hírek* L. 4. 139–141.
- BORSOS Balázs
2003 A magyar nyelvterület kulturális régióinak számítógépes meghatározása a Magyar Néprajzi Atlasz térképei alapján. (Előzetes eredmények). *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 21. 31–60.
2007 A Magyar Néprajzi Atlasz virtuális 10. kötete. *Ethno-Lore* XXIV. 194–229.
2009 A Magyar Néprajzi Atlasz virtuális 11. kötete: néprajzi, földrajzi és nyelvjárási tagolódási térképek. *Ethno-Lore* XXVI. 265–287.
2010 A Magyar Néprajzi Atlasz virtuális 11. kötete. II. Kulturális tagolódási térképek az egyes kulturális aspektusok alapján. *Ethno-Lore* XXVII. 165–228.
2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében* I–II. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
2012 Mátraalján. In Czövek Judit – Dyekiss Virág – Szilágyi Zsolt (szerk.): *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. 54–62. Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság.
2013 A kérdőívtől a klaszteranalízisig. A második olvasat. *Ethnographia* 106. 1. 364–376.
2014 Nem oda pota? De ide! A Kétvízköze kulturális tagolódása a Magyar Néprajzi atlasz számítógépes feldolgozása fényében. In Kothencz Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák. A hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*. 188–198. Baja: Türr István Múzeum.
2015 Moldova népi kultúrájának területi tagolódása a Magyar Néprajzi Atlasz térképeinek számítógépes feldolgozása fényében. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. 105–114. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Székely Nemzeti Múzeum.
2017a *The Regional Structure of Hungarian Folk Culture*. Münster – New York: Waxmann.
2017b Sűrű leírás – operacionális modell – hipermediális elemzőkörnyezet. A magyarázat szerepe a néprajztudományban. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Megértés és megértetés: a magyarázat a bölcsészettudományokban*. 76–95. Budapest: Gondolat Kiadó.

- 2020 Kárpátalja elkülönülése a Magyar Néprajzi Atlasz térképein. In Dobák Judit – R. Nagy József (szerk.) *Docendo discimus. A 60 esztendő Kotics József köszöntése.* 75–82. Miskolc: ME BTK Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék.
- BORSOS Balázs – VELÖSY Péter – AMENT-KOVÁCS Bence
2022 *A Magyar Néprajzi Atlasz online verziója elé.* 10. p. Kézirat.
- DIÓSZEGI Vilmos
1957 A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőívének vitája. *Ethnographia* LXVIII. 2. 358–359.
- GUNDA Béla
1939 A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. *Néprajzi Közlemények* XXXI. 2–4. 294–300.
- FEJŐS Zoltán
2000 Gyűjtőgyűjtemény. In Fejős Zoltán (szerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei.* 97–113. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- FORRAI Ibolya
2000 Kéziratgyűjtemény. In Fejős Zoltán (szerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei.* 611–648. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- ILYEFALVI Emese
2022 A digitalizált magyar ráolvasáskorpusz metaadatainak távoli olvasata. *Ethnographia* 133. 1. 163–175.
- KEMECSI Lajos
2026 *Hullámban. Szereplők és történetek a Néprajzi Múzeum múltjából.* Budapest: Néprajzi Múzeum. [Megjelenés alatt.]
- KÓKA Rozália (közread.)
2006 *Bétejesítem Isten akarátját... A lézpedi szent leány látomásai.* Pécs: PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.
- KÓSA László
2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest: Osiris Kiadó.
- KÓSA László – ABLONCZY Balázs – ABLONCZY Bálint
2002 Sokat köszönhetek a polgári szolidaritásnak. Beszélgetés Kósa Lászlóval a fekete-fehér világról, Gyuláról, művelődéstörténetről és katasztrófákról. Az interjút készítette: Ablonczy Balázs és Ablonczy Bálint. In Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára.* 549–563. Budapest: BIP.
- MORVAY Judit
1967 Beszámoló a Magyar Néprajzi Atlasz Szerkesztőbizottságának tatai konferenciájáról. *Ethnographia* LXXVI. 1. 138.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1990 Néprajzi térképezés Magyarországon. In Paládi-Kovács Attila: *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években. Felmérések, vélemények, dokumentumok.* 94–101. /Documentatio Ethnographica 14./ Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
2005 Merre halad az európai néprajztudomány? In Vizi E. Szilveszter (főszerk.): *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián.* 119–143. [különlenyomat] Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- 2011 A magyar etnográfia tudománytörténete. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Flórián Mária (szerk.): *Magyar néprajz*, I. 1. *Táj, nép, történelem*. 39–125. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2017 A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, gyűjtési munkálatai és adatbázisa. *Ethno-Lore* XXXIV. 15–30.
- PAPP Árpád
- 2006 *A néprajzi kartográfia Európában*. Doktori disszertáció Budapest: ELTE BTK, Magyar és Összehasonlító Folklorisztika Doktori Program. <https://doktori.btk.elte.hu/folk/papparpad/diss.pdf> (Letöltés: 2025.04.05.)
- SÁRKÁNY Mihály
- 1990 Vágyak és választások. Újabb észrevételek Niedermüller Péter „A néprajztudomány választójai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái” című írásához. *BUKSZ* 2. 3. 288–294.
- SCHWARTZ Elemér
- 1931 A német és magyar néprajzatlász. *Egyetemes Philológiai Közlöny* LV. I–IV. 42.
- SZALAI Sándor – SZÁNTÓ Lajos
- 1975 *A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban. 1825–1975*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Források

- EA = Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum
- MTA NTI = ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet Adattára
- VI. Szakarchívumok, különgyűjtemények
3. Magyar Néprajzi Atlasz [előrendezett anyag]
- VII. Kutatói anyagok, hagyatékok
3. Diószegi Vilmos hagyatéka

Ament-Kovács Bence

tudományos munkatárs – egyetemi adjunktus, ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet, ELTE BTK Néprajzi Intézet

E-mail: ament-kovacs.bence@abtk.hu

Bence Ament-Kovács

The Atlas of Hungarian Folk Culture (AHFC): Past, Present, and Future

The study was presented as a lecture during a series of events organized on the occasion of the 200th anniversary of the foundation of the Hungarian Academy of Sciences, within the framework of a festive symposium introducing the handbooks of Hungarian ethnography. Its aim is to present the Atlas of Hungarian Folk Culture (AHFC) as a major reference work of Hungarian ethnological research. In the study, the author outlines the history of the planning, data collection, and processing

---

of the Atlas, as well as the preparation of the map sheets. The paper also refers to the digitalization efforts, including the creation of databases from the map sheets and from the editorial background materials (such as fieldwork notebooks and editorial correspondence). Furthermore, it discusses the envisioned integration and unification of these databases in the future.

A Magyar Néprajzi Lexikon – tudományos és nemzeti szintézis

A jelen tanulmány alapját képező előadás a Magyar Tudományos Akadémia alapításának kétszázadik évfordulója alkalmából 2025. június 6-án rendezett, az I. osztályhoz tartozó tudományterületek nagy összefoglaló műveit bemutató és értékelő konferencián hangzott el.¹ Amikor megkaptam a felkérést az előadásra, eszembe jutott a lehetetlen küldetéséről elhíresült amerikai újságíró, A. J. Jacobs, aki egyszer egy év alatt elolvasta az Enciklopedia Britannica-t, s a tapasztalataiból írt egy sikerkönyvet.² Azzal együtt, hogy a Magyar Néprajzi Lexikon valamivel kisebb, mint az Enciklopedia Britannica, és nekem is – ha nem is egy év, de – több hónap állt rendelkezésre a felkészüléshez, mégis azt hiszem, hogy az Magyar Néprajzi Lexikon bemutatása, méltatása, kritikája és a továbbgondolás lehetőségeinek felvetése egy ilyen tanulmány keretei között nem kevésbé lehetetlen vállalkozás, mint Jacobsé.

Ahhoz ugyanis, hogy a Magyar Néprajzi Lexikon – a továbbiakban: Lexikon – jelentőségét és sajátosságait a maga mélységében és komplexitásában megértsük, át kellene tekintenünk a magyar néprajztudomány 20. századi, de legalábbis Trianon utáni történetét, s ez nyilvánvalóan nem tehető meg a jelen keretek között. Vázlatos lesznek tehát, ám ahhoz, hogy a feladat teljesíthető legyen, nem csak az anyagot kellett erősen megrostálnom, de a bemutatás szempontrendszerét is le kellett szűkítenem. A tudománytörténeti perspektíva mellett azonban két szempontra mindenképp tekintettel szeretnék lenni. Az egyik az a társadalmi-tudományos kontextus, melyben most a Lexikonról szó esik. Ez alatt nem csupán az ünnepi visszaemlékezés aktuális keretrendszerét értem, melyben a tudományunk nagy összefoglalásaira visszatekintünk, és úgy mutatjuk be azokat, hogy pozíciójukat kritikusan bár, de megerősítjük, hanem azokat a vitákat és támadásokat is, melyek ezt a bicentenáriumot beárnyékolják, s amelyekre reflektálni különösen egy, a szocializmus évtizedeiben született nagy mű esetében fontos tanulságokkal bírhat. A másik egy önző szempont. Egyetemi oktatóként – hallgatóimmal együtt – rendszeresen használom azt a Lexikont, mely Kósa Lászlónak az elmúlt évtizedekben többször elhangzott megjegyzése szerint a kettő határán állva egyszerre próbált megfelelni a szaktudományos művek és a nagyközönség számára is fogyasztható ismeretterjesztés kritériumainak,³ így a használat tapasztalatai, különösen a továbbgondolás lehetőségeinek mérlegelése összefüggésében talán hasznosnak bizonyulhatnak.

¹ Jóllehet a tárgyalt korszakkal több tanulmány is foglalkozik, átfogó értékelése még várat magára, s talán az élők és a holtak iránti érzékenység okán is több részletet fed még homály. Mivel jómagam már egy fiatalabb nemzedékhez tartozom, a homály oszlatásában, az összefüggések és korabeli viszonyok tisztázásában jelentős segítséget kaptam Sárkány Mihálytól, Vargyas Gábertől, Landgraf Ildikótól, Borsos Balázstól, Mikos Évától valamint Ament-Kovács Bencétől, melyért itt is köszönetet mondok.

² Jacobs 2004.

³ Kósa 1981: 553.

A TUDOMÁNY- ÉS POLITIKATÖRTÉNETI HÁTTÉRŐL

Minthogy 1967-ig Magyarországon a néprajztudománynak kutatóintézeti bázisa nem volt, hiányzott mind a kézikönyvek, mind a metodikai munkálatok intézményes háttere. A második világháború alatt a tudományág idősebb nemzedékének számos vezető személyiségét veszítette el, de a fiatalabb korosztályból is többen veszték oda munkaszolgálatban és hadifogságban. Ebből is következett, hogy a háború utáni években lezajlott egy nemzedékváltás, melynek során számos fiatal, harmincas éveikben járó szakember került a tudományszervezés jelentős posztjaira. Ennek ellenére az igazán radikális változások valamivel később, a hazai tudományos élet szervezetének és irányításának, anyagi forrásainak szocialista átalakításakor, 1949-1950-ben indultak el és a rendszerre jellemző módon diktatórikusan, rövid idő alatt és az érintettek megkérdezése nélkül zajlottak le. Mint akadémiai székfoglaló előadásában Kósa László megjegyezte: „A néprajz nem részesült kivételes elbánásban, de nem is járt a legroszszabbul”.⁴ A hatalom ismert technikájával egyrészt „felszalámizta” a tudományterületet, másrészt miközben kihúzta a lába alól az intézményi bázisát, a megmaradtakat igyekezett elfoglalni.

Az 1949. évi tudománypolitikai fordulat nemcsak a rövid múlttal, de hányattot sorssal is bíró Néptudományi Intézet és a Magyarságtudományi Intézet megszüntetését eredményezte, de lezajlott a múzeumok államosítása, szoros politikai felügyelet alá vonása is. Számos jól képzett kutató kényszerült pálya vagy legalábbis témamódosításra, és többieket vidékre száműztek (pl. Vargha László, Vajkai Aurél, Papp László, Bakó Ferenc, Manga János, Kodolányi János) Félbeszakadtak a Néptudományi Kézikönyv munkálatai, megszűntek a szervezett táj- és népcsoportkutatások, elakadt az évek óta folyó csoportos terepmunka és dokumentációs munka. A rendszer ugyan támogatta a falukutatást, de csak amennyiben a kutatott falu élen járt a mezőgazdaság szocialista átalakulásában, a munkás folklór kutatását pedig a városi, gyári munkásságra korlátozta. Minthogy a néprajztudomány elvesztette kutatóintézeti háttérét, s a politika új feladatokat tűzött elébe, művelői hosszú ideig nem is gondolhattak a régebben kitűzött feladatok megvalósítására.

1949-ben a Tudományos Tanács, majd 1950-ben az átszervezett Akadémia a néprajzkutatókkal is új kutatási terveket íratott, s újjáalakult az MTA Állandó Néprajzi Bizottsága (később Főbizottság), mint a szakterület legfőbb elvi irányítója is. Ellenőrző szerepe kiterjedt a néprajztudomány egész munkájára, minden intézményére, így annak leginkább meghatározó, „irányító szerve” lett. Kutatásra, könyv- és folyóirat kiadásra szolgáló támogatást az MTA bizottságai osztottak, s így a néprajz első öt éves tervében szereplő munkálatokra a Néprajzi Bizottság ítélte oda bizonyos összegeket.

Az 1940-es és 1950-es évek fordulóján a néprajztudomány ideológiai átforgatásában kétségtelenül a fontos politikai és tudományos pozíciókat egyaránt betöltő Ortutay

⁴ Kósa 2000: 1.

Gyulának volt a legnagyobb szerepe.⁵ Ő közvetítette a hatalom ideológiai elvárását a tudományos közösség felé és ő fordította is le azokat a tudomány nyelvére, kutatási célokat és elveket határozva meg. Irányelveit jól összefoglalja 1951 januárjában, egy akadémiai osztályülésen tartott előadása. Ebben Ortutay megjegyezte, hogy

„a néprajz eredményesen nem vállalhat szerepet a kulturális forradalomban, ha munkája, stílusa, állandó iránya nem válik pártszerűvé, azaz, ha a magyar néprajztudomány munkája középponti feladatának nem azt tekinti, *ami a szovjet példa nyomán, a MDP irányításával a szocializmus építésében, a munkásság és dolgozó parasztság szövetségében mindig a soronkövetkező lépés.* A magyar néprajz egyik legnagyobb hibája a felszabadulás óta, hogy a pártyszerűség kérdését elvi tisztaságában fel sem vetette, nemhogy gyakorlattá tette volna. Ezért akadozott a kritika és különösen az önkritika, ezért nem foglalkoztunk kellően a néprajz szakembereinek ideológiai fejlettségével (...), ezért uralkodik még most is igen széles körben közöttünk a polgári objektivizmus elvtelen magatartása s ezért járult csak csekély mértékben (a lehetségesnél mindenestre jóval csekélyebb mértékben!) hozzá ahhoz a politikai, valamint ideológiai harchoz a néprajz, amely a felszabadulás óta egész fejlődésünk menetét, tempóját megszabta. Ennek a helyzetnek végleges felszámolása mindenekelőtt való feladatunk.”⁶

Ortutay a magyar néprajzban három jelentős hibaforrást nevez meg: „1. néprajzi elméleteinkben, értékítéleteinkben megmutatkozó sovinizmus, 2. a narodnyikizmus elméletének különböző általánosításai, tételei, 3. a nyugati kozmopolita irányzatok behatolása, kritikátlan alkalmazásuk.”⁷ Leküzdésükben, s így a nagy feladat megvalósításában pedig az önkritikát, az – azóta is szinte elévülhetetlenné váló célként viszsza-visszatérő – „társadalmi hasznosságot”, illetve a „haladó hagyományok”, vagyis a múlt vállalhatónak és a rendszerrel összeegyeztethetőnek ítélt örökségének számbavételét jelölte ki. Ezek összefüggésében, aktuális állapotában a magyar néprajztudományt történetietlennek és megújulásra alig képesnek tekintette. Nem meglepő tehát, hogy az 1950-es években a néprajzra a gyanú árnyéka vetült, és a tudományág csendes vegetálásra volt ítélve.

⁵ 1945-től az MTA levelező, majd 1958-tól rendes tagja, 1946-tól a Budapesti Egyetem Néprajzi Tanszékének tanára, 1947-1950 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1957-63 között az ELTE rektora. Közben 1946-1956 között a Magyar Néprajzi Társaság elnöke, 1949-1956 között a Társaság folyóirata, az *Ethnographia* főszerkesztője és 1950-től részt vett az akadémiai kiadású *Acta Ethnographica* szerkesztésében is. 1950-1954 között ő szerkesztette a szovjet folklorisztika eredményeiről beszámoló, fordításokat tartalmazó *Szovjet Néprajztudomány* című folyóiratot is. 1950-ben vezetésével alakult meg az Akadémia Néprajzi Bizottsága. 1956 júniusában a Magyar Néprajzi Társaság választmánya és a közgyűlés is lemondatta, 1958-ban azonban ismét őt választották meg elnökké, mely tisztséget haláláig töltötte be, ahogy ekkor lett s szintén haláláig volt az Elnöki Tanács tagja. 1957-64 között a Hazafias Népfront főtítkára, 1964-től egyik alelnöke és a TIT elnöke volt. 1967-től pedig szintén haláláig az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának vezetője lett, s ebben a minőségében diszponált a néprajztudomány nagy vállalkozásainak kivitelezése fölött, illetve lett a Néprajzi Lexikon főszerkesztője.

⁶ Ortutay 1951: 191-192.

⁷ Ortutay 1951: 194.

Ennek a helyzetnek a következményeivel kapcsolatosan Paládi-Kovács Attila egy 1990-ben írt összefoglalójában megjegyzi: „az ideológiai jellegű vádak idején, a dogmatizmus éveiben az elméleti igénytelenség, az elekticizmus és a deklarált marxizmus árnyékában követett praktícizmus egyfajta védekező magatartás volt, amelyből napjainkig nehéz a kibontakozás”⁸

Ennek a védekező magatartásnak a lehetőségét azonban a néprajztudomány korábbi évtizedeiben lezajlott szemléletváltás teremtette meg. Az 1940-es évek elejére – pl. Györffy István korábbi eredményei kapcsán – minden föltétel teljesült ahhoz a szemléleti változáshoz, melynek következtében a néprajz már nem a nemzeti kultúra legkorábbi jelenségeinek rekonstrukcióját tartotta legfontosabb feladatának, hanem olyan diakron rétegekre tagolható történeti képződménynek fogta föl a népi kultúrát, melyek közül a honfoglalás kora annak csak az egyik rétege. Nem meglepő tehát – írja Kósa László –, hogy „az 1950-es évek elején azilumnak kínálkozott és bizonyult a történeti összehasonlító kutatás sáncai közé húzódni.”⁹ A történeti érdeklődés kiszélesüléséből pedig logikusan következően a néprajz vállalkozhatott olyan tárgykörök művelésére, amelyek többé-kevésbé elkerülték az agyonpolitizált történetírás figyelmét. Ilyenek voltak például az agrártörténet, a technikátörténet, a kézműipar-történet, illetve a mindennapi élet kutatása, az eszköz-, az életmód- és a mentalitástörténet.

Erre az időszakra jellemző példaként említi Kósa László Bakos József *Mátyusföldi gyermekjátékok* című kötetének sorsát. Az 1953-as akadémiai fegyelmi bizottsági ítélet szerint a mű „alacsony eszmei színvonala” és „ideológiai igénytelensége” miatt zúzdába került. A bizottság összefoglaló megállapítása szerint „általános hibája a publikálás munkájának, hogy nem fokozódott még eléggé ideológiai megalapozottságunk, politikai harcosságunk, ha elméleti igényünk fokozódott is...”¹⁰ Az ’50-es évek végétől Kósa szerint néprajztudományra nehezedő nyomás enyhült, a direkt politikai készítés már nem volt jellemző,¹¹ inkább ideológiai síkon és a szólalmok szintjén jelent meg, azonban – más tudományterületekhez hasonlóan – továbbra is jelen maradt, mint a személyes ellentétek rendezésének vagy karriercélok megvalósításának muníciója. „Végso soron ez volt az oka, hogy Fél Edit, majd Vargyas Lajos rövid ideig taníthattak egyetemen, és Bálint Sándort eltiltották az oktatástól”¹² és a Vargyas Lajos és Ortutay Gyula közötti konfliktus legalábbis közrejátszott abban, hogy Vargyas a Lexikon munkatársi köréből is kimaradt.

Az 1980-as évek elején – vagyis a Lexikon kötetei megjelenésének idején – egy újabb átfogó szemléletváltáshoz és egyben nemzedékváltáshoz is ért a néprajztudomány. Ennek a változásnak az egyik pozitív tapasztalata az a felismerés volt, hogy „az 1949-1954. évi krízisen a magyar néprajz lényegileg átmentette és sikeresen továbbfejlesztette az 1930-as években kibontakozott meghatározó irányzatát,”¹³ aminek hatása a Lexikonra abban mutatkozott meg, hogy miután Ortutay helyzetértékelése

⁸ Paládi-Kovács 1990: 114.

⁹ Kósa 2000: 11.

¹⁰ Kósa 2000: 7–8.

¹¹ Kósa 2000: 12.

¹² Kósa 2000: 7.

¹³ Kósa 2000: 7

szerint a kötetek egy lezárt világról, a hagyományos paraszti életéről szóltak, s ezt a világot szinte kizárólag az említett, nagy múltra visszatekintő módszerekkel kutatták, ráadásul a munka kezdetekor a hazai kutatók – vagyis a szerzők – többsége ezeket a hagyományos módszereket követte, a Lexikon maga is e hagyományos módszerek jegyében készült.¹⁴ A változás azonban elkerülhetetlen volt, az új elméletek és módszerek a hazai néprajztudományban is megjelentek, Ortutay azonban ezek számára, mint látni fogjuk, nem akart teret nyitni.

A LEXIKON SZÜLETÉSE

Bár mint láttuk, a korszak meghatározó alakja Ortutay, a Lexikon létrehozásának kezdeményezője azonban mégsem ő volt, hanem – a 20. század eleji előzménynek tekinthető Bátky Zsigmond és Hermann Ottó-féle néprajzi szótárakat követően – Gunda Béla, 1950-ben. Gunda akadémiai célhitelt is kapott három fős munkacsoportjával (tagjai: Fél Edit és Vajkai Aurél) a tárgyi néprajzi szócikkek kidolgozására. „Az elvégzett munkáról az MTA Társadalom- és Történettudományi Osztályának Közleményeiben 1957-ben be is számolt, de ez a vállalkozás félbemaradt. Újabb szócikkgyűjteményét csupán 1970-ben, a Déri Múzeum Évkönyvében tette közzé *Részletek a készülő Magyar Néprajzi Lexikonból* címen. Az Akadémiai Kiadónál végül is öt kötetben megjelent lexikonnak mindvégig lelkiismeretes szakmai szerkesztője és eleinte termékeny cikkírója volt. (Akkor hagyta abba a szócikkírást, amikor megtudta, hogy professzor társai egyáltalán nem vesznek részt a cikkírásban, beérik a szerkesztői, lektori feladatokkal.) Bántotta, hogy a vállalkozás főszerkesztőjének előszava (I. kötet, Budapest, 1977.) nem vett tudomást a néprajzi lexikon hazai előzményeiről, első kezdeményezőjéről. Súlyos etikai vétségnek fogta fel, hogy az Ő nevét meg se említette a nagy mű előszava.”¹⁵

A végül megvalósult Lexikon tervei már az Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának létrejöttékor, 1967-ben megfogalmazódtak. Az ekkor tervezett szerényebb, két kötetes lexikont a kutatócsoport előtt álló nagy feladat, az új Magyarország Néprajza előtanulmányának szánták. Ortutay az első kötet előszavában így ír erről:

„Úgy gondoltuk, hamarosan a Kutató Csoport megalakulása után, hogy az összefoglaló kötetek megírása előtt részint eddig el nem végzett előtanulmányokra, az úgynevezett »fehér foltok« eltüntetésére van szükség, részint összegeznünk kell az eltelt közel négy évtizedes hazai és nemzetközi kutatás új eredményeit módszerekben is, tényekben is. (...) [a cél egy] olyan magyar néprajzi, folklórlexikon megvalósítása, amely a maga lexikoni, enciklopédikus nyelvén is a teljes magyar néprajz bemutatására törekszik. Úgy határoztunk, hogy ez a lexikon a magyar néprajzi anyagot (s amit mi tőle elválaszthatatlannak tartunk: a folklórt, társadalmi néprajzot stb.) mutatja be, sohasem feledkezve el a történeti, társadalmi összefüggésekről sem.”¹⁶

¹⁴ Szegedy Maszák 1983: 7.

¹⁵ Paládi-Kovács 2012: 86.

¹⁶ Ortutay 1977: 8.

III. Részvétel a kiemelt kollektív munkákban		
1. Magyar Néprajzi Lexikon		
munkahely	szerző	
MTA Néprajzi Kutató Csoport	30	
Néprajzi Múzeum	14	
Vidéki múzeumok	13	
Nyugdíjasok	12	
Egyéb akadémiai munkahelyek	8	
ELTE Néprajzi Intézet	5	
ELTE egyéb intézetek	4	
KLTE Néprajzi Intézet	4	
Egyéb pesti múzeumok	2	
Egyéb	8	
Összesen:		98 fő

1. kép. A néprajz nagy összefoglaló művei szerzőinek megoszlása. (Forrás: Paládi-Kovács 1978: 5.)

tete megjelenésének évében a hazai néprajztudományban – a Paládi-Kovács Attila által összegzett adatok alapján – valamivel több, mint 200 néprajkutatót tartottak számon országosan, ebből 190 volt valahol alkalmazásban és volt 12 nyugdíjas is. A

2. Magyar Néprajzi Atlasz			
munkahely	szerző	térképszám	
MTA Néprajzi Kutató Csoport	5	338,5	
Néprajzi Múzeum	4	144,5	
ELTE Néprajzi Intézet	1	59	
Kulturális Minisztérium	1	39	
Mezőgazdasági Múzeum	1	2	
Szabafoglalkozású	1	53	
Összesen:		13 fő	636,00
3. Új Magyarság Néprajza			
munkahely	szerző	ív	
MTA Néprajzi Kutató Csoport	25	170	
Egyetemi tanszékek	5	32	
MTA Zenetudományi Intézet	3	20	
Néprajzi Múzeum	9	32	
Vidéki múzeumok	12	33	
Nyugdíjas, egyéb	16	43	
Összesen:		68 fő	330 ív
Szakszerkesztő: 8 fő (mind az MTA Néprajzi Kutató Csoport dolgozója)			
Paládi-Kovács Attila			

2. kép. A néprajz nagy összefoglaló művei szerzőinek megoszlása. (Forrás: Paládi-Kovács 1978: 26.)

A lexikon tényleges előkészítő munkálatai végül 1969-ben indultak el, előbb 9000 szócikkkel tervezve, amit később 7000-re szűkítettek. Az eredetileg 4 kötetesre tervezett mű azonban végül 5 kötetesre duzzadt, közel 8000 szócikkkel és 5000 illusztrációt – köztük több, mint 200 színes fényképet – tartalmaz.¹⁷ A mintegy négyszáz szerzői ívnyi kéziratot 1975. június 30-án zárták le, ettől kezdve csupán szerkesztői kiegészítések és kisebb pótlások, javítások történtek.¹⁸

A mű jelentős szakmai összefogással született meg. Az 1. ábrán látható összesítés szerint 1977-ben, a Lexikon első kötetéből látható, hogy összesen 98 kutató vett részt a Lexikon munkálataiban, ami ennek a szakmai közösségnek közel a fele! A 2. ábrán látható adatok alapján a korszak három nagy vállalkozása közül a Lexikon mozgatta meg legjobban a szakma képviselőit.¹⁹

A kötetek 1977-1982 között jelentek meg, az első és harmadik kötet tanúsága alapján 50.000 példányban (hasonló példányszámban jelent meg az *Új Magyar Lexikon* 1959-ben, míg az 1970-ben megjelent *Világirodalmi Lexikon* 1. kötetéből 42.800 példányban látott napvilágot.) A Lexikon megszületéséhez hozzájárult a néprajz iránti figyelem széles körű megélénkülése – gondoljunk az 1972-ben indult táncházmozgalomra –, és Kósa László

¹⁷ Az 5. kötet megjelenését követően az Akadémiai Kiadói Tanács nívódíjban részesítette az MTA Néprajzi Kutató Csoportot. A hírt közlő Néprajzi Hírek méltatása szerint „az immár teljessé vált munka öt köteté mintegy 10 000 cikket tartalmaz, melyekhez közel 6 000 illusztráció kapcsolódik.” Néprajzi Hírek 1983:36. Az öt kötetes mű tényleges terjedelmi adatairól – szócikkek, illusztrációk, színes táblák vagy a szerzők száma – több, egymással sem egyező információ olvasható a szakirodalomban. Valószínűleg, amíg valaki össze nem számolja, nem fogjuk pontosan tudni ezeket az adatokat.

¹⁸ j.gy. 1983: 4. alapján.

¹⁹ Forrás: Paládi-Kovács 1978: 25–26.

egy, a Magyar Nemzet-ben 1983-ban megjelent interjúbán ezzel indokolja egyebek mellett a magas példányszámot is. Ugyanakkor, mint folytatja, „elsőrendű szerkesztői követelmény volt a szaktudományi igényesség, minthogy a mű a készülő új magyar néprajzi szintézishez előtanulmányként is szolgál. Sok kutató például itt publikálja először eredményeinek összegzését.”²⁰

Erre, az összegző-előremutató kettős célkitűzésre csupán két példát hadd hozzak a Lexikon anyagából. Az egyik a magyar kultúra táji tagolódásának feldolgozása. A vonatkozó szócikkeket Kósa László és Filep Antal írta. Mivel a témának addig alig akadt összefoglaló bemutatása, a szerkesztőség engedélyével, és Kósa bevezető tanulmányával, illetve egy terjedelmes bibliográfiával és mutatókkal kiegészítve az anyag 1975-ben az Akadémiai Kiadónál egy 231 oldalas kötetben külön megjelent.

A másik példa a népmese kutatás kiemelkedő személyiségének, Kovács Ágnesnek a Lexikon számára írt 326 szócikke, melyek szintén kitennének egy önálló kötetet, ám ezek nem jelentek meg ilyen módon. Kovács munkásságának elemzői ugyanakkor rámutatnak arra, hogy ezek a szócikkek egyrészt összefoglalják a szakterületen elért eredményeit, kutatásai tanulságait, másrészt az, ahogyan új mesetípusokat önálló szócikként megfogalmaz és azonosít, megelőlegezi a későbbi mesekatalógusban megjelenő típusokat – és az ezekkel kapcsolatos szakmai vitákat is. Kovács ugyanakkor a maga számára sem kanonizálta ezeket az eredményeket és elgondolásokat, későbbi tanulmányaiban több esetben észrevehető, ahogy a lexikon némelyik szócikkében adott meghatározásait továbbgondolja, kibővíti, vagy éppen korrigálja, esetleg le is mond azokról.

Kríza Ildikó 1990-ben Kovács Ágnesre emlékező írásában a következőképpen méltatja munkásságát:

„Az egész magyar mesekincs áttekintése (...) lehetőséget kínált Kovács Ágnes számára a műfaj jobb megismerésére, az általánosítások helyett a történeti és esztétikai értékek felszínre hozására. Kovács Ágnes összhangban a nemzetközi mesekutatással végezte el a magyar népmesék műfaji tagolódására vonatkozó rendszerező munkáját. Ennek a kutatása jórésztben megjelent a *Magyar Néprajzi Lexikon* szócikkeiben, az *Ethnographia* hasábjain. E tekintetben mind a magyar, mind a nemzetközi folklorisztika számára új eredményeket összegez. Feltárja azokat a sajátosságokat, amelyek a műfaj nemzetköziségéből eredően általánosan megtalálhatók, és elkülönítheti az egyedi jelenségektől. A történeti és esztétikai szemlélet együttes alkalmazása segítette az eredmények kiteljesedését a magyar népmese fő tagolódására, egymásra rétegződésére, történeti alakulására vonatkozóan.”²¹

KONCEPCIÓ ÉS SZERKEZET

Az eddigiek alapján tulajdonképpen nem meglepő, hogy ha a Lexikon szakrendi szerkesztését megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy a folklór és az anyagi kultúra területeit tárgyaló részek jóval kidolgozottabbak, mint a többi terület.

²⁰ j.gy. 1983: 4.

²¹ Kríza 1990: 106–108.

néprajzkutatót, mintegy százhusz szerzőt foglalkoztató nagy munkát. Sok gondot okozott a mű helyes arányainak, szerkezetének kialakítása. Hosszadalmas számításokat kellett végezni, hogy a részterületek fontosságuknak megfelelő súlyt és terjedelmet kapjanak. Végül a következő szakrenddel kezdődött el a munka:

„1. **Folklór:** népköltészet; népszokás, népi színjátszás; néphit, vallás, népi gyógyászat; népzene; népi tánc; gyermekjátékok; díszítőművészet.

2. **Anyagi kultúra:** gyűjtögetés, halászat, vadászat; állattartás (méhészet); földművelés, szőlő- és kertkultúra, erdő; építkezés, település; viselet; közlekedés, teherhordás, jeladás, kereskedelem; bútor, lakáskultúra, világítás; táplálkozás, kézművesség, háziipar, kisipar.

3. **Társadalom**

4. **Elméleti kérdések**

5. **Néprajzi csoportok**

6. **Tudománytörténet**

7. **Életrajzok.**”

A szakrendet azért ismertettük részletesen, mert legkönnyebben így nyújthatunk képet az olvasóknak arról, *mit tartalmaz* a lexikon, hogyan fogja át az egész magyar népi műveltséget. Különbözően ennek a tagolásnak csupán a szerkesztés megkönnyítésében van szerepe. Az elkészült műben a nyomát sem lehet majd megtalálni, mert *a szócikkek az abc szerint rendezve* jelennek meg.

3. kép. A Magyar Néprajzi Lexikon szakrendje.
(Forrás: Kósa 1975: 837.)

bármifajta nemzedéki ellentétet szítanak (...) úgy vélem, hogy az elkészült mű a mai²² magyar néprajz idősebb tudósi nemzedékének fölfogását tükrözi.”²³ Generációs és elméleti viták számára ugyanis – mint arra fentebb már utaltam – sem a Lexikonban, sem a szerzői-szerkesztői közösségben nem volt lehetőség. Főszerkesztőként Ortutay Gyula ugyanis „határozottan kívánta, hogy az eltérő módszerek és nézetek a munka egységének alárendelődjenek,²⁴ s ez az irányelv a lexikon elkészülésének szempontjából kedvezőnek, hasznosnak bizonyult. Az előkészítés és a szervezés a magyar néprajz közelebbi tudománytörténetének olyan szerencsés szakaszában zajlott le,

Ez a különbség feltehetően hűen tükrözi azt, amit írásom bevezető részében a néprajztudomány helyzetével kapcsolatosan említettem. A folklór hagyományosan a magyar néprajz kitüntetett kutatási területe, így jelentős súlya érthető. Az anyagi kultúra súlya és kidolgozottsága pedig nemcsak a téma komplexitásából fakad, hanem abból a körülményből is, hogy az ötvenes és hatvanas években ezek a területek nyújtottak menekülési lehetőséget a néprajztudomány számára.

Ebből a körülményből is látszik, és fontos megjegyeznünk, amit szintén Kósa László fejt ki több interjúban is, hogy félreértés lenne azt hinni, hogy a Lexikon azt tartalmazza, amit a néprajztudomány tud a magyar népi kultúráról. Ezzel szemben az általa felmutatott, reprezentált tudáson keresztül sokkal inkább azt tükrözi, hogy hol tartott tárgyának megismerésében és feldolgozásában a néprajztudomány a kéziratok lezárását megelőző időszakban.

Kósa – a később majd szóba kerülő, a Lexikkal kapcsolatosan megfogalmazott kritikákra válaszoló írásában – egyenesen úgy fogalmaz, hogy „Anélkül, hogy

²² Az 1. kötet kézírata 1976 végén, a 3. köteté 1978 augusztusában, a 4. és 5. 1980 szeptemberében érkezett a nyomdába.

²³ Kósa 1981: 553.

²⁴ Kósa egy két évvel későbbi, 1983-as interjúban (Kósa 1983.) szó szerint ugyanezt mondja, a két szöveg egyetlen ponton tér el, itt ugyanis ennyivel kiegészíti az 1981-es cikk állítását: „kísérletek lehetőleg ne jussanak szóhoz”.

amikor az elvi ellentétek megbékélni látszottak, a személyiek pedig – nem utolsósorban a főszerkesztőnek köszönhetően – elcsendesedtek.”²⁵

Az eddigiek összefüggésében azonban különösen fontos megvizsgálni, a Lexikon elméleti szócikkeit is. „Elméleti viták az 1960-as években, majd az 1970-es évek elején a hazai néprajzban is zajlottak. Számos publikáció tanúsítja a strukturalizmus és a szemiotika, majd a kommunikáció-elmélet és az ún. jelenkutatás jelentkezését, hatását egyes néprajzi részdiszciplínák fejlődésére. A 1970-es évek végén a kulturális rendszerek, a kultúra regionális tagolódása, 1983-ban pedig a történeti antropológia kérdésköre mozgatta meg a szakot.”²⁶ Paládi-Kovács Attila fenti megállapításához hozzátehetjük azonban, hogy a korszak elméleti tájékozódásának voltak korlátai. Az 1950-es években a funkcionális ideológiának minősült, és ugyanezre a sorsra jutottak a szociológia elméletei és a kulturális antropológia is. Ezek a korlátok később lazulni látszottak, de nem tűntek el teljesen. Külön köszönettel tartozom Sárkány Mihálynak, aki a Néprajzi Lexikon elméleti szócikkeinek jelentős részét írta, a szociálintropológiai szócikkeket pedig Bodrogi Tiborral közösen jegyzi, és aki személyes közléseiben felhívta figyelmemet arra, hogy a korszakban a néprajz egyetemi oktatói saját mozgásterük tudatában tágitották és feszegették az elméleti érdeklődés határait és lehetőségeit. Egyetemi szemináriumokon is előkerülhettek recens nyugati irodalmak, ez ugyanakkor nem jelentette azt, hogy egy olyan reprezentatív kiadványban, mint a Néprajzi Lexikon, ezek minden további nélkül meg is jelenhettek. Saját példaként említette az „érték” fogalmát az akkor kortárs amerikai antropológia a szellemében tárgyaló szócikkének sorsát, melynek megjelenését minden további indoklás nélkül utasította el a szerkesztőség. Ennek ellenére, vagy ezzel együtt is, a Lexikonban megjelenő szociálintropológiai, illetve tágabban elméleti szócikkek jelentős mértékben járulhattak hozzá a szakma elméleti tudatosságának növeléséhez és horizontjának szélesítéséhez.

HATÁS, KRITIKA, UTÓÉLET

A Lexikon tehát mindent összevetve egy összefoglaló és iránymutató mű szándékával készült, és megjelenését követően a néprajzi gondolkodás alapvető hivatkozási pontjává vált. A Lexikonban definiált fogalmak – jóllehet sokszor kiegészítve, korrigálva vagy akár újragondolva, de – rendre megjelennek a nyolc kötetes Magyar Néprajzban, és ha a következő évtizedek néprajzi irodalmát, akár csak az *Etnographiában* megjelent cikkeket megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy azok számtalan esetben indulnak ki a Lexikon definícióból – ami persze nem zárja ki azt sem, hogy rámutatnak annak esetleges tévedéseire. A következő évtizedekben számos téma, illetve személy

²⁵ j.gy. 1983: 4. p Ez az „elcsendesedés-narratíva” az 1980-as években Kósa több írásában, illetve a vele készült interjúkban is visszaköszön, később azonban már nem találkozunk vele. A már részletezett körülmények ismeretében könnyen elképzelhető, hogy a viták elcsendesedése inkább Ortutay pozíciójának, illetve a vitapartnerek kizárásának vagy legalábbis távol tartásának volt köszönhető, semmint a meggyőző szakmai érveknek.

²⁶ Paládi-Kovács 1990: 114.

esetében találkozunk azzal a megállapítással – kivált, ha annak elhanyagoltságát ám jelentőségét óhajtják hangsúlyozni –, hogy sajnálatos módon az illető problémát vagy személyt a Néprajzi Lexikon még csak egy szóra sem méltatta.

A Lexikon megjelenése jelentős hazai, és talán még jelentősebb külföldi visszhangot keltett. Nem csupán a „baráti országok”, de a nyugati a szakemberek is méltatták, kiemelve átfogó jellegét, részletességét, illusztrációs anyagának gazdagságát és általában magas szakmai színvonalát. Tény, hogy megjelenésének idején nem volt párja az európai néprajztudományban. Tulajdonképpen kizárólag a román néprajz képviselői nyilatkoztak elítélően, ugyanis jóllehet ők is elismerték a Lexikonnak az anyag gazdagságából fakadó erőnyeit, mivel azonban nem találták nyomát annak, hogy szerzői elismernék és megjelenítenék a román néprajztudománynak a román őstörténetre vonatkozó megállapításait, a Lexikont szakmailag hiteltelennek minősítették.²⁷

A hazai kritikai diskurzus sajátosan alakult. Az első két kötet megjelenését követően az *Ethnographia* 1980. évi 3-4. számában jelent meg Vörös Károly, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa, valamint Szabó Mátyás docens, a Nordiska Museet (Stockholm) kutatási osztálya vezetőjének egy-egy hosszabb értékelése, majd egy évvel később, a 3. kötet megjelenését követően szintén az *Ethnographiában* látott napvilágot Szegedy-Maszák Mihály és Kósa László írása, akik már az új kötetre és a korábbi vitacikkekre is reflektálva a vitát az irodalomtudomány, valamint a Lexikon szerkesztésében résztvevő etnográfus szempontjából egészítették ki.

Ezek a szövegek egyöntetűen méltatják a vállalkozás nagyságát és jelentőségét, ugyanakkor mind Vörös mind Szabó és részben Szegedy-Maszák számára is az egyik alapvető kérdés a Lexikon adatainak és megállapításainak érvényessége, leginkább az, hogy hogyan határozható meg egyrészt időbeli, másrészt térbeli, különösen is a társadalmi tér, vagyis például a településtípusok összefüggésében az a nép, melynek képét a szerzők meg óhajtják rajzolni? Mennyire azonosítható – Vörös szerint nagyon – a Lexikon alapján a „paraszi” és a „falusi” jelzők tartalma? A kritikák másik visszatérő pontja az időbeliség imént felvetett kérdéséhez kapcsolódva a népi kultúra időbeli változásaira való reflexió hiánya, ami az anyagnak egyfajta „állókép” jelleget kölcsönöz.

Szegedy-Maszák szerint ezeken túl „Szóvá tehető (...) az, hogy az elméleti igény némiképp aránytalanul érvényesül az egyes részekben. Az olvasónak már-már az lehet az érzése, üdvös hatást tenne a magyar néprajz további fejlődésére egy belső módszertani vita, mely tény és elmélet viszonyával foglalkoznék. Míg ugyanis a folklór feldolgozása igen gazdag elméleti tájékozottságot árul el, addig az anyagi kultúra tárgyalásából ez sokkal inkább hiányzik. Az etnológiai-antropológiai szócikkek jellege ismét más: általában fogalmi tisztázottság, tárgyszerűség, de túlzott rövideg és a hazai anyag hiánya is jellemzi őket. Ez a hármasság erősen veszélyezteti a lexikon egységét.”²⁸ Ugyanakkor konklúziójában ő is megjegyzi, hogy „Mindennek oka nem a lexikon szerkesztésében, hanem a hazai kutatás jelenlegi helyzetében keresendő”²⁹ – és ebben a szociológia, illetve tágabban a társadalomtudományok elméleti és módszertani

²⁷ Szegedy-Maszák 1983: 7.

²⁸ Szegedy-Maszák 1981: 551.

²⁹ Szegedy-Maszák 1981: 552.

megfontolásaival való szembesülés, illetve párbeszéd hiányát véli okként megtalálni, amit szerinte a szociológia megkésett magyarországi fejlődése okoz. Záró gondolata szerint „a kiadvány föltétlen érdeként kell elkönyvelnünk, hogy fölhívja a figyelmet erre az ellentmondásra és azt sejteti, hogy a jövőben talán szembe kell nézni a szociálintropológia kihívásával. Bizonyos, hogy ez eleinte sok zűrzavart fog okozni, de hosszabb távon a magyar néprajztudomány megújhodását eredményezheti.”³⁰

Jóllehet Kósa saját szövegében – finoman egyensúlyozva az „advocatus Dei” és az „advocatus diaboli” szerepe között – szerkesztői pozíciójából nézve védelmébe veszi a lexikont, a kritikus pozíciójából nézve azonban többnyire egyetért a fenti megjegyzésekkel.

A vita részletes ismertetésére, jól lehet tanulságos lenne, itt nincs módom, érdekes azonban a végéről is néhány szót szólni. Történt ugyanis, hogy Gunda Béla az *Ethnographia* 1983/1. számában egy nagyon rövid, de annál hevesebb írásban válaszolt Szegedy-Maszák kritikájára, azzal a felütéssel, hogy „Néprajzi eredményeink elhallgatása és félreértése még az *Ethnographia* hasábjain is megnyilvánul”³¹ majd miután számonkérte a szerkesztőségen, hogy nem végezték el feladatukat, mely abban áll, hogy „a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában tudományszakunkról objektív vélemények lássanak napvilágot”,³² a Társaság választmányának figyelmébe ajánlja az ügy kivizsgálását. Szegedy-Maszák rövid válaszát a folyóirat Gunda cikke alatt, ugyanazon az oldalon közölte. Ebben a szerző igyekezett cáfolni Gunda általa félreértésnek vélt megjegyzéseit, de ezzel tulajdonképpen a Magyar Néprajzi Lexikon vitája a hazai szakajtóban le is zárult. „Köztudomású, hogy a magyarországi néprajzi szakirodalomban esztendőik óta alig akad vitatkozó írás, még kevésbé színvonalas kritika” írta fentebb idézett kritikai írásában Kósa László, és bár úgy tűnt, hogy ezen a helyzeten a Lexikon, mint a hazai néprajztudomány legnagyobb erőket megmozgató vállalkozása körül kialakuló szakmai diskurzus változtatni fog, ez végül nem következett be.

A Lexikon jelentősége azonban nem érthető meg, ha csupán recepciójának szakmai dimenzióival foglalkozunk. A mű a nagyközönség számára is készült, abban a közegben pedig nagyon pozitív fogadtatásra talált. Azt a jelenséget, melyet Kósa a néprajz iránti megnövekedett érdeklődésként írt le, Csoóri Sándor ugyanekkor egy kibontakozó néprajzi forradalom részének tekintette. Ugyanerről Lukácsi László 1979-ben az alsó-ausztriai Mömchkirchenben megrendezett Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemen tartott elnöki bevezetőjében azt mondta: „Magyarországon az utóbbi évtizedekben kialakulóban van, legalábbis az értelmiség körében, egy új magyar kultúra. Ebben az új magyar kultúrában a néprajzkutatók által előbányászott néphagyományoknak, a népi kultúrának igen nagy szerepe van. Az új magyar kultúra egyik alapját a népi kultúra értékes elemei képezik.”³³ E korábbi beszédét idéző 1994-es írásában pedig, reflektálva az államszocializmus időszakára hozzáteszi, hogy „bizonyos kérdéseket, például az egy és oszthatatlan magyar nemzet létezésének hangsúlyozását,

³⁰ Szegedy-Maszák 1981: 552.

³¹ Gunda 1983: 147.

³² Gunda 1983: 147.

³³ Lukács 1994: 237.

vagy a határainkon kívül, a szomszéd országokban élő magyarok ügyét egyedül a néprajztudomány tartotta felszínen. Három nagy vállalkozásunk: a Magyar Néprajzi Lexikon, a Magyar Néprajzi Atlasz és a nyolc kötetes magyar néprajzi kézikönyv az egész magyar nyelvterület népi műveltségét mutatta be. Röviden ez volt a néprajzi forradalom, amely tudományos aprómunkával egyik megalapozója, előkészítője volt azoknak a világtörténelmi jelentőségű politikai változásoknak, amelyek 1989 óta a szemünk előtt zajlanak le...”³⁴

Számos hasonló megállapítást és véleményt lehetne még idézni, de álljon itt a Magyar Nemzet 1977. május 14. szombati számából az „Ötvenezer” címmel megjelent cikk egy részlete:

„A megjelent, A—E betűig terjedő, 752 oldalas első kötet ismeretanyaga az „aba, ahaposztó” címszavaktól az „ezópuzsi mese” magyarázatáig terjed, s már e két fogalomból is kitetszik, hogy a lexikon nem csupán a manapság oly divatos folklorisztikai vagy népművészeti ismeretanyagot kívánja összegezni, lényegesen többet vállal. A mintegy 15 milliós lélekszámú egyetemes magyarság azt a népi művelődést hordozza, amelyet a 10 milliós lélekszámú hazában közreadott Néprajzi Lexikon címszavaival és cikkeivel összefoglalni igyekszik. Ezen érdemes eltűnődnünk...”³⁵

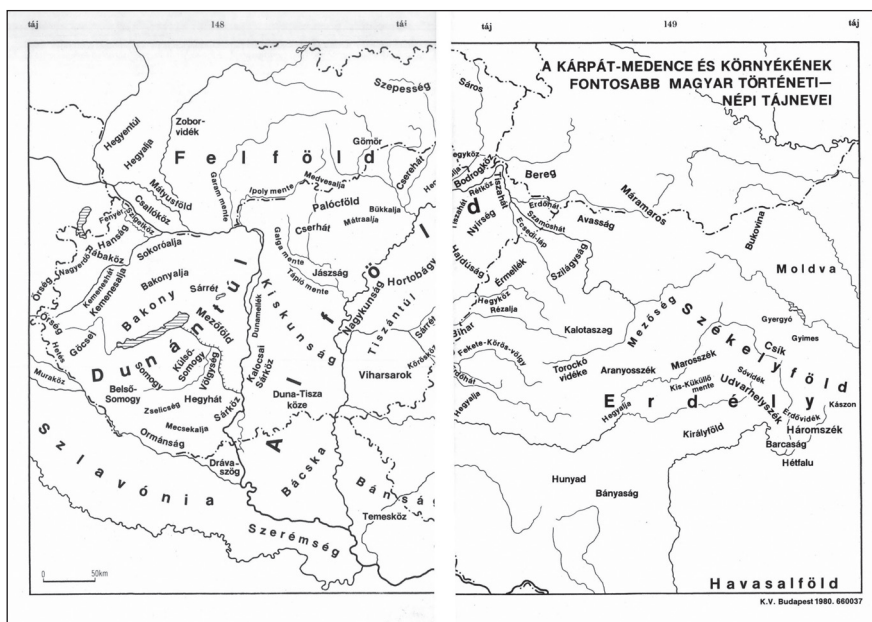
Mindezt nagyon szépen kifejezi a lexikon illusztrációs anyaga. Itt nem csupán arra gondolok, hogy a korszakban legalábbis körülményesen megközelíthető Erdély tájai és népviseletei színes táblákon állnak előttünk. A hatalmas képanyaggal gazdagított műben csupán két olyan illusztrációt találunk, mely kétoldalas: az egyik a magyar néprajzi tájegységeket mutatja be, a másik pedig a magyar népesség elhelyezkedését és arányait a Kárpát medencében.

Mindez, vagyis a néprajztudomány helyzete, mozgástere, illetve a nagy összefoglaló művek létrejötte és azokban – ahogy a Lexikonban is – a „határon túli magyarok” kultúrájának mint a magyar kultúra részének reprezentációja, az erre való lehetőség nem választható el attól, hogy az 1960-as évek második felétől a hazai kulturális és politikai élet, illetve ezzel összefüggésben a nemzetközi kapcsolatok különböző területein megindult a határon túli magyarok problémájának „újrafelfedezése”. Nem csak a néprajztudományban, de a kulturális és politikai elitben is és nem csupán Magyarországon megindult egy nemzedékváltás, ami érintette a határon túli magyar értelmiséget is. Ez a változás egyrészt mindenhol „magával hozta a nemzeti érdekek erőteljesebb megjelenítését és az ezzel járó retorikát, a nemzeti szimbólumok használatát.”³⁶ Másrészt ez a változás a határon túli magyar elitben mindenhol együtt járt az önálló magyar intézményi törekvések megjelenésével is, amivel pedig a magyar kormánynak is kellett valamit kezdenie, nem csak a nemzetközi kapcsolatok stabilitása miatt, hanem azért is, mert ez az időszak a kádári hatalomkonszolidáció folyamatában az értelmiséggel, a kulturális elitel való kiegyezés időszaka is volt.

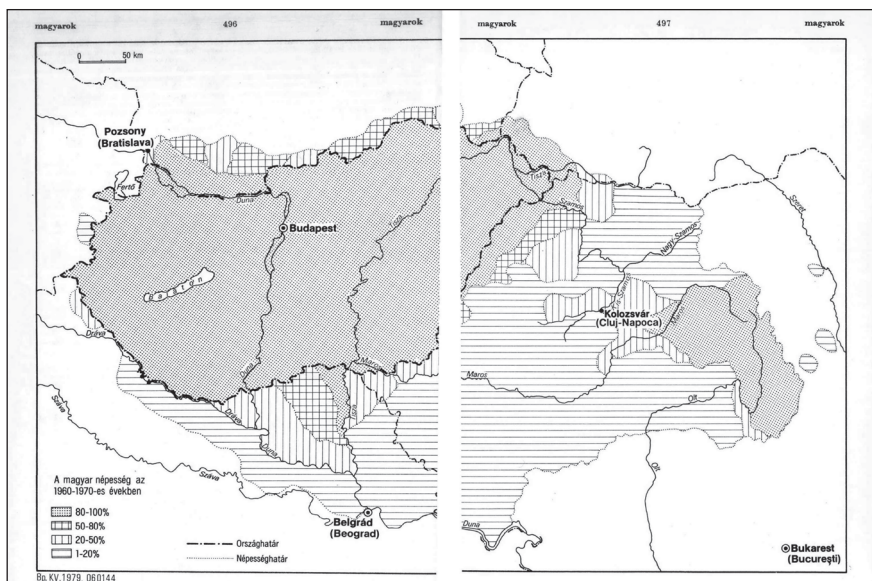
³⁴ Lukács 1994: 237.

³⁵ Kiss 1977: 4.

³⁶ Bárdi 2004: 93.

4. kép. Magyar néprajzi tájegységek térképe a Lexikon 5. kötetében, a „táj” címszónál. (148–149. oldal)

5. kép. A magyar népesség elhelyezkedésének térképe a Lexikon 3. kötetében a „magyarok” címszónál. (496–497. oldal)

A kérdéskör ideológiai-politikai vizsgálatát végezve az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1968-ban megállapította, hogy „ez a kultúra hagyományai, nyelve révén egyben része a magyar kultúra egészének is. Éppen ezért az eddiginél több gondnal ápoljuk kapcsolatainkat a szomszédos szocialista országokban élő magyarok kultúrájával, érezzünk e kultúrák fejlődéséért mi is felelősséget.”³⁷ Az 1970-es években pedig ez a felelősségvállalás intézményes formákat is öltött, melynek a Magyar Tudományos Akadémia is része lett.

Jóllehet Kósa szerint nincs nyoma annak, hogy az 1950-es évek végét követően a néprajztudományt „tudományon kívüli célokra igénybe vették volna”³⁸ úgy tűnik azonban, hogy a szélesebb társadalmi és politikai folyamatoknak a néprajztudomány művelésére, a nagy összefoglaló művek születésére gyakorolt hatásával kapcsolatosan a kutatás számára mégis számos nyitott kérdés van.

HIÁNYOK, KÉRDÉSEK

Ezzel együtt azonban fontos, hogy néhány szót szóljunk a Lexikon hiányosságairól is. Mert bár az kétségtelen, hogy a „határon túli” magyarság helyet kapott benne, az is kétségtelen, hogy a Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségek meglehetősen alulreprezentáltak az anyagban³⁹, nem is beszélve a zsidóságról, mely gyakorlatilag teljesen hiányzik belőle.

Amint korábban utaltam rá, a Lexikon szerzőinek névsorából számos, a néprajz területén országosan, de lehet, hogy csak lokálisan, illetve egy-egy szakterületen jelentőset alkotó személy hiányzik. Ezeknek a hiányoznak az oka sokszor csak az egyébként is nagyra nőtt terjedelem korlátja, a hiány azonban sokszor fáj az azoknak, akik az ilyen személyeken, vagy a tartalmi anyagból kimaradt helységeken, jelenségeken, társadalmi szereplőkön keresztül élték meg a közösséghez való tartozásukat. Eklatáns példa erre a lokális közösségek, egy-egy település néprajzát feldolgozó helyi, helytörténeti kiadványok és eredményeik, adataik hiánya a szócikkekben vagy azok ajánló bibliográfiájából.⁴⁰

A kortárs kritikák egyöntetűen elismerően szóltak a Lexikon illusztrációs anyagáról, ugyanakkor a mű meglepő hiányosságai és következtetlenségei ezen a területen

³⁷ Az MSZMP KB Agit. Prop. Biz. ülésének 1968. március 26-i jegyzőkönyvét idézi Bárdi 2004: 94.

³⁸ Kósa 2000: 12.

³⁹ Ez azért is meglepő, mert az előzőekben említett politikai-kulturális változások következtében épp a Lexikon készítésének időszakában folytak intenzív kutatások a magyarországi kisebbségek társadalmi, kulturális helyzetével kapcsolatosan.

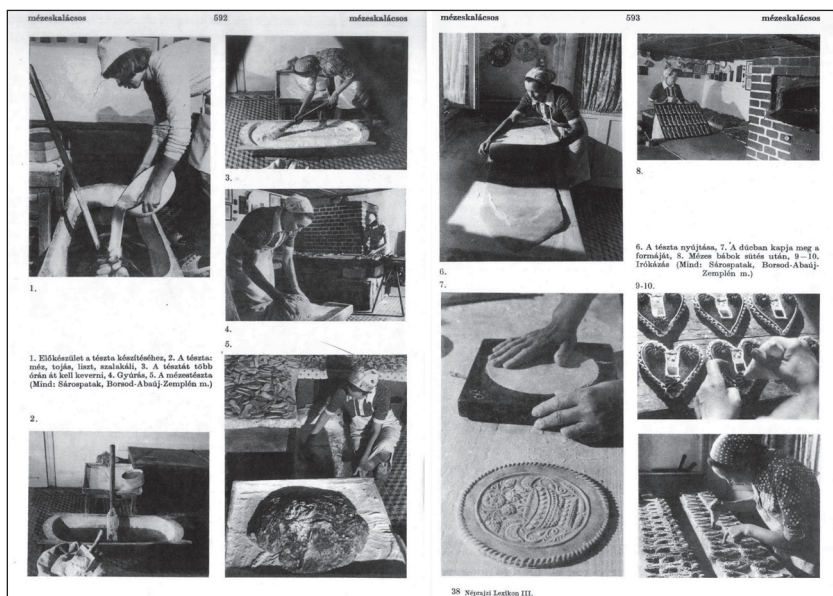
⁴⁰ Juhász Antal idézi K. Kovács Lászlót, aki szerint a helyi kiadású falumonográfiák „számos résztanulmánya hozzájárul egy nagyobb táj népi kultúrájának megismeréséhez, másként fogalmazva – a kis- és nagytáji kulturális kapcsolatoknak és különbözőségnek a föltérképezéséhez is. A szaktudománynak ez nem kis nyeresége lehet – ha élünk vele! Hadd jegyezzem meg, hogy tapasztalataim szerint a helyi monográfiák néprajzi kutatási eredményei eléggé késve vagy egyáltalán nem kerülnek be napjaink tudományos vérkeringésébe. Példázzhatják ezt a legutóbbi években megjelent néprajzi összességek – a Magyar Néprajzi Lexikon, a Magyar néprajz stb. – ajánló bibliográfiái.” Juhász 1984: 110.

6. kép. A „fejfa” szócikk illusztrációi a Lexikon 2. kötetében (101. oldal).

egyértelműek. Nem csupán arról van szó, hogy a gazdag képanyag a korszak lehetőségeihez mérten is meglehetősen rossz nyomdai minőségben áll rendelkezésünkre, hanem arról is, hogy a vizuális anyagok használata a Lexikonban átgondolatlan, sok esetben reflektálatlan. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy például a tárgyi kultúrával foglalkozó szócikkek esetében a csatolt illusztrációk – fotográfiák vagy rajzok – ne lennének informatívak, vagy ne segítenének a tárgy megértésében. A hiányosságokat inkább ott érhetjük tetten, ahol a szócikkek egy-egy munkafolyamatot írnak le. A 6. ábrán a *fejfa* szócikkhez tartozó illusztrációs anyag egy részletét látjuk. A jobb oldalon egymás mellett szereplő képek elvileg a fejfa faragását mutatják be – a képek alapján azonban nagyon nehéz elképzelni a folyamatot, és a képalírások sincsenek ebben segítségünkre. A négy kép inkább egy idős ember portréja, amolyan néprajzi hangulatkép, zsáner.

7. kép. A „mézeskalácsos” szócikk illusztrációi a Lexikon 3. kötetében (592–593. oldal).

A 7. ábrán ezzel szemben a *mézeskalácsos* szócikk képanyagának oldalpárját látjuk, mely első látásra feltűnik jól szerkesztettségével, ha pedig a képeket megnézzük, látjuk, hogy milyen jól követik és mutatják be a mézeskalács készítés folyamatát. Az ilyen képsorozatok készítése a néprajzi fotográfiában ekkor már Magyarországon is ismert módszer volt, a hazai fotográfusok között például Kunkovác László alkalmazta néprajzi munkáiban. A módszer az amerikai vizuális antropológiából került a magyar néprajz gyakorlatába, ám abból, hogy a Lexikon ennyire következtelen az ilyen képek közlésében úgy tűnik, inkább azért vannak itt mert a képszerkesztők egy-egy adott szócikkhez illusztrációkat keresve ezeket találták.

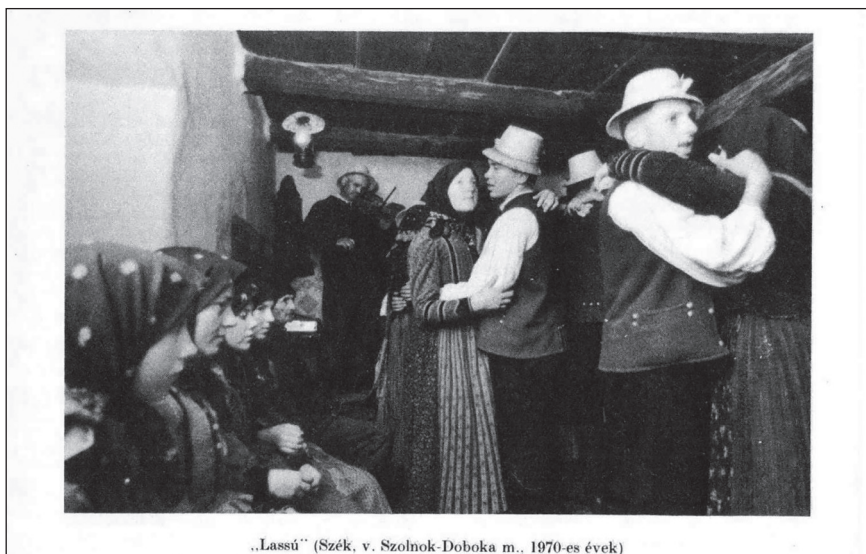
A Lexikon egyébként meglehetősen mostohán bánik a fotográfusokkal: sehol sem találkozunk a nevükkel, sem akkor, ha a múlt jeles alakjai, sem pedig akkor, ha jeles kortárs fotográfusok. Aki ismeri a korszak néprajzi fotográfiát, illetve a fotóművészetnek néprajzi témákkal dolgozó alkotóit, könnyen ráismer egy-egy alkotó munkájára. A 8. ábrán Korniss Péter 1968-ban Széken készült képét látjuk, a 9. ábrán egy ehhez szinte megtévesztésig hasonló képet a Néprajzi Lexikonból.

Utóbbi azt közli, hogy a képen látható személyek itt éppen lassút táncolnak, és a képet az 1970-es évekre datálja. Mindkét kép nyilvánvalóan Kornissé, nyilvánvalóan ugyanakkor készültek, de más pillanatban. Az első kivágása és kompozíciója más, a képen szereplő emberek tekintete sokkal koncentráltabb, sokkal erősebb feszültséget kelt. A képnek ez a kiállítási verziója, a művész ezt tartotta meg magának. A Lexikonba kerülő kép inkább egy előző vagy következő, nem túl sikeresen elkapott pillanat képe.

8. kép. Korniss Peter: A táncházban című fotográfiája (1968)

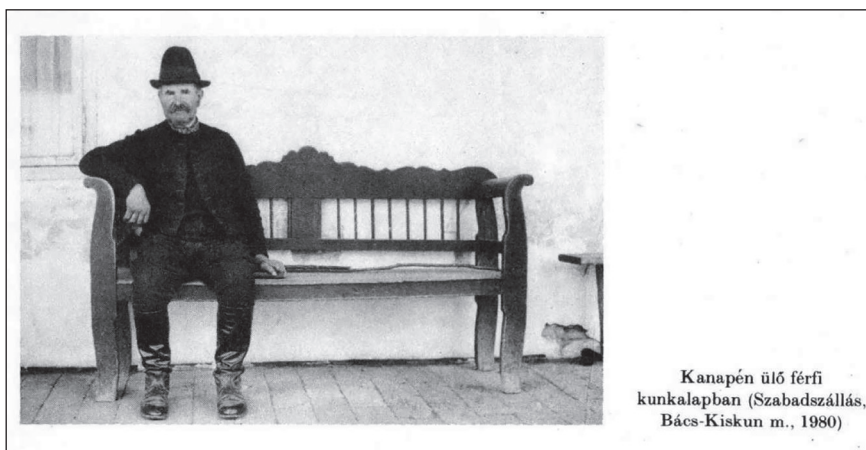

„Lassú” (Szék, v. Szolnok-Doboka m., 1970-es évek)

9. kép. A „széki táncok” szócikk illusztrációja a Lexikon 4. kötetében (620. oldal)

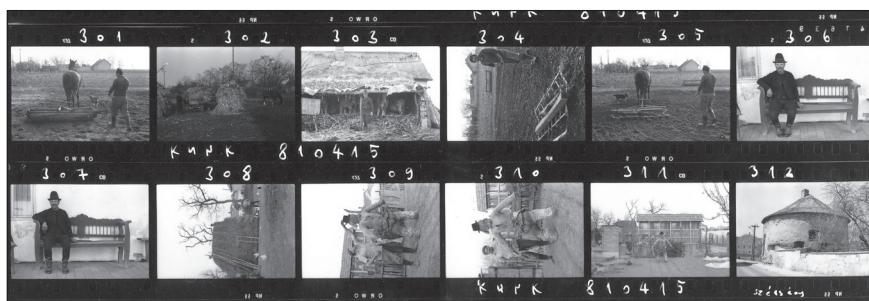
A 10-11. ábrán egy ugyanilyen képazonosítás esetét láthatjuk.

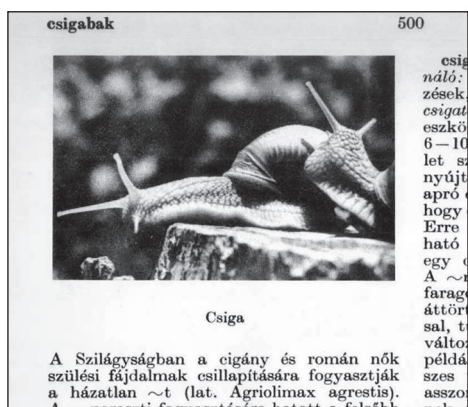
Kanapén ülő férfi
kunkalapban (Szabadszállás,
Bács-Kiskun m., 1980)

10. kép. A „padágy” szócikk illusztrációja a Lexikon 4. kötetében. (150. oldal)

A fotó Kunkovács Lászlóé, és a Lexikonban megjelent verzióval ellentétben, az alkotó által feliratozott negatívon jól látható, hogy a kép nem 1980-ban, hanem 1981-ben készült. Ebben az esetben is az alkotó által jobbnak ítélt verzió lett a kiállítási verzió, a fotóművészeti szempontból kevésbé jónak ítélt, az alkotó nevének említése nélkül került a Lexikonba.

11. kép. Kunkovác László felvétele. (1981.)

Számomra a Lexikon képhasználatának legénigmatikusabb esete a 12. képen látható csiga. A szövegből számos érdekes dolgot meg lehet tudni a csigáról, többek között azt is, hogy az ismert gyermekdal nem egy édes kis babusgató, hanem a csiga receptjének és elkészítési módjának rövid foglalata. Ezzel együtt is azonban a kép közlésének túl sok értelme nincsen.

12. kép. A „csiga” szócikk illusztrációja a Lexikon 1. kötetében. (500. oldal)

A FOLYTATÁS LEHETŐSÉGE

A Lexikkal kapcsolatosan adott számos interjújának egyikében Kósa László úgy fogalmazott, hogy a Lexikon, mint összegzés a továbblépésre vonatkozó kérdéseket is magában hordozza, és ugyanezt mondhatjuk el a Lexikon hiányosságairól és esetleges hibáiról is. Kérdés viszont, hogy merre tudunk továbblépni, hogyan tudjuk a szakmai és nemzetépítési diskurzusokon túl is, illetve ezekben pedig hatékonyabban használni a Magyar Néprajzi Lexikont?

A digitalizáció képében megjelenő korszerűség a Lexikont is elérte. Elérhető az interneten egyfelől ingyenesen, egyszerű HTML verzióban a Magyar Elektronikus Könyvtárban, illetve az Arcanum kézikönyvtárában is – ez a változat online olvasható és PDF formátumban letölthető, ám „fizetős”. Akármelyik verziót nézzük, mindkettő nagyon egyszerű, tulajdonképpen az úgynevezett „web1” szintet képviseli. Ez a világháló első korszakának szintje, melynek újdonsága a dokumentumokban tárolt információk elérhetőségének megsokszorozása volt. Ezek a dokumentumok azonban lényegüket és használhatóságukat tekintve alig különböznek a nyomtatott könyvektől: a letöltött dokumentumokat a számítógép vagy egy mobil eszköz segítségével úgy

olvassuk, lapozzuk, mint egy könyvet. Ha szerencsénk van, az egyszerű HTML verzióban működnek a kereszthivatkozások, és könnyebben elérjük az egymáshoz kapcsolódó szövegeket, és ha még nagyobb szerencsénk van, a PDF verzióban tudunk jegyzetelni is. Mindez jól jön, ha történetesen a vonaton vagyunk kénytelenek előadást írni a Magyar Néprajzi Lexikonról, azonban nem növeli meg jelentősen az anyag használhatóságát, hiszen egy ilyen egyszerű verzióban nem tudom például pillanatokat alatt összeszedni a Kovács Agnes által írt szócikkeket, nem tudom megtalálni a hivatkozott szakirodalmat, ha kijavítok egy szócikkben található hibát az legfeljebb nekem marad meg, a többi olvasó számára viszont nem lesz elérhető, ahogy számomra sem a mások által eszközölt javítások, pótlások, kiegészítések. Ezek pedig izgalmas, érdekes és fontos dolgok is lehetnek, mint ahogy az én oktatói gyakorlatokban is kiderült, mikor a hallgatók jelezték, hogy ennek vagy annak a tárgynak léteznek olyan elnevezései illetve használati módjai, melyeket a Lexikon nem ismer, vagy ami még izgalmasabb, amikor a hallgatók arról beszélnek hogy egy a Lexikon által leírt tárgynak olyan módosításait, változatait ismerik, használják vagy készítették el ők maguk – ezt nevezi a néprajz és az antropológia bricolages-nak – amely a Lexikonban nyilvánvalóan nem található meg. Ezek nem biztos, hogy a „nagybetűs” Hagyományt képviselik, hogy illeszkednek abba, amit népi kultúrának nevezünk – s aminek mibenlétéről a Lexikon kéziratának lezártát követően is folyamatosan vitatkozik tudományunk – de könnyen elképzelhető, hogy idővel ezek is beépülnek a lokális társadalmak tárgyi kultúrájába, sőt a Néprajzi Múzeum műanyag kiállításán vagy MaDOK programjának valamelyik részében kötnek ki.

A Lexikon hatalmas tudásanyagának továbbgondolása, életben tartása megglátásom szerint nem csak a hiányok pótlását, a hibák javítását, vagy a kézirat lezárását követő időben elért felismerések beépítését jelentheti egy esetleges átdolgozott új – gazdasági okokból természetesen kizárólag online – kiadásba. A lehetőségek ezen jóval túlmutatnak, hiszen a népi kultúra átalakulásával létrejött kulturális formációkban keletkezett, de jó eséllyel egy korábbi állapotához kötődő tárgyak követése lehetőséget adhatna e tárgyak, illetve tárgytípusok életrajzában felvázolására, nem is beszélve a tudások, képességek és attitűdök változásainak, átalakulásának nyomon követéséről. Másrészt a néprajztudományi intézményrendszer keretei közt (sőt azon kívül is) létrejött nagy teljesítmények, illetve az elmúlt negyvenegynéhány évben ágasabbá és bogasabbá váló tudományunk eredményeinek egymással való összekötését, hálózatba rendezését is lehetővé tenné. Ez nyilvánvalóan nem megy azon a web1-es technológiai szinten, melyen a hazai bölcsész és társadalomtudomány többnyire megrekedt.

Azok az új technológiák, melyek segítségével a fent vázolt hálózatosított – és tegyük hozzá: különböző együttműködési rendszerek keretén belül bárki által bővíthető, és ugyanígy szabadon hozzáférhető – tudástár felépíthető, készen vannak. Egy viszonylag egyszerűen működtethető MédiaWiki szoftverkörnyezetben mindez megvalósítható – „csak” pénz, idő és humán erőforrás kell hozzá, de hát, mint tudjuk: ez a legkevesebb.

Az ilyen interaktív, hálózatos vagy kollaboratív technológiák bölcsész- és társadalomtudományi használatának volt egy felfutó íve, sokat ígérő elméletei és viszonylag keveset megvalósító gyakorlatai. Éppen ezért ma, ha valaki ilyen ötletekkel hozakodik elő, azt kevésbé veszik komolyan. Ne felejtjük el azonban, hogy ezeknek a technológi-

áknak az alapjait azért gondolták el és dolgozták ki – gondoljunk Vannevar Bush 1945-ös Memex-ére vagy a Bush gondolatait továbbfejlesztő, és a mechanikus gondolkodó masinát az elektronikus számítógép infrastruktúrájára átültető Ted Nelson 1960-as Xanadu „dokuverzumára”, a hypertext alapgondolatára⁴¹ – hogy az olyan összetartozó, de formailag szétszórta létező tudásanyagok, mint a Lexikon, a Magyar Néprajz és a Néprajzi Atlasz egymással összekapcsolhatók legyenek, s így megnövelt komplexitásukon keresztül, a rendszer nyújtotta – részben automatikus, részben programozható – eszközök segítségével új tudáshoz, felismerésekhez juthassunk, sőt a közösségek, „tudásgazdák” bevonásával ezeket tovább bővíthessük. Azt már szinte megemlíteni is félek, hogy egy ilyen rendszer kiegészíthető mesterséges intelligenciával is, ami természetesen nem pótolja sem a kutató tapasztalatát sem intelligenciáját, viszont nagyon jól használható olyan hatalmas szövegtörzsek elemzésére, értelmezésére, melyekkel a néprajznak rendszeresen van dolga.

Az út tehát nyitott, a kérdés az, hogy elindulunk-e rajta.

Irodalom

BÁRDI Nándor

- 2004 *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Problémakatalógus. Pozsony: Kalligram

GUNDA Béla

- 1983 Eredményeinkről. *Ethnographia* XCIV. 1. 147.

j. gy.

- 1983 Tudományos igényesség és népszerűség. *Magyar Nemzet* XXXIX. 4. 4.

JACOBS Arnold Stephen Jr.

- 2004 *The Know-It-All: One Man's Humble Quest to Become the Smartest Person in the World.* New York: Simon & Schuster.

JUHÁSZ Antal

- 1984 A helyimonoográfiák jelentősége az anyagi műveltség kutatásában. *Ethnographia* CXV. 1. 107-110.

KISS Károly

- 1977 Ötvenezer. *Magyar Nemzet* XXXIII. 112. 4.

KÓSA László

- 1975 A kutatás hazai műhelyeiben. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja. *Élet és tudomány* XXX. 18. 838-844.
- 1981 Két újabb vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról. *Ethnographia* XCII. 4. 552-556.
- 2000 *A magyar néprajz 1945 után.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

KRÍZA Ildikó

- 1990 In memoriám Kovács Ágnes. *Néprajzi Hírek* XIX. 3-4. 106-108.

⁴¹ Bővebben lásd Sugár 1998.

LUKÁCS László

- 1994 „Illő hozományokkal felszerelve...” Kiss Ilona magángyűjteményének textíliái a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban. *Ethnographia* CV. 1. 236-240.

NÉPRAJZI HÍREK

- 1983 A Magyar Néprajzi Lexikon nivódíjat kapott. *Néprajzi Hírek* 12. 1-2. 36.

ORTUTAY Gyula

- 1951 Néprajz és kulturális forradalom. In Fogarasi Béla (szerk.): *Az MTA II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 3. Muzeológiai Sorozat I. köt., 1. sz., 191-207. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- 1977 Előszó. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. I. köt. 5-10. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1978 A magyar néprajztudomány 1977-ben a számok tükrében I.. *Néprajzi Értesítő* VII. 1 -2. 20-26.
- 1990 A néprajzi kutatás jelene és perspektívái. Eredmények és feladatok, elméleti megközelítések. *Ethnographia* CI. 1. 111-117.
- 2012 Emlékbeszéd Gunda Béla (1911-1994) rendes tag fölött. *Ethnographia* CXXIII. 1. 79-98.

SUGÁR János (szerk.)

- 1998 *HYPER TEXT + MULTI MÉDIA*. Budapest: Artpool /Artpool Füzetek/ URL: <https://artpool.hu/hypermedia/index.html> (Letöltés: 2025. 11. 22.)

SZEGEDY MASZÁK Mihály

- 1981 Két újabb vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról. *Ethnographia* XCII. 4. 549-552.
- 1983 Hagyományok lexikona. Beszélgetés a néprajz helyzetéről. *Élet és irodalom* XXVII. 32. 7.

Nagy Károly Zsolt

főiskolai tanár, tudományos rektorhelyettes, Sárospataki Református Hittudományi Egyetem intézetvezető - Újszászy Kálmán Református Örökség Kutatóintézet
E-mail: nagy.karoly.zsolt@srhe.hu

Zsolt Károly Nagy

The Hungarian Ethnographic Lexicon – scientific and national synthesis

The compilation of an ethnographic lexicon was initiated by Béla Gunda in 1950, but the project was finally abandoned. It was put back on the agenda in 1967, following the establishment of the Hungarian Academy of Sciences' Ethnographic Research Group, under the direction of Gyula Ortutay. The more modest, two-volume work planned at that time was intended as a preliminary study for the new Ethnography of the Hungarians, a major task facing the Research Group, with which they wanted to fill in the „blank spots” in the research on the one hand, and summarize the results of past research on the other. The actual preparatory work for the Lexicon finally began in 1969. However, the work, originally planned as a four-volume series, eventually grew to five volumes, containing

---

nearly 8,000 lexicon entries and 5,000 illustrations, including more than 200 color photographs. The work was the result of a significant professional collaboration that has not been seen since. In the year the first volume was published, there were just over 200 ethnographers known in Hungarian ethnography, 98 of whom participated in the work on the Lexicon. The volumes were published between 1977 and 1982 in 50,000 copies, which may have been justified by the widespread revival of interest in ethnography at the time. The Lexicon faithfully reflects the state and social situation of Hungarian ethnography. The paper aims to present the creation, strengths, and shortcomings of the Lexicon based on the perspectives that appear in Hungarian-language ethnographic discourse, and raises the question of the possibility of its continuation.

A Város, falu, városrész. Tanulmányok a Miskolchoz csatolt falvak történetéről és néprajzáról című kötetről¹

Miskolc imázsát a 20. század folyamán iparváros jellege határozta meg. A diósgyőri vasgár és a hozzá társuló gépgyárak már a második világháború előtt az ország nehézipari központjává emelték a várost, amelynek jelentősége tovább nőtt a szocializmus idején. Az egykor az ország második legnépesebb városa napjainkra csökkenő lélekszámmal és az ún. zsugorodó városok nehézségeivel néz szembe, amelyhez – a rendszerváltás óta eltelt időszak különféle helykeresési kísérletei ellenére – még mindig leginkább a dezindusztrializációt követő hanyatlás képe társul országosan. A kötet ezt az erőteljesen rögzült, az ipar által meghatározott Miskolc-képet árnyalva új nézőpontból tekint a város történelmére, s a Nagy-Miskolc koncepció keretében bekebelezett, egykor önálló településekre, Miskolc falusias városrészeire helyezi a hangsúlyt. A négy eltérő jellegű település – a kisvárosias Hejőcsaba, a falusias, főképp ruszinok lakta Görömböly, a közigazgatásilag Görömbölyhöz tartozó, jelentős fürdőhellyé kiépülő Tapolca és a legfalusiasabb Szirma – Miskolchoz csatolása közelségük, iparosodó társadalmuk, illetve turisztikai szerepük miatt már az 1900-as évek elejétől folyamatosan napirenden szerepelt, végül 1944–1950 között hatalmi szóval gyorsan megvalósult.

A könyv a *Falu a városban* című, 2019–2023 között Tóth Arnold vezetésével futó OTKA-kutatás eredményeit összegzi, melyben miskolci történészek, levéltárosok, valamint néprajzkutatók és antropológusok működtek együtt. A kötet – a 15–18. századi birtokosi, adózási és népességmozgalmi viszonyok ismertetését követően – széles időkeretben, a 19. századtól napjainkig ívelően tárgyalja az urbanizáció és a paraszti polgárosodás lokális-regionális léptékű folyamatait, bemutatva Miskolc város és a környező falvak közötti kapcsolatok átalakulását, a településképet, valamint az infrastruktúra (így a közlekedés és a kulturális-oktatási intézményhálózat) megváltozását, továbbá a helyi társadalom, a valamikori paraszti közösség átformálódását. E kérdéskörökről makro- és mikrotörténeti aspektusból, gazdag és változatos primer forrásanyagra (levéltári iratok, interjúk, sajtóforrások, fényképek) építve beszél a kötet.

Az előszóból kiderül, hogy a munka fontos inspirációjaként szolgált Szabadfalvi József etnográfus tudományos munkássága, és különösen kéziratban maradt, 1999-es keltezésű, *Görömböly – Falu a városban* című monográfiája. A bemutatott folyamatok és jelenségek ugyanakkor felidézhetik Nagy-Budapest létrejöttét és a hozzá kapcsolódó 1950-es évekbeli néprajzi kutatásokat is, melyek – a városkutatási hagyományok hiányában – előszeretettel folytatták hagyományos tematikájú vizsgálataikat valamegyik falusi peremtelepülésen, és keresték – Kósa Lászlót idézve – „a falut a városban”. A kutatások emellett jól illeszkednek a kétezres évektől felfutó, társadalomtörténeti és néprajzi megközelítésben is számos kitűnő monográfiát, doktori disszertációt eredmé-

¹ Város, falu, városrész. Tanulmányok a Miskolchoz csatolt falvak történetéről és néprajzáról. Szerkesztette: Tóth Arnold. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2024. 511 p. + térképmelléklet.

nyező város- és munkásságtörténeti kutatások sorába, saját terepükön reflektálva azok legfontosabb kérdésfelvetéseire (pl. a gyárak lokalitásformáló szerepére, a társadalmi átrétegződésre és annak életmódra gyakorolt hatására), ugyanakkor a perem településrészek középpontba állításával új tematikai fókusz is felvállalnak a szerzők.

A kötet első három tanulmánya a vizsgált települések középkori és kora újkori történetét összegzi. *Gyulai Éva* nagyívű tanulmánya a tapolcai apátság birtokosait és a Tapolca, Görömböly, Nolaj, valamint Valk jobbágyfalvakat is magában foglaló birtokkomplexum sorsát tekinti át a 15–18. századokban okleveles források alapján. Bár az 1532-ben elpusztított bencés kolostor alapításáról nem maradt fenn oklevél, a Váradi Regestrumból tudható, hogy az apátságot a Miskolc nemzetség minden bizonnyal családi monostornak alapította, amelynek azonban 1365-től új kegyura lett a király személyében. A tanulmány részletesen számba veszi a birtokjogot gyakorló apátokat, akik eleinte a helyben lakó bencés szerzetesek közül kerültek ki, majd – a királyi udvar politikai céljainak megfelelően – felváltotta őket az apátságot távolról kormányzó ún. kommandátorok hosszú sora, akik között a 17. századtól meghatározóvá váltak az egri káptalan kanonokjai, majd a Habsburg Birodalom egész területéről kinevezett arisztokrata származású főpapok és végül, a 18. század utolsó harmadától a munkácsi görögkatolikus püspökök.

Bodnár Tamás a török hódoltság korának turbulens viszonyai között mutatja be a Borsod vármegyei falvak, közte Görömböly hányatott helyzetét, amelyet a kettős adóztatás terhe mellett a török portyák és a végvári katonaság pusztításai is nehezítettek. A portális és tizedösszeírások alapján ismerteti továbbá a tapolcai uradalom jobbágyfalvai, kiemelten Görömböly (és a Tapolca település lakatlanná válását követően is folyamatosan művelt, idővel Görömböly részévé vált tapolcai szőlőhegyek) adózó népességét a 16–18. században, kitérve a nagy mértékű elnéptelenedés folyamatára és a többszöri betelepítésekre, amely a görögkatolikus ruszin és szlovák népesség dominanciáját eredményezte a településen.

Bodnár Mónika Hejőcsaba és Görömböly 18. századi népességmozgalmi adatait, felekezeti viszonyait tekintette át, és részletesebben elemezte az 1765-től vezetett görömbölyi római katolikus anyakönyv 18. század végi keresztelési bejegyzéseit is, amelyek azonban elsősorban a filiaként idetartozó, társadalmilag és felekezetiileg is sokszínűbb Hejőcsabára vonatkoztak. Ennek során bemutatja az egyházi személyek névsorát, a családnevek jellemzőit, valamint a keresztszülőválasztás gyakorlatát és a keresztnévadási szokásokat.

A hosszú előtörténetet követően öt szerző tanulmánya foglalkozik a 19–20. századi változásfolyamatok elemzésével. *Viga Gyula* írása – a néprajzi mellett építve a település- és társadalomföldrajzi vizsgálatokra – egyfelől bemutatja, miképp vált Miskolc regionális központtá és iparvárossá, másfelől megvizsgálja, milyen változásokat eredményezett Miskolc városiasodása a környező falvak létformájában, illetve a város és vidéke tradicionális viszonyában. A falvak városellátó szerepe (zöldség-gyümölcs, tejtermékek értékesítése a piacokon vagy házaknál) a 20. század utolsó harmadáig megmaradt, azonban már az 1920-as évektől kezdve egyre nagyobb mértékben váltak ipari munkássá a helyben lakók, míg a településekre mind több falusi gyökerű bevándorló munkás költözött. Viga végigköveti a falvanként eltérő ütemben zajló folyama-

tot, kitérve az egyes települések kertkultúrájának specifikumaira, a kétlaki életforma létrejöttére, dominánssá válására, az agráriummal napjainkig fennálló, bár egyre halványuló kapcsolatok jellegére, és a közösségi kohézió átalakulására.

A 19–20. századi településképi átalakulásokat összegzi *Hajdú Ildikó* számos fotót, ábrát tartalmazó részletgazdag tanulmánya. Görömböly, Hejőcsaba és Szirma kapcsán, elsősorban népszámlálási adatokra támaszkodva, ismerteti a társadalmi-gazdasági kontextust, majd elemzi a településképből, valamint az építészeti stílusban és technológiában bekövetkezett változásokat. A 19. század végi népi építészet jellemző stílusjegyei (kontyolt, nád- vagy zsúptetős, tornácos vályogházak) – a települések eltérő ütemű városiasodásához igazodva – fokozatosan, bár még napjainkban is fellelhetően, visszaszorultak, megjelentek a modernebb építőanyagok, miközben egyre több polgárasult lakóépület, később kockaház épült fel. A villanegyed és munkáslakótelep is magában foglaló, üdülőhellyé kiépülő Görömböly-Tapolca, valamint a hejőcsabai területen felépített munkáskolónia, Martin-telep egyaránt a lassú infrastruktúra-fejlesztés okozta nehézségekkel küzdött. A szerző kiemeli, hogy ezen urbanizált településrészek szorosabb kapcsolatokat áptak Miskolccal, mint az anyaközségekkel, és már a 20. század elejétől kezdve központi szerepet játszottak a Nagy-Miskolc koncepció megszületésében.

Tóth Arnold tanulmánya – árnyalva és kiegészítve a Viga Gyula által elmondottakat – szintén az életmód és identitás 20. századi változását vizsgálja, elsősorban Görömböly kapcsán, azonban hangsúlyosabban foglalkozik a településen létesült gyári kolóniák helyzetével és a kertvárosodás jelenkori jelenségével. Utóbbi kezdetei az 1980-as évekre esnek, amikor megindult a visszaköltözés és kiköltözés folyamata, amelynek hátterében – miként arra Tóth rámutat – a korábbiaktól eltérő motivációk szerepelnek: már nem a kétlaki életforma lehetősége, az ingatlanok alacsonyabb ára, hanem a családi ház presztízse, a lakókörnyezet minősége és a kertvárosi atmoszféra képezik a vonzerőt. A beköltöző új társadalmi csoportok (értelmiségiek, vállalkozók) aktív formálói a település közösségi életének és a főként ruszin etnikai-vallási hagyományokra épülő örökségesítő tevékenységeknek, megerősítve ezáltal a Miskolcra beolvasztást követően elhalványuló lokális identitást is.

A tapolcai fürdő két háború közötti kiépítésével, valamint a fürdővendégeket érintő antiszemita háttérű konfliktusokkal foglalkozik *Kunt Gergely* írása. Tapolca a vizsgált időszakban az üdülés terjedő gyakorlatának és az új államhatárokhoz igazodó turisztikai fejlesztéseknek köszönhetően tett szert egyre nagyobb jelentőségre, amely nagyarányú – számos érdekcsoport elképzelései mentén formálódó – ingatlanberuházásokban (villák, szállók, gyógy- és strandfürdő) öltött testet, hozzájárulva Miskolc fürdővárosként való önreprezentációjához, identitásának megváltozásához. A szerző a továbbiakban a fürdőhasználattal kapcsolatos viselkedési normákat, annak faji aspektusait, a zsidó vendégek higiéniai köntösbe bújtatott diszkriminálását tárja fel, melyek hátterében az országos jelentőségű természeti erőforrásként kezelt, s ezért kiemelt szimbolikus értékkel felruházott fürdőkhöz való hozzáférés kérdése állt. Ez az egyedi megközelítés – a környezettörténet és a holokauszt kutatás összekapcsolása – a nemzetközi szinten is új, frissen alakuló kutatási területet képez.

Kis József levéltári és sajtóforrások alapján Görömböly-Tapolca és Hejőcsaba kulturális életének átalakulását vizsgálta a dualizmus korától a rendszerváltás időszakáig.

A második világháború előtt mindkét településen meghatározó szereppel bíró helyi iskolák és egyesületi élet főbb jellemzőit áttekintve kibontakozik a jeles tanítók nélkülözhetetlen szerepe a kulturális élet (színi előadások, szavalóestek, énekkari fellépések, ünnepségek stb.) megszervezésében. Az 1950-es évek közepétől Görömbölyön a kultúrház, Hejőcsabán a könyvtár, majd a művelődési otthon („a Gárdonyi”) vette át a szervező szerepet, ám a falusias és a polgárosult települések kultúrélete közötti különbség megmaradt. A kötelező szakköri élet különösen intenzívvé vált Hejőcsabán, ahol néhány nagy formátumú igazgató – differenciált, különböző korosztályokat megcélzó – népművelő és közösségsszervező tevékenysége (író-olvasó találkozók, ifjúsági klubok, amatőr zenekarok és színjátszó társulatok fellépése stb.) hatalmas közönséget vonzott be, és a megyeszékhely művelődési szokásait is jelentősen formálta. Az intézmény adott helyet a Lajos Árpád által kezdeményezett *Borsodi Fonó* című folklór rendezvénysorozatnak, emellett az 1980-as évektől az amatőr népművészet országosan is jegyzett központjává vált.

A kötet tanulmányai új nézőpontot érvényesítve járulnak hozzá az elmúlt évtizedekben több tudományterület (társadalomtörténet, néprajztudomány, településföldrajz) érdeklődésének metszéspontjában álló urbanizációs folyamatok megismeréséhez. Kutatásuk fókuszában a Miskolcra beolvasztott egykori falvak életmódváltása, a peremtelepüléseken zajló sokrétű lokális társadalomtörténeti és -néprajzi folyamatok vizsgálata áll, párhuzamosan bemutatva strukturális átalakulásokat, hatalmi nézőpontokat, valamint családi stratégiákat és egyéni megéléstörténeteket. A közlemények között a szintetizáló jellegű, a kutatási eredményeket a hazai és nemzetközi tudományos diskurzusba beágyazó írások mellett több olyan is szerepel, amely elsősorban szisztematikus forrásfeltárásával, adatgazdagságával tűnik ki, teret kínálva ezáltal a tudományos mellett a helytörténeti érdeklődés kielégítésére is. A falusias, kertvárosias településrészek helyzetének megjelenítése, nyilvános diskurzusba emelése lehetővé teszi – a prosperáló, majd hanyatló nehézipari központ képe által dominált – Miskolc-narratíva gazdagítását, a város önképének újrainrását, emellett izgalmas kérdés a jövőre nézve, hogy miként sikerül visszacsatolni a kutatási eredményeket a helyi közösségekbe, hogyan hat a négy településrész önálló karakterének megrajzolása a települési identitás építésére.

Ispán Ágota Lidia

PhD, tudományos munkatárs

ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet

E-mail: ispan.agota@htk.elte.hu

„Város, falu, városrész – Tanulmányok a Miskolchoz csatolt városrészek történetéről és néprajzáról” – szubjektív könyvajánló gondolatok

Elöljáróban engedjenek meg egy személyes bevezetést. A tanulmányokat olvasva folyamatosan elöntött az ismerősség érzése, nem is tudtam érzelmek nélkül kézben tartani a kötetet. Miért is lehetett mindez? Leginkább azért, mert a 2024-ben Miskolcon, a Herman Ottó Múzeum kiadásában megjelent, 2021-23 között zajló OTKA kutatás a vizsgálni kívánt időhatárokat tágítva eljutott abba, a múlt század végi térbe, ahol gyermekkorom nyarait töltöttem, és abba az időbe, ahová az én gyermekkori, fiatalkori emlékeim is tartoznak.

Az első kérdés, ajánlanám-e ezt a könyvet? Igen, mindenképpen, és nem feltétlenül a személyes indíttatás okán. Ebben a könyvben a kutatással töltött rengeteg munka, terepi- és forrásgyűjtéssel, forrásfeldolgozással töltött idő következtében, hatalmas mennyiségű tapasztalat és tudás halmozódott fel. Vidéki múzeumban hosszú ideje dolgozó szakemberként, terepi kutatóként is azt tudom mondani, tisztelet és elismerés érte. Ez persze nem jelenti egyértelműen azt, hogy egy könyv jó, illetve jó szívvel lehet ajánlani... Én azért ajánlom, mert a tetszetős, bár igen súlyos külső hozzá méltó, jól olvasható tartalmat rejt, amely, továbbgondolásra készítet, újabb kutatásokat inspirál, és nem utolsó sorban széles körben használható ismereteket közvetít.

A tanulmányok sora a vizsgált terület, elsősorban a 20. század során több ütemben Miskolchoz csatolt falvak, Görömböly, Hejőcsaba, Miskolc-Tapolca és Szirma történetében lezajló folyamatokkal foglalkozik, amelyek nyomán ezek, a különböző etnikumú, felekezeti, táji elhelyezkedésük miatt hagyományos életmódjukban is részben eltérő települések Miskolc városrészeivé váltak. A témát, a korábban önálló falvak metamorfózisát komplex, szemléletformáló megközelítésben dolgozták fel a kötetben és a kutatás során létrejött, korábban publikált tanulmányokban. A kutatók több tudományterületről, a tudományágak sajátos, arra jellemző szemléletével érkeztek ebbe a kutatásba. Ennek nyomán az általuk bemutatott korszakok és témák részben egymásra épülve, részben egymást fedve, de több látószögből tudják megmutatni a lezajlott folyamatokat és az adott időpillanat jellemzőit.

Miskolc és térsége esetében a legelső és legfontosabb tényező a település elhelyezkedése. Két nagytáj határán, a hegyek és az Alföld kontaktzónájában, a térségben egyesülő folyók mentén jött létre, ahol már az őskorban feltételezhetően utak találkoztak. Az ember tájfelhasználása alkalmazkodott ehhez a környezeti meghatározottsághoz. A jelen kutatásban vizsgálat alá vont falvak középkori és újkori történetét, a birtokviszonyokat, a történeti események következtében lezajló etnikai változásokat, azok következményeit a 18. század végéig három tanulmány dolgozza fel. Dr. Gyulai Éva és Bodnár Tamás nagy ívű, forrás- és részletgazdag tanulmányaiban közölt dokumentumok és megfigyelések nem csak a vizsgált terület történeti eseményeit, a lezajló népmozgásokat mutatják be, hanem a birtokosokról, a lakóházakról, a településekről

és azok korabeli lakosairól, a gazdálkodásról, a korabeli tájfelhasználásról is szolgáltatnak adatokat.¹ A görömbölyi római katolikus anyakönyvek Dr. Bodnár Mónika által közölt vizsgálata pedig kiegészíti, ill. tovább folytatja a korábbi tanulmányok történeti vonalát, bemutatja a hódoltság után újjáalakuló terület életében a 18. század végéig lezajló népmozgásokat, a nemzetiségi, felekezeti hovatartozást, a kapcsolatokat és értelmezi ezeket a jelenségeket. A szerző tanulmánya végén felveti a további, tervezett kutatások irányát, nagyon jó lenne, ha a jövőben ezt is el tudnánk majd olvasni.

Miskolc, a 20. század során a történeti események, társadalmi változások, gazdasági okok és nem elhanyagolható szempontként politikai akarat nyomán magába olvasztotta az öt körülvevő és a városhoz már korábban is kapcsolódó falvak halmazát. A folyamat ívének felrajzolása a kutatás hangsúlyos része. A megválaszolandó kérdések számosak. A 19. századtól lezajló, a térségben meginduló iparosítás, a közlekedés fejlődése, fejlesztése, a falvak földrajzi elhelyezkedése, egy adott település hagyományrendszere, majd a folyamat nyomán a parasztság környezetében megjelenő nagyipari munkásság, egyáltalán a társadalmi mobilitás kapcsolatrendszere, valamint a történelem viharai hogyan hatnak a falusi társadalom életvitelére? A külső kényszerek hatására milyen alkalmazkodási stratégiákat választanak, hogyan zajlik a belső átalakulás (társadalom, gazdálkodás, szokások, stb.) vagy éppen milyen a külvilágnak a faluról vagy annak lakóiról alkotott képe.

Viga Gyula etnográfiai kutatásai többek között a táji- és regionális kapcsolatokra, együttműködésekre, a társadalmi és gazdasági kölcsönhatások és mozgások feltárására irányultak már korábban is. A tanulmány összegzi a vizsgált időszakban lezajló változások környezeti- és történeti meghatározottságát, az utaknak a történeti korokon átívelő jelentőségét, az emberi tájfelhasználás korszakban bekövetkező változásait, megjelöli a kapcsolódási pontokat, és bemutatja a változásokra adott egyéni és közösségi válaszokat.

A változásokra adott egyéni válaszok közül a leginkább “látható” a falvak épített környezetének megváltozása. Hajdú Ildikó tanulmányában jól dokumentált és nyomon követhető a települések beépítettségének növekedése a megnövekvő népesség igényeinek kielégítésére. A hagyományos építkezés változik, (építőanyagok felhasználása, tornác) és új háztípusok jelennek meg, az ipari munkásság számára épített “szolgálati lakásoktól”, a polgárság igényeit kiszolgáló, a kor divatjának megfelelő, városias hangulatú lakóházakig. Mindez együtt járt a hagyományos falukép változásával is, a lakóházak mellett új típusú közösségi épületek, új faluképi elemek jelentek meg.

Az 1. világháborút követő években önálló fejlődésnek induló Tapolcán épült vilákba költözők és a fürdőbe érkező turisták új igényeket és az igények mentén új, lokális kapcsolatokat indikáltak. Kunt Gergely tényfeltáró tanulmánya a fürdőfejlesztés folyamata és az azt körülvevő érdekellentétek mellett a korszak lokális társadalmáról ad képet, valamint rátér a korszakot terhelő etnikai konfliktusra is. Valamennyien jól ismerjük a hegyaljai zsidóság sorsát, az odáig vezető út állomásainak feltárása a korabeli sajtóhírek feldolgozásával megrázó erejű, és máig ható tanulságokkal bír.

---

¹ Bizonyára, a korrall foglalkozó régész kollégák is üdvözlötték ezt a hatalmas forrásanyagot.

A néprajz, az antropológia és a szociológia határterületeit érintő, komplex mentaltörténeti összefoglaló olvasható Tóth Arnoldtól. Tárgya az életmódban, mentalitásban történt változás, a földrajzi környezet, utak, piackörzetek, hagyományos életmód, etnikum, vallási közösséghez tartozás, az identitás megtartása vagy átalakulása, a lokális identitások helyi szervezői és megtartására irányuló alkalmak.

Rendkívül tanulságos Kiss Józsefnek a helyi kulturális szokásokról írott munkája is. A tanulmány az oktatás története mellett rögzíti azokat a folyamatokat, melyek mentén az egyesületek, kulturális intézmények működtek a vizsgált falvakban. Márkánban felrajzolja az adott közösség kulturális szokásaiban lezajló változásokat, ezek meghatározóit: azt, hogy az adott pillanatban mennyire volt városias vagy falusias egy település, kik voltak a kultúra közvetítői, szervezői, milyen igényei voltak a helyi közösségnek, a nagyváros, vagy adott esetben a politika hogyan hatott a helyi kultúra-fogyasztási szokásokra, ill. hogyan reagált mindez a külső hatásra a helyi közösség.

Kinek ajánlanám a kötetet? Bizonyosan a hely vagy a korszak iránt érdeklődőknek, az ott lakóknak és az oda költözőknek. Mindenképpen a miskolciaknak. És újra a személyes gondolatok, magam is sokat kaptam ettől a munkától. Tatabányán élek és dolgozom, néprajzi, várostörténeti kutatásaink hasonló utakon járnak, mind a kétlakiság, mind a városba szerveződő, integrációra készített korábbi falusi közösségek témájában. A MÁK Rt. hatása a települések átalakulásában, a tájátalakítás, etnikai keveredés, a kivetkőzés, stb. mind Miskolc térsége, mind Tatabánya esetében is jelentős a 19-20. század fordulóján, bár mindenhol másképpen zajlott le az integráció folyamata, illetve az adott közösségek is, természetesen más és más típusú válaszokat adtak. Izgalmas kérdés lehet az esetünkben is a 20. században létrejövő modern ipari nagyvárosba olvadó korábbi falusias települések integrációjának lezajlása, a lokális identitások megmaradása és térnyerése az utóbbi időben, akár az egy közös városi identitás esetenként felülről jövő, korábbi generálásának ellenében. A helyi kultúra szervezésében és közvetítésében szerepet játszó intézményként ezzel mindenképpen foglalkoznunk kell. A jelen kötet engem, minket is további kutatásokra inspirál, újabb ötleteket, szempontokat adott. Köszönet érte. Jó szívvel gratulálok az elért eredményekhez!

Pál Gabriella

néprajzkutató, régész, múzeumigazgató Tatabányai Múzeum

E-mail: apalgabriella@gmail.com

Gondolatok egy rendhagyó településnéprajzi „monográfia” kapcsán¹

A magyar néprajztudományban hosszú múltra visszatekintő hagyománya van az egy-egy település néprajzi és történeti jellegzetességeit és változásait feldolgozó monográfiáknak, tematikus tanulmány-köteteknek. Ezeknek az volt a közös vonása, hogy az adott lokalitásra koncentrálnak, alapvetően a néprajzi és történeti leírás módszertani szempontjait követték és rendszerint nem, vagy csak elvétve tettek kísérletet az analitikus szempontok érvényesítésére. Természetesen nem szeretném lebecsülni ezeket a köteteket, hiszen rendszerint komoly munka állt mögöttük, ám szemléletüket tekintve nagy részük nem lépett igazán túl a lokális érdeklődésen és megközelítésen.

A Tóth Arnold által szerkesztett, „Város, falu, városrész. Tanulmányok a Miskolc-hoz csatolt falvak történetéről és néprajzáról” című kötet, számos ponton eltér ettől a néprajzi monográfiai hagyománytól s ez kérdésfeltevéseiben, markánsan analitikus megközelítési módjaiban, szemléletében érhető leginkább tetten. A több éves OTKA-NKFIH kutatási projekt eredményeit összefoglaló tanulmánykötet igen érdekes kísérlet, korántsem „szokványos” falumonográfia vagy településnéprajzi tanulmánykötet, hanem sokkal több annál. Elsősorban azért, mert ahogy a kutatás, úgy a kötet is innovatív, interdiszciplináris és inspiratív. Innovatív, mert határozott kutatási kérdések köré szerveződött a munka, középpontba állítva az urbanizáció és a polgárosodás kérdését Miskolcon és a környező/részét képező településeken. Interdiszciplináris a vállalkozás, mert a különböző néprajzi megközelítéseket, jól kiegészítik a történeti, társadalomtörténeti, történeti demográfiai és kulturális antropológiai szempontok és kutatási módszerek. S nem utolsósorban inspiratív a vállalkozás, mert a kutatási eredmények segítik a modernkori társadalmi átalakulások természetének a megértését és tudományos tovább gondolását. S példát adnak arra, hogyan lehet korszerűen vizsgálni a lokalitások társadalmi-gazdasági változásait.

A kötet kulcskérdése tehát az urbanizálódás és a polgárosodás s mindaz, ami ebből következett, a lokális identitás, az életmód és a társadalmi tagolódás változása egy felemelkedő/iparosodó nagyvárosban, Miskolcon és a vonzáskörzetébe tartozó, majd a város részévé váló falvakban, Görömbölyön, Hejőcsabán, Szirmán és Miskolc-Tapolcán.

A kutatás eredményeinek köszönhetően kirajzolódik a vizsgált térség változásának a folyamata, aminek keretében a 18–19. századi hagyományos falu fokozatosan átalakuló, „változó faluvá” vált a 19. század végére, részben a Miskolcon végbement iparosodás hatására. Ennek a keretében a foglalkozási szerkezet fokozatosan elvesztette az agrárjellegét, a települések népessége robbanásszerűen növekedett, az életmódban meghatározóvá vált az átmenet és a szimbiózis, a városi/ipari környezettel történő együttélés gyakorlatai és stratégiái.

¹ Tóth Arnold (szerk.): Város, falu, városrész. Tanulmányok a Miskolc-hoz csatolt falvak történetéről és néprajzáról. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2024. 511 oldal.

A több mint félezer oldalas kötet nyolc tanulmányt tartalmaz, amelyek különböző időszakokban adnak áttekintést a vizsgált települések történeti változásairól és társadalmi sajátosságairól.

Időben a legmesszebbre Gyulai Éva és Bodnár Tamás tanulmányai nyúltak vissza, hiszen az első a tapolcai bencés apátságához tartozó Görömböly birtokosait mutatja be a 15–18. század között, a második – Bodnár Tamás írása – pedig ezzel közel párhuzamosan Görömböly uradalmi falu és a tapolcai uradalom adózó népességének a viszonyait vizsgálja a 16–18. században. Mindkét tanulmány igen alapos, nagyon széleskörű forrásbázison alapuló történeti elemzés.

Szintén a történeti előzmények bemutatásához kapcsolódik Bodnár Mónika elemzése, aki történeti-demográfia megközelítésben tett kísérletet arra, hogy rekonstruálja (Hejő)Csaba és Görömböly népességét a 18. század végén. A szerző az anyakönyvet speciális történeti forrásként kezeli s megpróbálta teljeskörűen kihasználni a forrásadottságokat. Így párhuzamosan vizsgálja a népesség és a felekezeti viszonyokat a két településen, grafikonok és táblázatok segítségével illusztrálva a változásokat.

A történeti és társadalmi előzményeket áttekintő írások után Viga Gyula tanulmánya már közvetlenül kapcsolódik a kötet alapkérdéséhez, az urbanizáció és polgárosodás témaköréhez. A szerző az igen alapos elemzésben arra tett kísérletet, hogy részletesen elemezze és értelmezze, milyen sajátosságai voltak Miskolc és a környező/csatolt települések gazdasági kapcsolatainak a 19. és 20. században. A tanulmány egyik nagy erénye, hogy az érintett települések gazdasági kapcsolatait a társadalmi és a műveltségi folyamatok kontextusában vizsgálja. Az elemzésben a makro- és a mikrovizsgálat szempontjai párhuzamosan és következetesen érvényesülnek. A szerző részletes áttekintést ad írásában a vándorlási folyamatokról, a népesség térbeliségének a kérdéseiről, létszámának és összetételének a változásairól, a piaci tényezők felerősödéséről a falusi térségekben, az urbanizáció uniformizáló hatásairól, a lokális gazdasági kapcsolatokról és a változó társadalmi kohézióról. Ezek révén válik részleteiben megérthetővé az a folyamat, aminek során a nagyvárossá-iparvárossá váló Miskolc központi funkciói fokozatosan átalakították a közigazgatásilag a 20. század közepén a hozzá csatolt falvak társadalmát, létformáit és közösségi habitusát is.

Szintén izgalmas vállalkozás Hajdú Ildikó tanulmánya, aki Görömböly, Hejőcsaba és Szirma településképeinek a 19–20. századi változásait elemzi. A szerző egyfajta komplex településnéprajzi, településmorfológiai és antropológiai megközelítésben követi nyomon a vizsgált települések térszerkezetének hosszú időtartamú átalakulását, kitérve ennek a társadalmi és gazdasági összefüggéseire, valamint a Miskolc által kialakított urbanizációs hatásokra is. Az igen adatgazdag tanulmányt jól megválasztott grafikus adatvizualizációk és messze nem csak illusztratív funkciót betöltő fotódokumentáció tesz teljessé.

A kutatást vezető és a kötetet szerkesztő Tóth Arnold az életmód és az identitás változásai keresztül kapcsolódik az urbanizáció és a polgárosodás kulcsmomentumához. A vizsgálat helyszíne Görömböly, aminek példáján mutatja be milyen hatást gyakorolt Miskolc a faluból várossá fejlődő Görömbölyre a 20. század folyamán. Az életmód fogalmát tágasan értelmezve a szerző kiemelt figyelmet szentelt, a közlekedés, a turizmus, az ipari szállítás, a villamosítás, a megtelepülő ipari üzemek életmódra

gyakorolt hatásainak. Elemzésében kitért a települési funkció folyamatos változásaira, többek között arra, miként lett az egykori faluból kertvárosias településrész. A tanulmány másik alapvető kérdése a lokális identitás vizsgálata, amiben meghatározó szerepe volt a multikulturális, multietnikus örökségnek is.

A kötet két utolsó tanulmányának a kérdésfelvetéseit és a megközelítés módját ugyancsak az erős tudományos innováció és az interdiszciplinaritás jellemzi. Kunt Gergely a lokális konfliktusokat vizsgálja a két világháború közötti Görömböly-Tapolcán, amibe egyaránt beletartoznak a fürdőfejlesztéssel kapcsolatos érdek- és gazdasági ellentétek, a fürdőkultúra és ennek szabályozása, és mindezek összekapcsolása a faji és higiéniai kérdésbe burkolt antiszemitizmussal. Így ez a tanulmány a természeti környezet hasznosítását, a vízhez való viszonyt társadalmi, politikai és kulturális kontextusba ágyazva vizsgálja. Az elemzés arra is felhívja a figyelmet, hogy a fürdőhasználat és maga a fürdés a két világháború között nem csupán a szabadidő eltöltésének a része, hanem a fürdőket használó csoportok közötti – szimbolikus – küzdelem tere is volt.

A monografikus tanulmánykötet zárótanulmányában Kis József arra tett kísérletet, hogy feldolgozza, elemezze és értelmezze, milyen sajátosságai és jellegzetességei voltak a kulturális átalakulásnak a város peremterületein a dualizmus időszakától a rendszerváltozásig. A szerző szisztematikus áttekintést ad írásában a görömbölyi és a hejőcsabai kulturális életről, közművelődésről, az egyesületekről, és az iskolákról, külön-külön alfejezetekben tárgyalva az egyes történeti korszakokat.

A „Város, falu, városrész” kötet nemcsak tartalmilag, hanem kivitelét tekintve is igényes és inspiratív munka, amiben a szakszerű adatvizualizációk, a gondosan válogatott fényképek, a könyv mellékletét képező fényképes térkép összeállítás az egyes településekről, nem pusztán hagyományos értelemben vett illusztráció, hanem a tartalom, az elemzés és az értelmezés szerves része. Ily módon egy tartalmilag és kivitelében is szakszerű könyvet forgathat az olvasó, aminek a sokrétű is szakszerű tanulmányai számos, tovább gondolásra is érdemes kérdést vetnek fel az urbanizáció és a polgárosodás összefüggései kapcsán. S mindezt teszik úgy, hogy messze túllépnek a hagyományos értelemben vett helytörténeti és településnéprajzi megközelítés keretein.

Valuch Tibor

DSc, egyetemi tanár

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger, Kutató professzor ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet

E-mail: valuch.tibor@uni-eszterhazy.hu

KÖNYVISMERTETÉSEK

T. Városi Ágnes: Mézeskalácsformák. Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum. Győr, 2024. 216+12 p.

Perger Gyula

Bár az Északnyugat-Dunántúlon működő mézesbábosok múltjának feltárása már az 1940-es években megkezdődött, s a térség múzeumainak, köztük a győri „mézeskalácsos anyagának” legjelesebb ütfő-fái Weiner Mihályné és Domonkos Ottó közleményeinek köszönhetően az 1950-es évektől ismertté váltak, mindeddig nem látott napvilágot egy, a teljes gyűjteményt összefoglaló és elemző munka.

A *Mézeskalácsformák*, a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum katalógusai sorozat második darabjaként, mind tartalmában, mind szerkezetében követi a húsz esztendővel ezelőtt – akkor még *A Xántus János Múzeum katalógusai* címmel – megkezdett sorozatot. Ennek irányelvei szerint egy-egy gyűjteményi rész tárgykatalógusának szerves része az adott téma lehetőleg teljes történeti összefoglalása is. T. Városi Ágnes munkája jóval meghaladva ezt, valójában a győri múzeum mézesbábos gyűjteményére épülő monográfia.

A szerző a *Bevezető*ben két fontos dolgot tisztáz. Egyrészt munkájának címét, hiszen a szakirodalom szerint az ország nyugati területein a tárgyítípus neveként inkább az *ütőfa* kifejezést használták. Városi kutatásai ugyanakkor azt mutatják, hogy a Győrött és vonzáskörzetében működő mesterek a tiszántúliak szóhasználatát követve a *forma* megnevezést ismerték. Mivel a győri múzeum bábsütő mintáinak döntő hányada az egykori Bencés Főgimnázium régiségtárából átvett – az államosítás után többször is átletározott – darab, képekkel illusztrálva itt mutatja be azt a muzeológiai nyomozómunkát is, amelynek alapján a katalógusban meghatároz(hat)ta az egyes darabok beszerzési idejét, az azokat használó műhelyeket, illetve a formákat faragó mestereket.

A katalógus elé szerkesztett, több fejezetre bontott tanulmány – *Bábsütő mesterség. Mézesbábosság Győrben, A néprajzi gyűjtemény mézeskalácsformáit adó műhelyek, Győri bábsütők a 17–20. században* – nem csupán a témára vonatkozó tanulmányok összefoglalása révén, hanem új, a szerző által feltárt sajtó és levéltári források bevonásával mutatja be és elemzi a győri (és Győr környéki) mézesbábos műhelyek történetét, s nem utolsósorban a mesterek kapcsolati hálóját, ami a legtöbb esetben a mézeskalácsformák kapcsán felmerülő kérdésekre is választ ad.

A legkorábbi forrásokból is ismert mester Johannes Mezes neve már egy 1600-ban kelt dokumentumban megtalálható. Őt követték a 17. század elején – feltehetően a győri vár katonaságával – a városba települő ceroplasták és dulciariusok. Az 1681-ben Lipót császár által kiadott privilégiumlevél győri mesterekről is megemlékezett. Bár a városban működő mézesbábosok eredendően a pozsonyi főcéhhez tartoztak, 1722-től közülük többen a budai céhhez csatlakoztak.

A 17. századtól Győrött működő mestereknek (eddig) csak a neveit ismertük ugyan, de az 1703-tól a belső városban lakó Georg Suntag bábsütő 1721-es halála után felvett hagyatéki leltárának adatai alapján a szakma másfél évszázadig szinte változatlan eszközkészlete és technológiája is rekonstruálható.

A múzeumban őrzött legkorábbi mézeskalácsformák a Zechmeister bábos dinasztia műhelyeiből őrződtek meg. A pozsonyi gyökerű evangélikus család „mézesbábos ágának” első győri tagja, Matthias Czechmeister 1760-ban kapott polgárjogot, mint ceroplasta. Az apa nevét továbbvivő – korán elhunyt – idősebb fiú a halotti anyakönyvben már dulcariusként szerepel. A fiatalabb fiú, Paulus pedig magistro ceroplastaként nyerte el a győri polgárjogot 1798-ban. Lányai közül Josepha 1834-ben

Levius János pozsonyi, Rosina pedig 1842-ben a megőzvegyült Beliczay Imre pesti mézeskalácsos felesége lett. Az idősebb fiút, ifjabb Zechmeister Pált 1837-ben „bábsütő ifjú legény”-ként jegyezték be az anyakönyvbe. Vele egy házban élt és dolgozott fivére, Károly (1815–1896), aki ugyancsak kiváló faforma faragó volt. Károly legidősebb fia Győr történetének legjelentősebb polgármestere lett, míg Kálmán Vilmos (1865–1917) a dinasztia utolsó mézeskalácsos mestere volt.

A *Bevezető* utolsó fejezetében – *Győri bábsütők a 17–20. században* – Városi nemcsak az irodalomból már eddig is ismert mestereket veszi számba, hanem az általa újonnan feltárt forrásokra támaszkodva kilencvennégy Győrről működő mézesbábost adatol, ahol az lehetséges, életrajzukat is összefoglalja.

Méry Etel múzeumőr felhívására Zechmeister Károlynak köszönhetően kerültek az első mézeskalácsformák a győri bencés gyűjteménybe. A múzeumi kollekció később Lengyel József, Grau Vilmos, Visy Ignác csornai, Komondy Miklós győrszentmártoni, illetve a mosonszolnoki Mathias Seidl műhelyéből származó darabokkal gyarapodott.

Az egykori mézesbábos műhelyekből összesen kétszázhárom, körtefából faragott mézeskalácsformát őriz a Rómer Flóris Múzeum néprajzi gyűjteménye. Ezek többsége egyoldalas faragvány, de jó néhány darabnak mindkét oldalára került – igaz, sokszor befejezetlen – minta. A legtöbb faforma (több mint száz darab) Lengyel József műhelyéből származik. Különösen érdekesek a Pannónhalmáról Győrbe költözött – az államosítás miatt a múzeumba kényszerletétként átadott – Komondy-féle műhely eszközei. Ezek között a faformákon kívül tésztakiszúrók, módlik, a gyertyakészítés eszközei és viaszgyertyák, de még a vásározó láda is a néprajzi gyűjteménybe került.

Nyilván ez is indokolta, hogy Városi nemcsak a klasszikus faformákat, hanem a mesterséghez tartozó – annak változását, „fejlődését” is érzékeltető – egyéb formákat és eszközöket is számba veszi. Így a katalógus külön fejezetébe kerültek a tésztakiszúrók, a módlik, a gyertyaöntés eszközei, a mézeskalácsok és gyertyák díszítéséhez használt papírminták, a Komondy műhelyből bekerült díszes viaszgyertyák, a sütés és vásárlás kellékei, de a múzeum helytörténeti gyűjteményébe beletárolt – a mesterségre vonatkozó – dokumentumok is.

A katalógus egyes tételeinek leírásai – követve a bővített leírókartonok adatait – egységesek, a tárgyleírások szerkezetét a szerző a katalógusrész elején ismerteti. Ennek muzeológiai, gyakorlati hasznát jól érzékelteti a lappangó darabok feltárása vagy az utolsóként közölt fa sütőforma leírása, hiszen innen derül ki, hogy a tárgy azonos egy korábban hiányként kezelt darabbal, amely 1950-ben került a múzeum gyűjteményébe. Miután az 1980-as évek elején nyoma veszett, 2010-ben egy hagyatékából önálló darabként került vissza a múzeumba, s a gyűjteményi leltárba.

Ugyancsak a precíz muzeológia munkát mutatja, hogy a Katalógus részt megelőzően a mézesbábos formákon található jelzéseket (többnyire monogramokat) kiváló fényképfelvételekkel illusztrálva azonosítja, oldja fel a szerző. Nemcsak itt, hanem az egész kötetben a precíz dokumentáció jóval túlmutató, művészi igényű fotográfiák segítik az olvasót. (Készítőjük, ahogy a kötet tervezője is: Tanai Csaba.) Így válik a tudományos katalógus egyben élvezettel lapozgatható képeskönyvvé is.

A részletes Hely-, név- és tárgymutató mellett a további kutatás szempontjából nem elhanyagolhatóan, a múzeum néprajzi gyűjteményében őrzött mézeskalácsformákat adó műhelyek ismertetésének angol nyelvű változata is helyet kapott a kötetben.

A rendkívül szép kiállítás katalógushoz a szerző egy 12 oldalas *Bábsütő receptfüzetet* is mellékel. A 19–20. századi győri és győrszentmártoni édességek receptjeihez a Komondy család két generációjának feljegyzései, illetve Kovács Tibor győri mézeskalácsostól gyűjtött adatok szolgáltak. A mézes- és cukortészták elkészítési módja mellett, olyan – egykor klasszikus – mézesbábos finomságok receptjei kaptak helyet, mint a mézes puszedli, a malaga, vagy a cvibak és a magarony.

Városi Ágnes katalógusa így nem csupán egy fontos szakkönyv, hanem a kultúrtörténet (és gasztro-nómia) iránt érdeklődő laikusok számára is izgalmas, tudományosan megalapozott jó érzéssel lapozgatható olvasmány.

Foster Hannah Daisy: Múzeum – a veszélyeztetett faj. Néprajzi Múzeum. Budapest, 2025. 246. p.

Berényi Marianna

Hannah Daisy Foster *Múzeum – a veszélyeztetett faj* című kötete a kortárs muzeológiai gondolkodás talán legösszetettebb és legprovokatívabb reflexiója. A Néprajzi Múzeum 2025-ben megjelent kiadványa nem pusztán szakmai tanulmánygyűjtemény vagy kritikai elemzés, hanem a múzeum fogalmának mélyreható újraértelmezése. Foster írása a 21. századi kulturális intézmények alapdilemmáját járja körül: hogyan őrizheti meg a múzeum relevanciáját egy olyan világban, amely mind történetileg, mind ökológiailag, mind morálisan megkérdőjelezi misszióját, eszméit vagy akár legitimitását.

A szerző kiindulópontja az, hogy a múzeum maga is egy „veszélyeztetett faj” – olyan élő szervezet, amely folyamatosan alkalmazkodni kényszerül a társadalmi, gazdasági és ökológiai környezet változásaihoz, reagál a világ különböző globális vagy lokális válsághelyzeteire. Foster a dinoszauruszok kipusztulásának analógiája mentén teszi fel kérdéseit: *Ha a most tapasztalható krízisjelenségek a fennálló világ pusztulását jelzik, akkor ez a múzeumok túléléshez vagy a kihalásához vezet? Vajon a mai múzeumok röpképtelen dinoszauruszok vagy adaptív madarak? Tudnak alkalmazkodni vagy végleg eltűnnek majd? Ha sikerül túlélniük, mivé lesznek?*

A múzeum történeti örökségét – a gyarmati gyűjtés, a tudás hierarchikus rendszerezése, a nemzeti narratívák kizáró jellege, a gyűjtemények fenntarthatóságának kérdése – nem lehet levetkőzni, de lehet reflexíven viszonyulni hozzá. Ez a reflexivitás a kötet legfőbb módszertani és etikai elve: a múzeum csak akkor képes túlélni, ha saját örökségének problémáit felismeri, és ezzel együtt, társadalmi intézményként ad választ az aktuális kihívásokra, akár napi működése, kiállításai vagy épp gyűjteményezési stratégiája révén.

Foster a múzeumot olyan térként értelmezi, amelyben ember és tárgy, közösség és technológia, anyag és emlékezet egyetlen hálózat részei. Elméleti alapállása erősen kötődik Bruno Latour cselekvő-hálózat elméletéhez, Donna Haraway poszthumanista írásaihoz és Francesca Ferrando antropocén utáni filozófiájához. A szerző a „posztantropocentrikus múzeum” fogalmát vezeti be: olyan intézményt, amely nem kizárólag emberi cselekvők köré épül, hanem elismeri a tárgyak, a környezet, sőt az idő és az emlékezet sajátos cselekvőképességét is.

A kötet három esettanulmányon keresztül vizsgálja, miként valósulhat meg a túlélés és az alkalmazkodás gyakorlata. Az első, a bécsi *Weltmuseum Wien* példája a gyarmati örökséggel való szembenézés modelljét mutatja. Foster részletesen elemzi a múzeum 2017-es újrainyitását követő kiállítási koncepciót, amely a korábbi etnológiai gyűjteményt egyfajta „kontaktzónává” alakította át. A kiállításokban a tárgyak nem egzotikus relikviák, hanem történeti és politikai viták résztvevői: a hangsúly a megszerzés körülményeire, a gyűjtők és az egykori tulajdonosok viszonyára, valamint az anyagi kultúra és hatalom összefüggéseire kerül. Foster e példán keresztül kritikusán, az ellentmondásokat is bemutatva tárja fel, hogy a múzeum mint intézmény képes lehet-e a gyarmati múlt feldolgozására, ha saját tárgyait nem csupán dokumentumként, hanem etikai kihívásként kezeli.

A második eset, az időközben névváltáson átesett amszterdami *Tropenmuseum (jelenleg Wereldmuseum Amsterdam)*, a „laboratórium” metaforája köré szerveződik. Itt a múzeum kísérleti tér, ahol a társadalmi nem, a szexualitás, az etnikai sokféleség és a migráció kérdései kerülnek középpontba.

Foster külön figyelmet szentel annak, hogy a Tropenmuseum miként vált a holland társadalmi párbeszéd részévé: az intézmény kiállításai és közösségi programjai nemcsak tárgyakat, hanem identitásokat és történelmi felelősséget is „kiállítanak”. Az esettanulmány arra fókuszál, hogy a múzeum túl tud-e lépni az általánosítással, sztereotipizálással járó megoldásokon, képes-e olyan térként működni, ahol a társadalmi viták nem elfojtódnak, hanem megjeleníthetők és feldolgozhatók. A túlélés egyik útja talán az, ha a múzeum képes dialógust teremteni a közönséggel és saját kritikusaival egyaránt, úgy próbálja újrahasznosítani, hozzáférhetővé tenni a gyűjteményi tárgyait, hogy azok mindig párbeszédbe kerüljenek a múzeumon kívüli tárgyakkal és tudásokkal.

A harmadik elemzett intézmény, a budapesti *Ludwig Múzeum*. Foster az intézmény kortárs művészet kiállításain és ahhoz kapcsolódó közönségprogramjain keresztül azt vizsgálja, miként válhat a múzeum maga is performatív terré. A Ludwig példája a „határtárgy” fogalmát illusztrálja: az intézmény nem egyszerűen bemutat, hanem közvetít a különböző tudásformák, érzékelési módok és társadalmi tapasztalatok között. Foster különösen érdekesnek tartja azokat a megoldásokat, amelyek a látogató részvételére építenek – például a 2019-es „Ludwig 30” kiállítási projektjét, amely a nézőt a tér részévé tette. Ezen keresztül a szerző többek között arra mutat rá, hogy a múzeum jövője nem a tárgyak statikus bemutatásában, hanem a közösségi élmény új formáiban rejlik.

A három esettanulmány nem receptek és jogyakorlatok gyűjteménye, hanem alternatív, kritikai gondolkodási modelleké. Igaz, Foster ezekben olyan „evolúciós stratégiákat” azonosít, mint az önreflexió, a nyitottság, a közérdekűség, a demokratizáció vagy az ökológiai gondolkodás, mégsem talált választ arra, milyen jövő vár a múzeumokra, amelyek fogalmát egyre kevésbé lehet univerzális módon meghatározni. Mivel a bemutatott esettanulmányok csak részben mutattak rá a múzeumi világ kríziseinek égető kérdéseire, a szerző a múzeumelmélet koronavírus világjárvány tapasztalata előtt megfogalmazott jövőképeit hívta segítségül. Nem hiányozhatott ebből a válogatásból a Magyarországon is sokat emlegetett, de annál kevésbé pontosan meghatározható „új múzeum” víziója, amely a klasszikus intézményi keretek fellazulását diagnosztizálta: az ilyen múzeum a közösségekben és közösségekkel együtt dolgozik, a történelmi narratívákat újrendezi, és a hely, az emlékezet és a részvétel kerül a középpontba. A „*liquid museum*” (folyékony múzeum) a Zygmunt Bauman-féle „folyékony modernitás” metaforáját alkalmazza: rugalmas, alkalmazkodó intézmény, amely reagál a társadalmi, ökológiai és geopolitikai válságokra. Határai átjárhatók, működése relációs és dinamikus, az online–offline hibriditás természetes számára és felülírja az állandóság biztonságának pátozát. A „*metabolikus múzeum*” Clementine Deliss koncepciója, amely az intézményt beteg szervekkel és blokkolt keringési csatornákkal képzel el. A „metabolizmus” itt a múzeum önmegújító, „remediáló” képességét jelenti: az intézmény feladata nemcsak a tárgyak őrzése, hanem saját működésének és gyűjteményi rendszerének radikális újragondolása. A szerző által bevezetett, már említett „*posztantropocentrikus múzeum*” pedig a fentiek kritikájaként születik meg. Célja, hogy a múzeum ne csak az emberi perspektívát képviselje, hanem a tárgyak, élőlények, közösségek és környezeti folyamatok ágenciáját is figyelembe vegye. Az elképzelés a múzeum jövőjét nem egyetlen modellben, hanem sokféle, egymással párhuzamosan létező irányban látja: rugalmas, önreflexív és hálózatos intézmények formájában, amelyek képesek újraértelmezni saját társadalmi szerepüket és kapcsolatukat.

Foster Hannah könyve nemcsak egy progresszív kísérlet arra, miként gondolkozzunk a közgyűjtemények jövőjéről, hanem a múzeumot, a múzeumok mibenlétét „teszi fel” kérdésként: mit jelent megőrizni, ha például maga a megőrzés aktusa is része a probléma struktúrájának? Foster válasza radikális, de nem pesszimista. A múzeum jövője szerint nem a múlt elhagyásában, hanem annak folyamatos újraértelmezésében rejlik. A túlélés nem biológiai, hanem morális és ökológiai

kategória: a múzeum akkor maradhat életben, ha megtanul felelősen élni saját múltjával, céljaival, közösségeivel és környezetével.

Paksa Katalin (főszerk.) – Szőkéné Károlyi Annamária – Vavrincez András (szerk.): „Fújnak a füllegék Somogy megye felől...”. Olsvai Imre népzenekutató öröksége. Válogatott írások, interjúk, méltatások. Hagyományok Háza. Budapest, 2025. 848. p.

Brauer-Benke József

Amint az a Hagyományok Háza kiadásában 2025. május 21.-én megjelent, Olsvai (szül. Vavrincez) Imre egész életművét áttekintő, szerkesztett kötet alcíméből is kiderül, Olsvai Imre népzenekutató örökségének állítanak emléket a szerkesztők „Válogatott írások, interjúk, méltatások” formájában. A terjedelmes, 848 oldalas emlékkötet szerkezetét, fő fejezeteit Paksa Katalin állította össze, végleges formáját pedig Szőkéné Károlyi Annamária és Olsvai Imre unokaöccse Vavrincez András szerkesztők alakították ki. A bevezetést követően Olsvai Imre 2000-ben írott rövid önéletrajza következik, amelyből kiderül, hogy Olsvai Imrét gyerekkora óta érdekelte a keletkutatás és mindig szeretett volna eljutni Kelet-, Közép- és Dél-Ázsiába, ami nem adatott meg neki, viszont Kodály Zoltán kívánságára, Egyiptomban és Kubában is végezhetett kutatásokat. Szintén kiderül a rövid életrajzból, hogy Olsvai Imre bár Budapesten született, de elemi és gimnáziumi, valamint zeneiskolai tanulmányai helyszínének köszönhetően, mindig is Kaposvárt és Somogy megyét érezte szűkebb pátriájának. Kodály Zoltán és Szervánszky Endre tanítványaként 1956-ban zenetudományi–népzenekutatói, majd 1958-ban zeneszerzői diplomát kapott. A Népművészeti Intézetben, utána a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjának külső (1951–), majd belső munkatársaként (1957–) a Magyar Népzene Tára zenei elvű rendszertani kiépítésén, továbbá a magyar népzene törzsrétegében variáns-vizsgálattal foglalkozott. Ezen munkásságát tekinti át a kötet első nagyobb fejezete a „Népzenei változatkutatás és rendszerezés” mert legfőbb munkája az MTA központi népzenei gyűjteményének gyarapítása, zenei rendszerének kidolgozása, és „A Magyar Népzene Tára” kötetinek szerkesztésében való részvétel volt. A Bartók és Kodály által szerkesztett Magyar Népzene Tára néhány kötetét, részben Járdányival Olsvai Imre elemezte, rendszerezte, tudományos útmutatóval látta el (Népdaltípusok, 1973). 1974-től a Zenetudományi Intézet tudományos, majd főmunkatársa lett és csaknem 7000 magyar és nemzetiségi népzenei dallamot gyűjtött. Ezen munkásságát tekinti át a „Tájak népzeneje” és „Bartók Bélával és Kodály Zoltánnal kapcsolatos írások” fejezetek, amelyek jól szemléltetik, hogy Olsvai Imre kutatásainak fő profilja Somogy és a Dunántúl volt, különös tekintettel Bartók és Kodály ezirányú kutatásaira. De amint az a „További írások” fejezetéből is kiderül, a magyar népzene rendszertanán és változásvizsgálatán túlmenően a szomszédaink és rokonaink népzenejével, valamint a népzenei-műzenei, a néptánc- és az irodalmi kapcsolatok témavilágában is végzett összehasonlító vizsgálatokat. Amint azt „A népzenei mozgalommal kapcsolatos írások, gyűjtésmódszertan” gyűjtési útmutató jellegű fejezet is áttekinti, összességében szinte a teljesség szintjéig jutott Somogy, Tolna, Baranya és Zala megye népzenei kincseinek megmentésében és saját kutatási anyagát a kétszázézeres akadémiai összgyűjteménybe illesztette, és szinte haláláig végezte összehasonlító vizsgálatait, mert bár 1998-ban nyugállományba vonult, de tudományos tanácsadóként továbbra is bejárt a Zenetudományi Intézetbe. A „Riportok” és a „Méltatások, köszöntések” fejezetek arra is rámutatnak, hogy a tudományos munkássága mellett oroszlánrész vállalt az 1970-es évektől újjáéledő népzenei mozgalom patronálásában. Ami nemcsak a különböző népzenei versenyek zsűrizését jelentette, hanem a népzene oktatásában, ismeretterjesztésében való aktív részvételt is magába foglalta. Az ELTE Folk-

lór Tanszékén időszakosan népzene kurzust tartott, a Miskolci Egyetemen és a Nyíregyházi Főiskolán népzeneismeretet, gyűjtésmódszertant, gyakorlati hagyományörzést és -ápolást is tanított. Rendszeresen járt a Vajdaságba, Horvátországba, Szlovéniába, Szlovákiába, Ukrajnába, hogy zsűrizzen, előadjon és továbbadja széleskörű szakmai tudását. 90 körül van azon ismeretterjesztő műsorainak száma, amelyet a budapesti és az Újvidéki Rádiónak készített. Végezetül az *Olsvai Imre emlékezete, munkássága és hagyatéka* fejezetekből kiviláglik, hogy kollégái, tanítványai mindig számíthattak az önzetlen szakmai segítségére és munkássága és hagyatéka a jövő generációi számára is vezérfontalként szolgálhat. Az emlékkötet kiemelkedő érdeme, hogy a könyvben megjelenő írások nagy része olyan folyóiratokban, tanulmánykötetekben jelent meg, amelyek a mai érdeklődők számára nem hozzáférhetők. Ezen túlmenően az emlékkötet online mellékletén tanulmányozható Olsvai Imre első gyűjtőútjának naplója, valamint Stanics Mihály ormánsági pásztor zenei anyaga, amelynek gyűjtője Olsvai Imre, szerkesztője Németh István volt. Az emlékkötet azon túlmenően, hogy méltó emléket állít Olsvai Imre munkásságának tudományos szempontból is kiváló, összefoglaló mű, amely tartalmazza Olsvai Imre fő kutatási területének, a népzenei változatkutatásnak és rendszerezésnek témájában született tanulmányok nagy részét, valamint más tudományos jellegű, népzenei tárgyú publikációit. Olsvai Imre hagyatéka a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézete Zenetudományi Szakkönyvtárában és a Zenetörténeti Múzeumában található, amely hagyaték az emlékkötettel ki egészülve, a népzene-kutatók további generációinak nyújthat hathatós szakmai segítséget.

Báti Anikó (szerk.): Menzadimenziók. A gyermek-közétkeztetés társadalmi beágyazottsága. Néprajztudományi könyvtár 2. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet. Budapest, 2023. 340. p.

Nagyné Batári Zsuzsanna

A Menzadimenziók című kiadvány *A gyermek-közétkeztetés társadalmi beágyazottsága. Kérdések és lehetőségek* című NKFI kutatás (NKFI K 128925, vezető kutató: Báti Anikó) eredményeinek összefoglalását adja. A kutatás interdiszciplináris kutatócsoporttal, dietetikus, történész, néprajzkutató, élelméztudományi szakember részvételével zajlott. A tanulmánykötet értékelése elválaszthatatlan ilyenformán a kutatás részleges értékelésétől, és ezzel kapcsolatban a legfontosabb megállapítás, hogy interdiszciplinaritásában, megközelítésében és módszertanában a kutatási projekt modellértékű.

A kulcsszavak, a csokis piskóta, élelméztésvezető, pultmagasság, közétkeztetés, közegészségügy, rendeletek és törvények, fogyasztók, nosztalgia, bevésődés, hosszútávú hatás, tápanyagtartalom, ételsor és a jövő menzája mind más és más aspektusát emelik ki a fő témának, ami a menzák vizsgálata. Mindemellett körvonalazódik a közétkeztetés társadalmilag összetett, fajsúlyos jellege, hiszen gyerekek generációinak határozta és határozza meg ma is a felnőttkorúak egészségügyi állapotát, étkezési szokásait, ételekhez való viszonyulását. A szülők gyermekek felé közvetített közétkeztetéssel kapcsolatos attitűdjét is a menzákon szerzett fiataalkori tapasztalat alapozza meg.

A menzakupatás így egy önmagán jóval túlmutató kérdésvetést jelent, amelyben olyan további altémák jelennek meg, mint a pedagógusok szerepe az ételek elfogadtatásában, a személyes kapcsolatok jelentősége a gyerekek mindennapi étkezési kultúrájában, vagy a felnőttkorra kialakuló általános egészségügyi állapot meghatározottsága a gyerekkori szokások és ételbevitel tükrében. A kutatás ezért akciókutatás is volt, eredményeit határozottan, jól megfogalmazott üzenetekkel kellene minél több oktatási intézmény pedagógusaihoz és közétkeztetésben részt vevő dolgozóijához eljuttatni akár érzékenyítő képzés, kiadvány, vagy oktatófilm formájában is. Hiszen azok a gyerekek, akiknek a

pedagógus elmagyarázza, mit esznek és miért, és mindezt jó hangulatban eltöltött étkezés követi, sokkal több ételt elfogyasztanak, ami nem utolsó szempont az egyre fontosabbá váló fenntarthatóság miatt sem, a maradékok mennyisége és hasznosulása kapcsán.

Ugyanilyen fontos a szülők edukációja is, a családi étkezésre vonatkozó adatok ugyanis megdöbbenők a gyerekek otthoni étkezési kultúrájával kapcsolatban: az egészséges étkezés, a közösen elköltött reggeli, ebéd és vacsora évtizedekre meghatározó a gyerekek mentális és testi fejlődése szempontjából.

A kötet alapjául szolgáló projekt további pozitívuma, hogy a közelmúlt és a jelen kutatásának kiemelkedő példája, ami a néprajzkutatás megváltozott tematikus fókuszával, feladatrendjével és módszertani megújulásával is összekapcsolódik. A kutatási témák kiszélesítésével és a társtudományok képviselőinek bevonásával lehet eredményt elérni egy több évig tartó alap kutatás esetében, amelyet menet közben a COVID világjárvány miatti lezárások is nehezítettek. A témának a társadalmi hasznossága megkerülhetetlen, és ezért a kötet eredményei is minél többekhez el kell, hogy jussanak. Érdekessége még az írásoknak műfaji szempontból, hogy bennük újszerű megoldásokat is alkalmaznak a beolvasható, QR-kód segítségével elérhető tartalomtól a kerekasztal-beszélgetés elemzéséig.

A könyvben a kutatási feladatoknak és az interdiszciplináris kutatói részvétel eredményeképpen a megjelenő tanulmányok is rendkívül színesek, és a központi téma számos aspektusát bontják ki. A tanulmányok sorrendjében Bati Anikó írását célszerűbb lett volna előre venni és bevezető tanulmányként szerepeltetni, hiszen központi fontosságú megállapításokat tesz a kutatásra és a témára vonatkozóan. A menzák történeti dimenziójával foglalkozó írásokkal indul a kötet, amelyeknek a segítségével diakron szemlélettel sikerül a menzák korai előképeinek, illetve korábbi működésének a mechanizmusába betekinteni. Ebben segít Umbrai Laura: *Étkeztetés az iskolában és az utcán. A menza történeti gyökerei Budapesten* című írása, a menzák történeti előzményeire utalva.

Nickel Vira Réka szintén történeti távlatokba helyezi a témát, egy olyan érdekes kérdésfelvetéssel, amely a hagyományos ételek közétkeztetésében való megjelenésére is kitér. „*A gyerekek nem szívesen eszik azt, amit előírás szerint enniük kellene...*” A *gyermek-közétkeztetés vizsgálata történeti távlatokban* című tanulmány az egyik legfontosabb tételmonddal indul, vagyis, a gyermekkori étkezés minősége, mennyisége, rendszeressége és módja fizikai és mentális egészségünket és a felnőttkori állapotunkat, szokásainkat, választásainkat is nagy mértékben befolyásolja. Így a gyerekek közétkeztetésében való részvételének vizsgálata, a megállapítások, tapasztalatok alapján megfogalmazott ajánlások komoly hatással vannak az egészségügyre, jelentős gazdasági kihatással együtt. A kutatás támaszkodott résztvevő megfigyelésre, fókuszcsoporthozos interjúkra, irányított interjúkra, mélyinterjúra, levéltári forrásokra egyaránt. Kérdésként fogalmazódott meg ennek során, hogy a tájélagú ételek milyen szerepet kapnak a közétkeztetésben, ami elgondolkodtató szempont, hiszen ez az, ami ismerős lehet a gyerekek számára, befogadható, és ezért a központi egységesítési szándék mellett érdemes figyelembe venni, milyen egészséges, szezonális, tápláló helyi ételek integrálhatók egy-egy menza menüsorába. Ennek egyébként a fenntarthatósági elvekkel is szoros kapcsolata van, hiszen a lokális táplálkozáskultúra helyben elérhető, szezonális alapanyagokra épít, ami csökkenti a főzéssel kapcsolatos munkafolyamatok öko-lábnymát is. További kulcsfontosságú megállapítása az írásnak „*ha egy tevékenységet generációkon keresztül újból és újból negatív érzelmekhez kötiünk, nehezünkre esik látni.*” – vagyis, a menza negatív maradhat jóval azután is, hogy valójában már lehet, hogy régen nem is negatív, meghatározva a gyerekek mai hozzáállását. A menzáról szóló beszámolók mindenkién a saját fiatalkor emlékeit idézik fel.

Bali János *A kortárs tömegkultúra gasztronómiai mintáinak hatása a gyermekek közétkeztetésére* című tanulmánya fontos kérdésfelvetésként értelmezhető. Az írás kaleidoszkópszerű felvonultatása

mindazoknak a jelenségeknek, amelyek vizsgálata ma már kihagyhatatlan. A felsoroltaknak erőteljes hatása van arra, hogyan, mennyit étkeznek a diákok a menzán. Mindez további kutatásokat kíván, a felsorolt jelenségek komoly tárházát jelentik a jövő kutatóinak témaválasztás szempontjából.

Báti Anikó *Az iskolai gyermekétkeztetés interdiszciplináris kutatásának lehetőségei* című tanulmánya a kötet központi írása, ezért ahogy korábban szó esett róla, bevezető tanulmányként is helyet kaphatott volna. Ebben az írásban lényeges üzeneteket fogalmaz meg a szerző – olyanokat is, amelyeket akár infografikán is lehetne terjeszteni, mert bizony sokszor nem az anyagiakon múlik, hogy a gyerekek hogyan vesznek részt a közétkeztetésben. A menza központi jelentőségű a gyermekélelmelés szempontjából, így direkt módon hat az egészségmegőrzésre és működésének, hatékonyságának gazdasági jelentősége is óriási. Az interdiszciplináris, a foodscape-megközelítésre építő, tehát a témát több nézőpontból (tanuló, pedagógus, konyhai dolgozó stb.) közelítő kutatás fontos üzenetet hordoz tartalmi megállapításain túl is, hiszen ráirányítja a figyelmet a kortárs jelenségek vizsgálatának fontosságára, a jelenkutatásra, a néprajzi módszerek alkalmazásának új területeire és a kutatási eredmények közvetlen hasznosulásának kérdéseire is. A tanulmány a kutatás alapvető kereteit is bemutatja, többek között a vizsgált korosztályokat, iskolákat, eszközöket is. A szerző továbbá rendkívül érdekes megállapításokat közöl a gyermek közétkeztetés központi helyszínével, az iskolai ebédlőkkel kapcsolatban is. Ahogyan a kutatás is bebizonyította, az ételről való kommunikáció, az étkezés körülményei jelentősen befolyásolják az étkezés minőségét, az elfogyasztott ételek mennyiségét. Az eredmények disszeminációjának része, hogy a kutatás résztvevői a tapasztalataikat már egy kiállítás keretében is bemutatták. A *Menzán innen – menzán túl. Titkok, távlatok és tévhit*ek az iskolai közétkeztetésben címmel, több intézmény együttműködésével létrejött kiállítás nagy sikerrel szerepelt több helyszínen is, elsőként Budapesten, a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban (2023. szeptember 14.-2024. április 21.) interaktívan és látványosan bemutatva a kutatási eredményeket a szélesebb közönségnek is.

Husz Ildikó *A szünidei gyermekétkeztetés társadalmi beágyazottsága a rászorultság és az érdemesség diskurzusa alapján* című írása más aspektust emel ki, mégpedig a nyári szünetben szervezett közétkeztetést, illetve ennek kapcsán az élelmiszer-nélkülözést, vagy élelemszegénységet, annak felismerését, az alacsony jövedelmű családok gyermekeinek étkezését befolyásoló tényezőket, a helyzet felszámolására tett kormányzati kísérleteket. Ez a kérdés eléggé megosztó, a rászorulókat, önkormányzatokat, a résztvevők szempontjainak megismertetésével a tanulmánynak a tartalmi ismertetésén túl társadalmi érzékenyítő szerepe is van. Illusztrációképpen a szövegben elkülönülve megjelennek a felvett interjúkból kivett szöveghű részletek is, amelyek tovább árnyalják a felvetett kérdéseket.

Kelemen Katalin „*Menzapiac*”. *A kereslet és kínálat tipikus jellemzői* című írása közgazdasági szempontból közelíti meg a témát, fókuszálva az étel előállítására és fogyasztására, gazdasági cselekvésként értelmezve a jelenségeket. Központi jelentőségű eleme a hatékonyság, annak előmozdító és a gátló tényezői, amelyet meghatároz az magánjavak és közjavak megkülönböztetése is. A szerző vizsgálja a gyermek közétkeztetés iránti kereslet különböző tényezőit, így a demográfiát, amely azt a nemzetközi trendet tükrözi, amely máshol is tetten érhető: csökken a népesség és egyúttal öregedik is. Ez kihat az oktatásban résztvevő gyermekek számára is, amely az elmúlt 20 évben drasztikusan visszaesett, ennek ellenére a közétkeztetésben résztvevők száma nőtt, az alsó tagozatosoké magasabb, és az sem mindegy, az ország mely részén járunk. A térítési díj ugyancsak térítékre kerül: bár irracionálisan alacsony, a magasabb évfolyamokon tanulók ennek ellenére sem veszik igénybe, ez viszont megnövekedett terheket ró a kétkeresős családmoddellben élő, de sok esetben még a hagyományos női szerepeket is vivő anyákra. A folyamat további kulcsszereplői a szerződéses partnerek, szolgáltatók,

illetve a beszállítók, és az ő működésük, érdekeik értelmezése és elemzése a közétkeztetés keretében. Ezek a szempontok komolyan meghatározzák a közétkeztetés folyamatát és hatékonyságát.

Bereczki Ibolya *Választhatunk-e étlapot? Menzai étlapok, iskolai menük, a gyermek-közétkeztetés lenyomatai az Interneten innen és túl* címmel az ételsorok elemzését tűzte ki célul különböző időszakokra fókuszálva, 2011-ből, 2013-ból, 2023-ból és 2022-2023-ból származó étlapok segítségével. A mellékletként közölt étlapok mellett a szerző számszerűsítve értelmezi az ételsorokat, és vet fel kérdéseket az iskolai közétkeztetéssel kapcsolatban – az ételek szemszögéből. Érdemes az elemzést továbbvinni, összehasonlítva ezen időmetszetek tanulságait is.

Érdekesítő volt olvasni Juhász Katalin *A menzai étkezés mint rítus, különös tekintettel az asztali áldásokra* című tanulmányát is. Ez az az írás, amely képeken kívül QR-kódokkal is kiegészül; ez lehetővé teszi azt, hogy a témához kapcsolódó videót is beágyazzon a szerző a szövegbe. Másik pozitívum, hogy a függelékben a jelenkori gyakorlatban megjelenő asztali áldások szövege, kottája, története is megtalálható. A szöveg a rutin – rítus kettőssége felől közelíti a témát, és legfontosabb üzenete, hogy a gyerekeknek sem mindegy, hogy az étkezéshez kapcsolódó cselekvések valamilyen szinten tudnak-e rítussá válni. Amennyiben ez sikerül, sokkal hatékonyabbá válik az étkezés, ami mint a korábbiakból, gazdasági szempontból már tudjuk, igencsak nem mindegy. Hatékonysága mellett azonban a gyerekek számára megélt élmény szempontjából sem mindegy, vagyis pszichológiai hatása is van; magabiztosságot ad, szorongást csökkent, önkontrollt tesz lehetővé, és hozzájárul a csoportidentitás fejlődéséhez, a minőségi iskolai élethez.

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor közös cikke *Az étkezés jelrendszere – étkezés és identitás* címmel a kulturális antropológia szempontjából közelít az étkezés témájához, fókuszában az identitással. A kulturális antropológia a kultúrák közötti azonosságokat és különbségeket vizsgálja. A különböző elemzési szempontok a menzák világát is más szempontból világítják meg: a fogyasztásra alkalmas/alkalmatlan, hétköznapi/ünnepi, gazdagétel/szegényétel, természetes/mesterséges, tiszta/mocskos, rendezett/rendezetlen újabb és újabb keretet adnak a menzán fogyasztott ételek és elfogadottságuk értelmezésének.

Dr. Greiner Erika, Feigl Edit, Mihály Kinga, Varga Anita és Zentai Andrea tanulmányának címe *A magyar gyermekélelmezési rendszer kialakulása*, amely a törvényi háttér mellett említést tesz a közegészségügyi, történeti, gazdasági kontextusról is az elmúlt 150 év viszonylatában. Az áttekinthetben szerepel az első gyermekélelmezési felmérés is. A szerzőcsapatnak még egy írása található a kötetben, *A gyermek-közétkeztetés táplálkozás-egészségügyi jelentősége* címmel. A gyerekek étkezésének tetemes részét (akár 12 000 étkezés egy fő esetében) teszi ki a közétkeztetés, ezért nagyon fontos az egészségügyi hatásokat megfelelően hangsúlyozni. Az egészséges táplálkozás a gyerekek mentális, fizikai és szociális jóllétének kulcsa, és egy egészséges felnőttlét elengedhetetlen alapja, ezért elengedhetetlen a terület törvényi szabályozása, hiszen a felmérések még a 2000-es évek elején is azt mutatták, hogy a gyermek-közétkeztetés sem mennyiségileg, sem minőségileg nem volt megfelelő. A rendeletek és az azokat támogató kezdeményezések bemutatása is szerepel az írásban.

Csajbókné Dr. Csobod Éva és Dr. Tátrai-Németh Katalin *A dietetikus és az ételmezésvezető szerepe a közétkeztetésben és képzésük lehetőségei hazánkban* címmel írt tanulmánya megint más szempontból közelíti meg a témát, mégpedig a kulcsszerepet játszó ételmezésvezetők szemszögéből. Érdekes része az írásnak a családételmezés, a kereskedelmi vendéglátás és a közétkeztetés ugyanazon szempontok szerinti összehasonlítása, a korcsoportok szerinti kalóriatáblázat. A közétkeztetés szereplői között az ételmezésvezetők története messzire nyúlik vissza, a diétásnének idejébe, az 1920-as évek elejére. Az évek során sokat változtak a keretek, az írás napjaink felnőttképzéséig

húzza az oktatástörténeti ívet. Az élelmezésvezető központi szerepet visz az étlap tervezésében, az ételek energiatartalmának meghatározásában, a munkarend meghatározásában és az ellenőrzésben; gazdálkodási tevékenysége mellett felelőssége is hatalmas.

Kiss Anna, Pfeiffer Laura, Dominek-Hajdu Zsófia, Soós Sándor és Tompa Orsolya írásának címe: *Hogyan látják az élelmezésvezetők az iskolai közétkeztetést? Kerekasztal-beszélgetés kvalitatív tartalomlemezése a menzáról* hasznos adalékokkal szolgál a beszélgetés legfontosabb információinak közvetítésével. A WHO 2016-os adatait alapul véve indul abból a tényből, hogy az 5-19 éves gyerekek 18 %-a túlsúlyos, ezért az elhízás prevenciójában a közétkeztetésnek kiemelt szerepe van. A cikk a beszélgetésben résztvevő élelmezésvezetők verbális közléseit elemezte kvalitatív és kvantitatív vizsgálattal, kitérve a közétkeztetés sikerét segítő és gátló tényezőkre, a problémákra is.

Bársony Tamása írása *A közétkeztetési konyhák világának néprajzi vizsgálata* címmel a konyhák néprajzi módszerekkel történő vizsgálatának eredményeit közli a térhasználat, a személyzet, a konyhai felszereltség szempontjából. Góg Angéla *A jövő asztala* címmel megjelent írása az íz-élmélekre fókuszál, és azt a projektet mutatja be, amelynek eredményeképpen megőrizhetők az ízek és ezáltal a hozzájuk kapcsolható érzelmek, asszociációk is. A menzai élményeink formálják az ízlésünket, az étkezésünk alapja közösségi élmény.

A kötet változatos tartalmának vázlatos bemutatása után végezetül következzen egy pár menzás emlék, amelyet egy saját online kutatás keretein belül osztottak meg a válaszadók *A legkedvesebb menzás emlékem...* gondolat folytatásaként, és amelyekből a menza értelmezési kereteinek változossága sejlik fel a közösségi tértől a szocializációs funkcion keresztül a nosztalgia terepéig húzódva, egyfajta illusztrációként a fentebb leírtakhoz: a legkedvesebb emlékem, „Amikor be nem fizetett osztálytársunk is bejött, kértünk neki tányért, hogy összeadjuk, a konyhás néni mosolyogva többet adott egy kicsivel”, „Együtt enni a barátokkal, együtt enni másokkal és más oldalukról ismerni meg őket”, vagy „Tanítás után jó volt az osztálytársakkal ülni a ragacsos asztalnál, a stresszes órák után a tömény kajaszagban” és végül: „Az utolsó év, amikor menzás voltam, volt az első gimnáziumi évem is. Az, hogy a későbbi barátaimmal még mind be voltunk fizetve és el is mentünk enni a menzára, talán hozzájárult a barátságunk kialakulásához. Hiszen mindig nagyon jókat beszélgettünk és sokat neveltünk...” Ezek a menzához kötődő pozitív asszociációk rendkívül fontosak, hiszen alakítják a jövő menzalátogatóinak hozzáállását is. Emellett a kutatás és az eredmények kapcsán kiemelt cél a döntéshozók és egyéb stakeholderek motiválása is a menzák továbbfejlesztése terén, a vizsgálat során feltárt információk segítségével többek között az ételválaszték, az alapanyag-felhasználás, a fizikai környezet kialakítása, vagy a tudatosítás terén. Ezért bátran ajánlom a kötetet minden érintettnek!

Illés Péter: Etnofotográfia az Őrség vidékén a kezdetektől 1957-ig. Szülőföld Könyvkiadó. Szombathely, 2025. 167 p.

Gráfik Imre

A szombathelyi Savaria Múzeum etnológus főmuzeológusa, dr. Illés Péter új könyvével folytatja a néprajzi fotótörténet terén végzett kutatásai eredményeinek közzétételét. Fontos feladatot vállalt magára, ugyanis – csakúgy, mint a tárgyak esetében – a múzeumok gyűjteményei körében a fényképtárak kollektívának is csak igen kis része ismert mind a szakkutatás, mind a szélesebb érdeklődők előtt.

Az 5 nagyobb egységben tárgyalt téma első fejezetének (*A korai etnográfia képigénye*) alfejezetében (*Szóveg és kép*) Fejős Zoltán nyomán fölidézi azt az általánosan érvényes tényt, miszerint: „A képhasználatot nélkülöző szöveges megfogalmazásokkal, leírásokkal párhuzamosan a népi jel-

legzetességek képes ábrázolásai a képzőművészeti alkotásokon, illetve az 1850-es évektől terjedő sajtóillusztrációk esztétizáló metszetein, litográfiáin, valamint képes albumokon keresztül váltak ismertté.” (11. old.)

Itt kisebb hiányérzetem támadt, ugyanis említésre méltónak vélem, hogy legalább utalás legyen a tárgykör hazai kutatásának legfontosabb előzményeiről. Kiváltképp a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék egykori hallgatójától. Gondolok főképp a tanszék letrehozó és azt fiatalok haláláig vezető Kunt Ernő, és Fogarasi Klára a Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteményének kezelője kutatásaira, illetve tanulmányaikban megfogalmazott következtetéseikre, megállapításaira, eredményeikre. (Lásd: Kunt Ernő: Az antropológia keresése. 2003. illetve Fogarasi Klára: Tipikus jelenségek a magyar néprajzi fényképezés korai időszakában. Fotóművészet (1998) XLI. 3-4.)

Fontosabb azonban Nyugat-Magyarország tágabb és szűkebb régiójának szempontjából, hogy a szakirodalomból ugyan már ismert, s a *Vas megye népművészete* című monográfiában, színesben közölt, kiemelt figyelmet érdemlő vizuális dokumentumokról is említést tesz. Mint írja: „...létezett a népelet képes megörökítésének egy olyan sajátos személyes szintje is, mint amit gróf Erdődy Sándor (1802-1881), Vas vármegye főispánja, Varasd örökös kapitánya akvarelljei képviselnek. ... Így például a Vas vármegyei Pornóban (ma Pornóapáti) 1837-ben a leányviseletről két képet festett és Vépen 1839-ben parasztot, lelkészt és csizmadia mester együttesen ábrázoló jelenetet is készített.” (11-12. old.)

Hasonlóképpen földidézi, mint a legelső magyarországi néprajzi forrásértékű fotográfiák egyikét: „... a Vas vármegye déli térségében a Zalával közös megyehatár közelében, báró Mikos széplaki (ma Mikosszéplaki) pusztáján 1847-ben készült dagerrotípia, amely a hírneves betyár, Sobri rokonairól, a kanász apjáról és két testvéréről készült. A korban teljességgel rendhagyó módon vidéki alsó népréteget ábrázoló fénykép megszületése azonban a betyár alakkal kapcsolatos korabeli szenzációt kereső sajtónak volt köszönhető és nem a tudományos érdeklődés teremtette meg. Pontosabban a *Magyar Föld és népei* évnegyedes lap szerkesztőjének, Vahot Imrének, aki elhatározta, hogy egy dagerrotípistával körbeutazva az országot a fényképek alapján könyvmatos illusztrációkat közöl lapjában. Éppen emiatt, az eredeti fotográfia hiányában a *'Sobricsalád vasmegyében'* feliratos színezett metszet sokszorosítva ismert és így ért meg több közlést, főként viselettörténeti összefüggésekben. (1.1 kép)” (12. old.) A kötetben fekete-fehérben megjelent kép színezett változata természetesen szerepel az említett Vas megyei népművészeti monográfiában. (Gráfik Imre (szerk.): Vas megye népművészete. 1996. XXVIII-XXXI. tábla, 296-299. képek.)

Illés Péter könyvében olvashatjuk továbbá, hogy: „Az Őrség környékének 19. századi etnográfusai között találjuk Békefy Remig (1858-1924) ciszteri szerzetest, tudós papot, tanárt – 1896-tól a Magyar Tudományos Akadémia tagja –, aki a Rába és a Lapincs folyók összefolyásánál fekvő Szentgotthárdra keletre szomszédos (Rábakethely, ma Szentgotthárd része) környéki magyar népesség néprajzát foglalta össze és adta közre 1884-ben. A Magyarország ezredéves fennállásának közelgő ünnepére való készülődés jegyében a *'nemzeti jellem'* megismeréséhez való hozzájárulásként megjelent *Kethely és környékének néprajza* című műve illusztrálására képeket is közölt, ebben két fametszet női ünnepi és hétköznapi viseleteket ábrázol (1.2. kép)” (13-14. old.)

Van azonban a fentebb említett korszakból egy kérdéseket fölvető fénykép is a Savaria Múzeum Néprajzi Fotótárában. Az 1898-ban (széles körben csak Borovszky nevével fémjelzett) megyei monográfiák sorában megjelent a *Vasvármegye* című kötet. Illés Péter arról tudósít, hogy: „A nagycsákányi viseletet bemutató képrészlet két leány és egy legény alakja minden bizonnyal fénykép alapján készült, az 1890 körüli fotográfiának egy üveglemezre készült másolata fennmaradt (1.1.

fotó)” (15-16. old.) A dilemmát az okozza, hogy a vélhetően eredeti felvétel alapján készített színes változatot – ugyancsak Borovszky nyomán –, a *Vas megye népművészete* című monográfia is közli. Ám azon egy Hienicz lány is szerepel Borostyánkő vidékéről. Ezzel szemben viszont a Savaria Múzeum Néprajzi Fotótára 1171. jelzetű reprográfia, fekete-fehér üvegnegatívja egyfelől csak a nagycsákányi két leány és közöttük egy legény viseleti fotóját ábrázolja, másfelől az üvegnegatívon – a népművészeti monográfia színes ábrázolásához viszonyítva – fordított állásban szerepelnek az alakok (Gráfik Imre (szerk.): *Vas megye népművészete*. 1996. IV. tábla 34. kép.)

Ezeknek a kis számban föllelhető Vas vármegyére vonatkozó korai képi ábrázolásoknak különös jelentőségük van szűkebb pátriánk népviseletének dokumentálásában. Ennek igazolására főlemlítjük, hogy az első országos néprajzi kiállítás (1898) tervezett vezetőjének (korabeli névvel *kalauz*) Jankó János által írott *Magyarországi népviseletek* fejezetében a Dunántúlról csak a Zala megyei viselet (Kiskomárom), és a Somogy megyei viselet (Csököly) szerepel. (Jankó János: *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához* 1898. 2002.)

A második alfejezetben; *A fényképező etnográfus születése* címmel arról olvashatunk, hogy milyen országos mozgalmak és intézmények szorgalmazták az úgynevezett „*ethnographiai képek*” készítését és bemutatását. E fejezetben megismerhetjük a mai Néprajzi Múzeum jogelődjének tekintendő a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának munkatársai által végzett fényképezési tevékenységét, melyek képanyagának többsége a Néprajzi Múzeumba került, de amelynek egy példája; a Bátty Zsigmond által készített Farkasfalvi paraszttasszony és parasztlányok 1500.77/IV. jelzetű fénykép a Savaria Múzeum Néprajzi Adattárában is föllelhető. (1.2. fotó)

A második nagyfejezet *Kárpáti Kelemen és a falusi kultúra felfedezése a 20. század elején* címmel már a Vas vármegyei fotótörténetéről tesz közzé nem, vagy alig ismert tényeket, információkat. Az országos iránymutatások alapján megindult tárgyi és folklorisztikai gyűjtés mellett megjelenik a népi kultúra képi rögzítésének igénye is. A *Vas vármegyei etnográfiai kollekcióképzés* című alfejezetben arról olvashatunk, hogy az 1900-as évek első évtizedének Kárpáti-féle gyűjtéseiből csak 53 fényképfelvétel (9x12-es üvegnegatív) maradt fenn a Vasvármegyei Múzeumot (ma Savaria Múzeum) ért második világháborús károk következményeként. Ezeket később, 1951-ben Dömötör Sándor határozta meg, leltározta be. A fényképeken „A falusi embereket (tanító családja, asszonyok, legények és lányok) és viseleteket megörökítő fotóritkaságokon jól látható, hogy a fényképezést jelentős társadalmi eseményként élték meg a helyiek, mivel szinte kivétel nélkül beállított felvételekről van szó.” (27. old.) Talán csak a népi építészettel kapcsolatos felvételek jelentenek kivételt (2.3. fotó és 2.4. kép, illetve fotó).

A *Szemléltetés és megjelenítés* alfejezetben arról olvashatunk, hogy a kor etnográfiai szemléletének és múzeumi gyakorlatának megfelelően; „Kárpáti Kelemen is a *‘népélet’* teljességét kívánta láthatóvá tenni, aminek a tárgyi és kiegészítő fényképezés, illetve festett képes illusztrált megjelenítését, kiemelését minden bizonnyal korlátoznak gondolta, érezte. Ezt bizonyítja egyrészt az a fennmaradt kézíratos feljegyzése, amelyben ma már rekonstruálhatatlan képjegyzéket vázolt fel.” (35. old.) Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a *Vasi falvak „néprajzi átalakulása”* című alfejezetben Bátty Zsigmond (a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya vezetője) 1922-ben tett látogatása alkalmával tapasztaltakat idézve így ír: „A túltömöttség olyan mértékű, hogy a múzeumot mai állapotában sokkal inkább raktárnak, mint kiállításnak mondhatjuk. Magyarázó felírásokat csak a nagyobb csoportok kaptak; illusztratív szemléltető anyaga, néhány rajzot, fényképet leszámítva, egyáltalán nincs.” (41. old.)

A továbbiakban a Vas vármegyei múzeumtörténet kiemelkedő és meghatározó egyéniségeinek a képi megörökítéssel kapcsolatos munkásságát fölvezolvá tehetünk szert újabb ismeretekre. Elsőként

a *Pável Ágoston és az őrségi képek* című nagyfejezetben. Pável Ágoston szerepe és tevékenysége meglehetősen jól ismert. Ám a *Néprajz a trianoni államhatár mentén* című alfejezetben fontos megállapítást tesz a szerző: „Pável Ágoston etnográfiai felfogása az átalakuló falusi világban még meglévő hagyományos kulturális jelenségek leírására vonatkozott, aminek szerves részét képezte, és egyben azt ki is egészítette a falvak mindennapi életének, épített környezetének fotódokumentálása. Ez a fajta, a gyűjtés helyszínén megélt találkozásokon, a kutatói jelenlét által létrejött szituációkon alapuló dokumentáló attitűdje Pávelnek jól összekapcsolódott a múzeumőri hitvallásával...”. (45. old.) A Múzeumi műtárgyfotózás című alfejezetből azt is megtudjuk, hogy: „A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárában múzeumorként dolgozó Viski Károly néprajzi műtárgyak fotózására is megkérte Pávelt.” (47. old.) A műtárgyfotózással kapcsolatos levélváltások, följegyzések eredeti dokumentumai közül több is közlésre kerül a kötetben. *Őrségi képek* alcímet kapva (kissé zavaróan, ugyanis a cím azonos Pável Ágoston, 1936-ban a Vasi Szemlében publikált tanulmányával). Pável a Szemlében közölt tanulmányában 17. db fényképet és 3. db rajzot tett közzé, amelyeket azonosítani lehetett a múzeumi nyilvántartásokkal és a megőrzött fényképfelvételekkel. Ilyenformán egyetértünk a szerzővel, hogy a különböző dokumentumok összevetése révén további, eddig feltáratlan fotótörténeti tanulságokat is találhatunk. Elemzésében többre ki is tér, ám jelentősebb, hogy itt kerül tárgyalásra az Országos Táj- és Népkutató Intézet 1940. aug. 6. és 28. között megszervezett néprajzi gyűjtőtáborra alatt készített fénykép anyag is. S bár a szerző a táborban Pável által készített fényképfelvételekről azt írja, hogy 59 tétel került nyilvántartásba, utólagos azonosítást végezve (69. old.), a hivatkozott 1. táblázat ennél jóval többet tartalmaz: „Néprajzi felvételek a szalafői 1940. év aug. havi tanulmányi táborozásról (Táj- és Népkutató Intézet). A felvételeket készítette 1-282-ig Dr. Pável Ágoston egyetemi m. tanár. (A 283-287. sz. felvételeket, ugyan a tanulmányi csoport egy másik tagja készítette).” (72-88. old.)

Az újabb nagy fejezet mintegy összefoglaló címe: *Fényképező falujárók az Őrség vidékén az 1930-40-es években*. Itt a néprajzkutatás által ismert vagy kevésbé ismert (s nem kifejezetten néprajzos, illetve múzeumi) kutatókról, pontosabban fényképező tevékenységükről ad összefoglalást a szerző. Dokumentumokkal alátámasztott mennyiségi és témacsoportok szerinti tárgyalásban. Csaba József kapcsán fölidézi, hogy 1926 és 1945 között: „... egy Plaubel Makina fényképezőgépet használt, amely a kor sajtófotósainak is kedvelt kamerája volt, könnyen hordozható, kis mérete, valamint gyorsan állítható objektíve és megbízható működése miatt.” (92. old.) A továbbiakban az alapvetően természetrajzi érdeklődésű Gáyer Gyula, Boros Lajos geográfus, Jeanplong József biológus, botanikus, Tóth János építész fényképezési tevékenységét tárgyalja, mely révén különböző nagyságú tételekkel gyarapodott a szombathelyi múzeum fotógyűjteménye. Közülük kiemelhető Tóth János, aki 1922-ben került Szombathelyre városi főmérnöknek. Hivatalnoki teendői mellett vált életútjának meghatározó programjává a falusi parasztházak kutatása, fényképes dokumentálása, felmérése. 1939-ben *Az új magyar építészet útja* című, s a Vasi Szemlében közzétett tanulmányában a népi építészet alapján kidolgozandó magyar stílusú építészet megteremtésének – akár ma is fölvethető és megfontolandó – lehetőségéről írt, összefüggésben a magyar skanzenek megalapításának kérdésével. A szabadtéri néprajzi muzeológia iránt érdeklődők, különösen a Nyugat-Magyarországon élők tudják, hogy Tóth János népi építészeti múzeumokra vonatkozó vízióit a második világháború után Zalaegerszegen (Göcseji Falumúzeum / Göcseji Skanzen), elsőként az országban, és Szombathelyen (Vasi Múzeumfalu / Vasi Skanzen) sikerült megvalósítani.

Figyelmet érdemel, s ebből a kötetből is kitérő tény – ami talán napjaink tudományos közéletére nézve is tanulságos –, hogy a Vas vármegyében, azaz helyben, tudományos néprajzi és muzeo-

lógiai érdeklődést mutató, illetve tevékenységet végző személyek egyrészt milyen szakmai, másrészt milyen személyes kapcsolatokat tartottak fenn az országos intézményekkel, illetve azok munkatársaival, akik különféle alkalmakkor és módon vettek részt a nyugat-dunántúli régió néprajzi kutatásában, s természetesen fényképek készítésével is gyarapították saját intézményük és a Savaria Múzeum fotóanyagát. Jelesül, olvashatunk arról, hogy a budapesti Néprajzi Múzeumból többen (Bátky Zsigmond, Gönyey Sándor, Semayer Vilibald, Viski Károly), az egyetemi néprajzi tanszék tanárai közül (Györffy István, Tálasi István) és egyetemi hallgatók, vagy Kardos László, a Néptudományi Intézet munkatársa, aki megírta *Az Őrség népi táplálkozása* című művét (1943), de például 1930-ban Vilko Novak is, akkor még, mint a Ljubljana-i szláv tanszék hallgatója, vagy ifj. Kós Károly, aki 1944-ben a Dunántúli Szemlében tette közzé a züricvölgyi (alsó-őrségi, azaz a veleméri völgyi) gerencsérekről írt forrás értékű tanulmányát.

A térségben dolgozó szakképzett néprajzkutatókon kívül értékes hozzájárulással gazdagították a lokális önismeret tárgyi, folklorisztikai és fényképanyagát azok a tanítók, papok, helybéli lakosok, aki megfelelő iránymutatás alapján bekapcsolódtak a gyűjtő munkába. A fentebb már említett Csaba József mellett például az 1940-es gyűjtőtáborban Takács István, Bödei János, illetve más alkalmakkor a legendás népművelő tanár Kiss Gyula, vagy a verselő kercaszomori Kapornaky Gyula, a magyarszombatfai Czugh család (kiemelten Czugh Dezső), Imre Sándor kiskiráksi tanító, hogy csak néhány nevet, az ismertebbeket említsük.

Önálló nagyfejezetet kapott *Dömötör Sándor – a fényképező „tájnéprajzos”*. Az időzøjelbe tett kifejezés vélhetően Illés Péter szóalkotása, legalábbis a sorok írója még nem találkozott vele. Az pedig, hogy használata akár szakmai, akár köznyelvi téren elterjed-e, majd az idő megválaszolja. Nevéhez a második világháború utáni évek múzeumi vezetése kapcsolódik, a Savaria Múzeum igazgatója volt 1949-1957 között. Alapvető feladata a világháborús károk utáni múzeumi élet, illetve tevékenység újjászervezése, miközben jelentős számú néprajzi gyűjtőmunkát is végzett, s több mint 1100 néprajzi fotót is készített. Munkásságának megítélése a kor állampártjának kultúrpolitikája ismeretében mérlegelhető. Egyetemi végzettségű, néprajzos képzettségű szakemberként, mint Illés Péter írja: „Tulajdonképpen Dömötör Sándor a kollektivizálás előtti hagyományos kultúra muzealizációját hajtotta végre, a fazekasság kapcsán is, aminek része volt a tárgyi és kéziratok gyűjtése, fényképes dokumentációk készítése és gyűjteményezése, katalogizálása egyaránt.” (116-117. old.) Igazgatóságának ideje alatt a már említettek mellett másokat is bevont a néprajzi vonatkozású feladatokba (mint pl. múzeumi kollégáját Horváth Ernő természetrajzost, Lehmayr Ferenc fényképészt, a szombathelyi fotós és filmrendező Weszelits Jenőt), akik több százas nagyságrendben gyarapították a Savaria Múzeum néprajzi fotógyűjteményét.

Mindent egybevetve Illés Péter könyve fontos tudománytörténeti és szakmatörténeti földolgozás. Külön hangsúlyozandó, hogy rendkívül gazdag forrásanyagot használt; kéziratok, múzeumtörténeti iratok, adattári följegyzések, leltári dokumentumok, fényképek leíró kartonjai, stb. Itt jegyezzük meg; miközben szerencsésnek tarjuk, hogy főszöveget nem törik meg hivatkozások, a – kissé zavaróan apró betűs – 491 *Véjegyzet* mintegy 2/3-a a főntebb említett elsődleges forrás. A regionális néprajzi fotótörténeti összefoglalás azonban, a mai korszerű fényképezőgépek korszakában, az amatőr fotózók számára is tanulságos olvasmány. Mégpedig a sok számszerű adat közlése ellenére, olvasmányos, szép és izléses nyomdai előállítású könyvet vehet kezébe az érdeklődő olvasó.

Személyes véleményem, hogy Illés Péter könyve akár követhető/követendő példa is lehet – a sajnálatosan megszakadt megyei népművészeti monográfiák mintája alapján (Gráfik Imre: A megyei népművészeti monográfiák lehetőségei és tapasztalata. In Kothencz Kelemen (szerk.): Határjelek és

hagyásfák. 2014. 816-832.) – a térségi, regionális nagymúzeumok, de kisebb tájmúzeumok számára is, hogy hasonló szemlélettel dolgozzák föl a múzeumok fotótörténeti anyagát, a fényképgyűjtemények alig ismert kollekcióit.

Egyetértve idézzük Kemecsi Lajos főigazgatónak a *Bevezető* záró sorait, miszerint Illés Péter „... az eredeti és hiteles, pótolhatatlan forrásértékű hagyatéknak az elemzését és értelmezését kínálja nemcsak a fotótörténet és az etnográfiai tudománytörténet iránt érdeklődőknek, hanem a lokális örökség és értékek minden kutatójának, média- és turisztikai szakembereknek egyaránt.” (7. old.)

Végezetül megemlíjtük, hogy a kötet illeszkedik a Szülőföld Könyvkiadó Nyugat-Magyarország örökségvédelmének főlvállalt programjába. Különösen dicséretes ez, ismerve a hazai tudományos intézmények, műhelyek és a könyvkiadás jelen nehéz helyzetét. Mindent egybevetve a Vas vármegyei néprajzi fotótörténeti összefoglalás, a mai korszerű fényképezőgépek korszakában, az amatőr fotózók számára is tanulságos olvasmány. Mégpedig a sok számszerű adat közlése ellenére, olvasmányos, szép és ízléses nyomdai előállítású (sajnálatosan kis példányszámban megjelent) könyvet vehet kezébe az érdeklődő olvasó.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1146 Budapest, Dózsa György út 35.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1146 Budapest, Dózsa György street 35., neprajzitorsasag@gmail.com).

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 136.

2025

No. 4.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

BENCE AMENT-KOVÁCS, JÁNOS BALI, DÁNIEL BÁRTH, ANIKÓ BÁTI, BALÁZS BORSOS, MARIANN DOMOKOS, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, CSABA MÉSZÁROS, GYULA VIGA

Editor:

GÁBOR VERES

Editorial Office Address: Museum of Ethnography, 1146 Budapest Dózsa György út 35.

e-mail: veres.gabor@neprajz.hu

TABLE OF CONTENTS

Articles

- LAJOS KEMECSI*: The History of Academic Research In Ethnography and the Scientific Workshop of the Museum of Ethnography 335
- JÓZSEF HALA*: A 19th and 20th Century Agriculture Success Story: Tomato Cultivation in Dunakeszi 363
- TAMÁS CSÍKI*: Inheritance Practices In the Late Feudal Period. Family Stories From Abaúj County, Kingdom of Hungary 393
- ANNA SZAKÁL*: An Intellectual Meeting Place in Mid-19th-Century Cluj-Napoca – János Stein's "Intellectual Inn" 414
- VERA SCHLEICHER*: Tourism and Vernacular Architecture in the 1930s 424
- JÁNOS BALI*: Hungarian Ethnography (in 8 volumes) 437
- BENCE AMENT-KOVÁCS*: The Atlas of Hungarian Folk Culture (AHFC): Past, Present, and Future 456
- ZSOLT KÁROLY NAGY*: The Hungarian Ethnographic Lexicon – scientific and national synthesis 474

Discussions

- ÁGOTA ISPÁN*: Reflections on the Volume "City, Village, District – Studies On the History and Ethnography of the Villages Annexed to Miskolc" 496
- GABRIELLA PÁL*: "City, Village, District – Studies On the History and Ethnography of the Villages Annexed to Miskolc" – A Subjective Book Recommendation 500
- TIBOR VALUCH*: Considerations On an Unusual Settlement Ethnography "Monography" 503

Book Reviews

506